

ГУАЩХЪЭМАХУЭ

литературно-художественнэ
общественно-политическэ
журнал

1958 гъэ лъандэрэ къыдокл

ноябрь **6** декабрь

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм Печатымрэ
цыхубэ коммуникацэхэмклэ и къэрал комитетымрэ
КъБР-м и Тхаклуэхэм я союзымрэ къыдагъэкл

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР

Мыкъуэжь Анатолэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, Бакуу Хъанджэрий, Гъут Іэдэм,
Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид, Кхъуэлүфэ Хъэчим,
Тымыжь Хъэмышэ, Уэрэзей Афлик, Хъэвжокъуэ Людмилэ,
Хъэлупщы Мулэед (жэуапыхь секретарь)

НАЛШЫК
2014

Псалъащхьэхэр

ЖьантIэ

<i>ТхакIуэ Къашыргъэ ХьэпащIэ кызыралъхурэ илгъэси 100 ирокъу</i>	
Гъэунэ Борис. Зэманым и нэпкъыжьжэ.....	3
Къашыргъэ ХьэпащIэ. ПшэкIухь. <i>Романым щыщ пычыгъуэхэр</i>	9
<i>УсакIуэ ЩоджэнцIыкIу Нурий кызыралъхурэ илгъэс 90 ирокъу</i>	
Елгъэр Кашиф. Лгъэужь дахэ.....	25
ЩоджэнцIыкIу Нурий. <i>Усэхэр</i>	27
<i>Еджаггъэшхуэ, литературэдж ХьэкIуащэ Андрей илгъэс 85-рэ ирокъу</i>	
Къэжэр Хьэмид. Куэд зыхузэфIэкIа.....	35
ХьэкIуащэ Андрей. ГурыщIэ къабзэ.....	43
<i>ЩIэныггъэлI, критик Сокъур Мусэрбий кызыралъхурэ илгъэс 85-рэ ирокъу</i>	
Къэжэр Хьэмид. ЗэчиифIэ.....	53
Сокъур Мусэрбий. <i>Усэхэр</i>	66
<i>УсакIуэ ХьэIуищы Лолэ илгъэс 85-рэ ирокъу</i>	
ХьэIуищы Лолэ. <i>Усэхэр</i>	71
<i>ТхакIуэ Мыз Ахьмэд илгъэс 60 ирокъу</i>	
Гъут Iэдэм. ГъащIэм и купщIэр къельгагъуф.....	77
Мыз Ахьмэд. <i>Рассказхэр</i>	80

Прозэ

Шинкубэ Бэгърат. ЖылакIэ. <i>Роман</i>	101
---	-----

Хэхэсхэм я дуней

Вэрокъуэ Владимир. Франджым и Гуащэ Елмэсхъан.....	121
---	-----

Культурэ

НэщIэпыджэ Замирэ. ГъащIэр насыпкIэ зыхуэупса.....	135
НафIэдз Мухьэмэд. Утыкушхуэм кыыхуигъэщIа.....	138

ГуэрыIуатэ

Нарт Уэзырмэс и хьыбархэм щыщщ	149
---	-----

ЩIэблэ

Щомахуэ Залинэ. Анэ. <i>Новеллэ</i>	154
Шорэ Маринэ. <i>Усэхэр</i>	158

ИльэсыщIэ хьыбар

Айтгэч. Бетховен и сонатэр.....	160
--	-----

Уэрыш Нурхьэлий. Псалгъэзэблэдз.....	166
---	-----

Зэманым и нэпкъыжъэ

Къашыргъэ Хьэпащлэ хьэтл дахэ зилэ, лэзагышхуэ зыбгъэдэль адыгэ тхаклуэу, кыгъэщл образхэр щлэщыгъуэрэ гукъинэжу зэрыщытым теухуауэ шапхэ куэд къэпхыфынущ. Сэ сыкритиккыым. Тхьэм жимылэклэ схузэфлэмыкыну луэхум сыхыхьэну, ауэ куэд щлауэ сызыклэлыпль абы и творчествэм, и гьащлэ гьуэгуанэм я гугъу сщыну аркъудейщ. Атлэми а тхаклуэшхуэр кызыэралъхурэ илъэси 100 мэхъу.

Къашыргъэ Хьэпащлэ кыщалъхуари и сабиигъуэр шигъэклуари Щхьэлыкъуэщ. Илъэс 14 ныбжыым иту, «Джэрмэншык» флэщауэ жылагъуэщлэ ягъэтысырти, Хьэпащлэ и унагъуэр абы мэлэпхуэ; илъэситл флэкла дэмыкыу и лъакъуэ лъэныкъуэм фэбжышхуэ егъуэт, икли ар кыдэмыбзыжу ныкъуэдыкъуэу къонэ. Итлани игу флэклуэду, и щхьэм мыгъуагъэ хуихыжрэ тхьэусыхэу, кызыэфлэщлауэ цыхум илъэгъуакыым. Псэху пэщлэтащ ар а фэбжь бзаджэм, икли зи лэ-зи лъэр кызыдэбзхэм яхуэмыгъэкъаруун луэху куэд зэфлэхыфащ.

Егъэджаклуэхэр шагъэхьэзыр курсри Къэбэрдей-Балъкъэр пединститутри зэпэщу кьеухри, лэжыгыгъэшхуэ, лэжыгыгъэ щхьэпэ куэд щрехьэкл абы Джэрмэншык: школым и завучу, и директору, абы иужьклэ колхозым и лэнатлэ зыбжанэми пэрытын хуей мэхъу.

Зи узыншагъэр мытэмэм щлалэр зауэм лухьэ хьуакыым, ауэ а зэман хьэлъэми зылл хузэфлэклын илэжъащ Къашыргъэм. Бийр зэтекъуэныым хуэщхьэпэн папщлэ джэрмэншыкдэсхэм (дэнэ щыплл хуэдэу)

Хэку зауэшхуэм щыгъуэ зэхуахьэсащ сом зы мелуанрэ мин щыщым щигъу. Хьэпащлэ и пщлэнтлэпсклэ кылэжьауэ абы хильхьащ ахьшэшхуэ.

Нэмыцэ зэрыпхьуаклуэхэм Исраф ящла милькур зэгъэпэщыжыным, лъэ быдэклэ жылагъуэр гъэувыжыным Къашыргъэм и гуащли и щлэныгъи хильхьащ. Школым и директору, «Къэбэрдей пэж» газетым и корреспонденту, къуажэ советым и унафэщлу, Къэбэрдей-Балъкъэр радиом и редактору щылэжьа илъэсхэми абы хузэфлэкл кыгъэнакъым.

Къашыргъэ Хьэпащлэрэ и щхьэгъусэ Нэкурэрэ

Тхаклуэшхуэм гъащлэм и нэгу щыщлэкла, гурэ псэклэ игъэва луэхухэр иужьклэ лъабжьэ яхуэхьуащ и тхыгъэхэм. Къашыргъэм и лэдакъэ кыщлэкла «Насыным и хэклыплэ», «Лъапсэ быдэ», «Пшэклухь», «Гъащлэр матэщлэдзакъым» романхэр, «Гъащлэ лъэужь» повестыр, «Зы жэщ», «Жыщхьэ махуэхэр» рассказхэр ящыщщ ди литературэм хэлъхьэныгъэшхуэ хуэхьуа художественнэ тхыгъэхэм. Пэжыгъэклэ гъэнщлащ, гуимыхужщ, къапщтэмэ, зи цлэ кытлуа «Насыным и хэклыплэ» и япэ романыр. Абы хэт дэтхэнэ персонажми илэжщ езым и хьэл-щэн, и псэляфэ, и бзэкли и ухуэклэкли – сьт и лъэныкъуэкли бгъэдыхьэ – Къашыргъэ Хьэпащлэ а и романыр нэщлысащ, цыхум и гъащлэр, и луэхущлафэр, и психологиер куурэ пэжу кыщыгъэлъэгъуащ.

Тхаклуэм и творчествэм тегъэщлаплэ нэхьыщхьэ хуэхьур гъащлэрщ, езыр флыуэ зыщыгъуазэ цыхум и луэхущлафэрщ, лэзэу, удихьэхьы къегъэлягъуэ абыхэм я хьэл-щэнхэр, я дуней тетыклэр, нэгъуэщлу жыплэмэ, Къашыргъэм и гъуазэр зэманым и нэщэнэ нэхьыщхьэхэрщ,

дунейм кыыщыхъу-кыыщыщлэ луэху псори зи лэужь цыхум и псэм щыщлэмрэ ар зыхущлэкъумрэщ.

Цыху кыызэрыгуэкыр, зи гуащлэ кыудейм шыгугыжыр, ехъэ-жъауэ псэуфыркъым. Апхуэдэхэм ящыщ зым и псэм лъэхъэнэ бзаджем кытрилхъа гузэвэгъуэр, псэуклэ мыгъуэр Къашыргъэм щызыхыдегъащлэ «Баз» рассказым. Аслъэмырзэ тхъэмыщкълэм базкълэ мыщэ абрагъуэр мэзым кыыщлелъэф, ауэ мо псэущхъэ лэлым гуузу ар лэщлоклуадэ.

... Гъэпщыллакълуэхэм я иужьрей гъуэгу мыгъуэ техъэплэтэкъэ-тлэ граждэн зауэр? А зэман дыджым цыху лажъэншэхэм ятелъа хъэзабымрэ бэлыхъымрэ ди нэгъу кыыщлагъэхъэж Къашыргъэм и лэдакъэщлэклэ зыбжанэм. Абыхэм ящыщ «Жыыщхъэ махуэхэр» рассказыр. Къуажэм кыдэлуклэ зэрыгъэклий, гулэ, пыхъэ макъхэм щхъэфэцым зрагъэлэт, уэрамхэр хъэдэлъэмыжщ, гугъуехъым хэмыкълуэ зи дунейр зыхъ тхъэмыщкълэхэм я бгъэныщхъэ унэ щыбышэ цыкълухэр лейзехъэхэм мафлэ щладзауэ ягъэс. А лыгъэ зэхэгъэкълуэ махуэм, лы и хабзэу, къэмылэнджэж адыгэллу лэщэ къэщтэри кыоув Хъэжкълэ-сым. Ар офицер ныкълуэ Бишорэ и кыуэжыыр зи пашэ хъэщхъэрылуэхэм гуузу якул. Сабийхэри цыхубзхэри зэщлэгъуагъуэ уэрамым кыдолъадэ. Мо тхъэмыщкълэхэр гузавэу зыдэт уэрамыр, уэри укыыщыхута флэкла умыщлэну, уи нэгум кыыщлэгъэуэвэ Къашыргъэм.

Къашыргъэ Хъэпащлэ зэрытхакълуэ лэзэр сэтэй къащлэ нэгъуэщлэ и тхыгъэшхуэхэми. Абыхэм ящыщ, псалъэм папщлэ, «Пшэкълухъ», «Лъапсэ быдэ», «Гъащлэр матэщлэдзакълым» роман телъыджэхэр, «Гъащлэ лъэужь» повестыр, и рассказхэр, очеркхэр, публицистическэ тхыгъэхэр. Къашыргъэм и акъылымрэ и гуащлэмрэ зэкълуэуэвэ зэрызэрыубыдам и фыгъэкълэ дунейм и къэхъукъащлэхэр пэжу, гумрэ псэмрэ дыхъэу, дэрэжэгъуэ ин кыуиту кыызэригъэлъэгъуам гуапэу тетхыхъауэ щытащ Къэбэрдей-Балъкъэрым и цыхубэ усакълуэ Щоджэнцыкълуэ лэдэм. А усакълуэ цлэрылуэм тэмэму гу зэрылътатащи, Къашыргъэм и талантым клуэ пэтми зеужь, зиужьыхукли и тематикэми зеубгъу. Дунейм кыытохъэ образ щлэщыгъуэхэр щынэлурыт, гупсысэ куухэр щытепщэ тхыгъэ купщлафлэхэр. Абыхэм ящыщ псом япэ и цлэ кылуапхъэщ «Пшэкълухъ» романым. Ди адыгэ гъащлэм кыыщыхъу-кыыщыщлэ луэхугъуэхэм къадэкълуэу, а тхыгъэшхуэм кыыхощ Урысейми, адрей ди гъунэгъу лъэпкъхэми я псэуклэ-зэхэтыкълэр, я луэхущлафэр. Къапщтэмэ, Къэбэрдей пщыжь-уэркъыжьхэмрэ Бытырбыху щыщ гъэпщыллакълуэ гуэрхэмрэ зэдарэгъуу, зэлхыхъэ-зэлхыкълуэ щыдолъагъу мы романым. Бгъэдэлъ мылкъукли кызыыхэкла лъэпкъкли Къэбэрдей псом зыкълыхэзыгъэпкъи пщы Ехъущокълуэ Мысост и ныбжьэгъуэщ уэркъ лъэпкъым кыыхэкла Ефим Ермолаевичыр. Адыгэпщ Мысост и щлалэ Талъустэн мы къалэм дзэ кыулыкълум щыхуоджэ, абыхэм я деж щопсэу.

Гурылуэгъуэщ а унагъуитыр зэпызыщлэр, зэкълэпкъыкълуэу, зым и унэ адрейр ихъэрэ зэдарэгъу-зэныбжьэгъуу щыщытыр. Ехъущокълуэ Мысости Ефим Ермолаевичи – тлури – уэркъхэкълэщ, гъэпщыллакълуэщ, я луэхущлафэкли, я дуней тетыкълэкли зэтохуэ. Зэныбжьэгъуитыри тогузэ-выхъ Урысейм и къалэ инхэм щлэх-щлэхыурэ рабочэхэм хъэлэбэлыкълэ кыызэрыщалэтым; ахэр текълуэрэ дунейм зыкыиублэрэклэ хъужыкълуэмэ, абыхэм я гъащлэр зыхуэкълуэнур тлури къагурылуэрт фылуэ. Псэуклэ

хьэлъэр, дыджыр яхуэмыхьу, гъэпщыллакӀуэхэм нэлэп ирахьу уэрамым кыдыхьа рабочэхэм и къамэр кырипхьуэтэрэ яхуигъэдалъэу долъагъу Мысостыпщым и къуэ Талъустэни. Абы и гум зешхьхьыж: «ЛъапцӀэрыщэхэр зэтеукӀэн хуейщ!», – жери мэкӀий. ТхакӀуэшхуэм нэрылъагъу тщещӀ зэхуэмыдэ класситым – гъэпщыллакӀуэхэмрэ ягъэпщылӀхэмрэ – я зэхуакум тӀэкӀу-тӀэкӀуурэ кыщызэщӀэна мафӀэ цыкӀур мафӀэшхуэм зэрыхуэкӀуэр.

... Ди гъащӀэм кыщыхьу-кыщыщӀэхэр гъэщӀэгъуэну зэрипхьурэ, цыхухэм я дуней тетыкӀэ-Ӏуэху еплъыкӀэхэр, я ӀуэхущӀафэхэр, я гурыгъу-гурыщӀэхэр бзэ дахэкӀэ кытхуелуэтэри, Къашыргъэм нэлурыту ди нэгум кыщӀегъэувэ адыгэ къуажэм и псэукӀэмрэ абы дэсхэм я дунеймрэ. ГъащӀэм кызыэрыщыхьу дыдэм хуэдэу, зы Ӏуэхугъуэм адрейр кыпкъротэджыкӀ, иужьым а псор зэхохьэжри зым хуолажьэ: адыгэ къуажэр зыхуэдэр, кызыэрыгуэкӀ жыхуэтӀэж образхэр, къэгъэлъэгъуэным.

Къашыргъэм «ГъащӀэр матэщӀэдзакъым» и иужьрей романым щызэхуэхьэсащ абы и гукъэкӀыж гъэщӀэгъуэнхэр. Романым кызыэщӀеубыдэ авторыр щыцӀыкӀуам кыщыщӀэдзауэ и ныбжьыр илъэс блыщым фӀэкӀыху кыкӀуа гъащӀэ гъуэгуанэ гугъур, ауэ пхужымылӀным хуэдизу гъэщӀэгъуэныр. Къашыргъэр зыдэлэжьа, зыхуэза цыхухэм я образхэр Ӏзагъышхуэ хэлъу кыщигъэлъэгъуэжащ романым. ТхакӀуэр щапӀари, гъэсэнэгъэ дахэ щигъуэтэри адыгэ нэмысрэ хабзэрэ щызекӀуэ унагъуэщ. А псор игъащӀэми Къашыргъэхэ къазэрыдэгъуэгурыкӀуэр тхыгъэм и кӀыхьагъкӀэ кыхощ.

6

Къулейсыз унагъуэхэм кыхэкӀа цыхухэм пщыжь-уэркъыжьхэм я щхьэ хуамыгъэщхьыу ирагъэкӀуэкӀ бэнэныгъэ гуащӀэр щыдолъагъу романым. ХьэпащӀэ и адэшхуэ Къашыргъэ Алихъан лейзехьэхэм гузу яукӀ. Къуажэдэсхэм а махуэм лэгъупыӀэмплэ зэфӀадзэркъым, ар гуауэшхуэ ящохьури. Сабийхэми а пщыхьэщхьэм шхэн ядакъым, балигъхэм апхуэдизу къатехьэлъа гуауэр абыхэми псэкӀэ зыхащӀати. ЕтӀуанэ махуэм Алихъан и хьэдэщӀэлъхьэм нэхьыбэж кырихьэлпаш. Абыхэм яхэтт усакӀуэшхуэ ПащӀэ Бэчмырзи. Ар мыбы къэзышар цыхухэм яхуэмылӀэту ягъэв гуауэрт. Бэчмырзэ псоми яцӀыхурт. Абы кыхэкӀыу зигурэ зи щхьэрэ зэтельхэр бгъэдыхьэрти усакӀуэм елъэлурт къэхьуа гуауэр щӀэблэм ялурылӀын, ящымыгъупщэн папщӀэ уэрэд зэхилъхьэну. Бэчмырзи кыщӀӀэкӀуар арати, къэхьуам щӀӀупщӀэрт, псори гупсэхуу зригъащӀэрт.

Алихъан зэрыщӀалъхьэрэ нобэ махуэ пщыкӀутху мэхьу щыжалэм аргуэру къуажэм къэкӀуащ Бэчмырзэ. Ар псынщӀэу жылэм щызэлъащӀысри, псори зэуэ кызыэхуэсащ. Бэчмырзэ гыбзэр япэщӀыкӀэ псалъэкӀэ, итӀанэ макъамэ гууз щӀэту жиӀащ. Цыхухэр умэзэхуэ едэлуащ, езыхэм я лъэлукӀэ кытригъэзэжурэ куэдрэ жиӀа Алихъан и гыбзэм. Ауэрэ Бэчмырзэ и ежьэжыгъуэри къэсащ. ХьэпащӀэ и анэм Ӏэнэ кыигъэуващ, гуӀэ шхын телъу. УсакӀуэм псалъэ гуапэ хужилэри, Алихъан и шы-уанэ зэтельыр зримыусыгъуэджэу Ӏихьыну елъэлуащ.

– Хьэуэ, ди анэ, – жиӀащ Бэчмырзэ, – сэ пщӀэ кыпӀысхьыну аракъым уэрэд щӀээусар, Алихъан и къекӀуэкӀыкӀар, мурад дахэу иӀар, гукъутэмрэ бэлыхьымрэ ди пӀэщхьагъыу дызыгъэпсэу удэфэхэм запэщӀисэфу зэрыщытар ди щӀэблэм къащӀэн папщӀэщ...

... Псалъэ зытлуцкIэ Къашыргъэм мы тхыгъэм щыдегъэлыагъу ПащIэ Бэчмырзэ и цIыху щыкIэр, и образ уардэр, налуэ тщещI хэлъа цIыхугъэр, лыгъэр, бгъэдэлъа талант иныр.

Къашыргъэ ХъэпащIэ мызэ-мытIэу кыыхуихуащ Къэбэрдей литературэм и классик, усакуэшхуэ ЩоджэнцыкIу Алий хуэзэну, епсэлъылIэну. Япэ дьдэ ЩоджэнцыкIу Алий зэрылуцIар тхакIуэм кылуэтэжат мыпхуэдэу: «Арати, пэлуцIэ кабинетым и жыхафэгум сыкыщызэтеувылащ, кысхуэщIэркъым адэкIэ фэ фыцIэ зытебза бжэм (ара си гугъэт Алий зыщIэсыр) занщIэу сыщIыхъэнрэ кызэплъу зэхэсхэм ящыщ гуэрым сеупщIынрэ. ЩIалищыр, я лэжыгъэр зэпагъэуауэ, жыслэnum кыпоплъэ. Сэ абыхэм сэлам дыди есхакъым, Iэнкуну утыкум ситщ.

Къашыргъэ ХъэпащIэ и хъэщIэщ Къэбэрдей-Балъкъэрым и цIыхубэ усакуэхэу Геттуев Максимрэ Кулиев Къайсынрэ.

– Еблагъэ, щIалэфI, – жиIащ нэхъ спэгъунэгъуу кыщыс лым. – Хэт ухуейт?

– Алий сыхуейт, – жыслэщ сэ, а кызэпсэлъам и дежкIэ нэхъ гъунэгъуу сыкуатэлуэри. – Хъуну пIэрэ абы и деж сыщIыхъэ?

– УкыщIыхъагъэххэщ, тIыс мыдэ, – жиIэри абы и пащхъэм кыит шэнтыр кысхуигъэкуэтэщ. – Алийр сэращ.

Сэ сытIысащ. Ар Алийми нэгъуэщI Алийуэ шэч сощI. Зыбгъэдэсыр стIол тIорысэ гуэрщ, кыдэгъэжищ иIэу, зытэсыр шэнт кызэрыгуэкищ, унэ лъэгуми алэрыбгъу иубгъуакъым. Езы Алийщи, жьыуи жьыкъым, ауэ лы псыгъуэ къуэгъуу, кIэстум гъуабжэ тешхы-хыпар къекъузэклащи, нэхъри нэхъ гъурыжу уолъагъу.

Сэ гу зэрылгыстамклэ, Алий плъэклэ щхьэхуэ илэщ, моуэ занщлэу уи луэхури, уи хьэл-щэнри, уи гурылгьри зэуэ кьихутэу, ауэ кьомылгьэ-стауэу, атлэ уригьэблагьэу, узыщигьэгугьыу.

– Сэ сыкъэпцыхуащ, ауэ иджы уэ зыкъээбгьэцыхуамэ хьунт, – жиладц Алий, зытэлайклэ тлури зыр адрейм деплгьу дыщыса нэужь.

Сэ сыхэтми, сыт сыхуейми жесладц. Алий и кьыдэгьэжхэм кьы-щилгьыхуэжри, папкэ ин и блэгущлэм щилгьыхащ, си нэр тенауэ сы-зэплгьа бжэмклэ сыщлишадц. Езым и деж щылэ си усэхэм кьеджащ, здэсхьахэми сыкъьригьэджащ, кьызгуригьагуэу щидзащ усаклуэм и кьалэныр, усэхэр купщлафлэу, кьеджэр дихьэхыу щытын зэрыхуейр. Абы иужьклэ, сакьыпэурэ, си лэщлагьэм, щлэныгьэр здынэсым щы-гьуазэ зищладц.

– Тлэклу уеджамэ нэхьыфлт, – жиладц Алий, сыкъьригьэжьэжурэ, – пхузэфлэклыххэнумэ, апхуэдэу щы...»

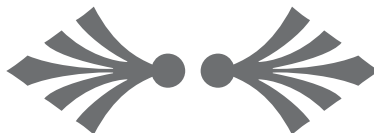
Алий кьызэрыжрилам хуэдэу ищладц тхаклуэ ныбжыщлэм.

Усэклэ кьыщлэзыдза Кьашыргьэ Хьэпащлэ щлалэу, ильэс 24-м иту, СССР-м и Тхаклуэхэм я союзым хагьэхэ.

... Цыхугьэрэ лыгьэклэ гьэнщла гьуэгуанэ дахэ кьиклуащ Кьашыргьэ Хьэпащлэ. Ар тхаклуэ кьудейуэ кьэнэжыртэкьым, егьэджаклуэ-ущияклуэ нэст, журналист лэзэт, цыху щыпкьэ-цыху кьабзэт.

Кьашыргьэ Хьэпащлэ адыгэ лъэпкьыр игьащлэклэ зэрыгушхуэ, зэ-рыпагэ хьун тхаклуэшхуэщ.

ГЪЭУНЭ Борис

КЪАШЫРГЪЭ Хьэпащлэ

9

ПШЭКИУХЬ

Романым щыщ тычыгъуэхэр

Хьыбар гуэрхэр зэхуауатэу, зэхуауатэри зэхуагъэщлагъуэу мыхъуу, атлэ зыр адреим кыгъэулабжью зэхех Мысост. Ар япэ махуэми, етлуанэ махуэми пщым кызыэрыфлэуэху щылакъым, щыплэ-щыплэхэм зэрызе-хьэ гуэр кыщыхъумэ, зэрыуэт-зэрыуэтрэ, еуплэхыжу зэрыщытым ире-лътри. Ауэ ар Мэзкуу нэсу, дэнэкли жандармхэмрэ сэлэтхэмрэ щы-пэклуу, восстанэ, революцэ хьыбархэр зэпадзыжу жалэу, листовкэхэмрэ плакатхэмрэ адэклэ-мыдэклэ щикъухъауэ хуэзэу щыхъум, абы и щхьэ-фэцым зыкъелэт. Мысост революцэ, восстанэ луэхухэр и щыпэ зэхэхтэ-къым. Ауэ абы кызыэрилътэмклэ, апхуэдэ кыщыхъури, кыщыхъунклэ хъунури къухьэплэм и къэрал «щыклахэрт». Апхуэдэут, щыклауэт абы ахэр сыт щыгъуи кызыэрилътэтер, сыту жыплэмэ тхьэмыщклагъэм зэщлыгыгъэ Арысеймрэ «зи щхьэр къавэ» къухьэплэмрэ я псэуклэм ар фыуэ щыгъуазэт. Мысост апхуэдэуи фыуэ щыгъуазэт ныкъуэкъуэным хэмыкл социалистхэм я хуэмэбжъымэхэм Арысейм и къалэшхуэхэм зыб-жанэ щлауэ кызыэрыщаклхъым. Уеблэмэ абы иджат Марксрэ Энгельс-рэ я Коммунистическэ манифестыр. Абы иужьклэ мурад ищлат «Ка-питал» тхылъым еджэну. Ауэ мыбы Маркс кыщригъэклуэклэ луэхугъуэ къомыр щыхузэмыгъэзахуэу, езыми зыгуэрхэр здигъэлэпыкъуурэ ар

иджныр и щхьэм хуимыгэфащэу къэнэжауэ щытт нобэми. Пэжщ, апхуэдэу абы зызриупсеяуэ щыта щлэныгээм пщым гурылуэныгэ гуэрхэр къримыту къэнатэкъым икли ар Арысейм и къалэ нэхьыщхьэм хьэщлэу щыщылэхэм деж сэбэпышхуэ кыыхуохуэ: зи хьэщлэ зиусхьэнхэр революцэм, социализмэм щытепсэлъыхьклэ, зи гугъу ящлыр тыншу зэхещыкI, езыми псалгэ гуэрхэр яхедзэф. Апхуэдэ щытыкIэм пщым и щыхьыр къелэт икли ар бгырыс щхьэрыутлыпщхэм яхуэмыдэу, атлэ щлэныгээ зилэ зиусхьэну къалъытэри, щыхь лей кыыхуащI.

Мысост щеджащ Гумкъалэ. Ауэ абы къиухатэкъым зыщлэтысхьа еджаплэр – и адэр пасэу ллэри, и мылкъум хэтлысхьэжын хуей хуэат. Апхуэдэу щыт пэтми, пщым тхыль еджэн тлэкIур ибгынатэкъым. Псом хуэмыдэу, ар нэхъ зэджэр пащтыхьхэм, королхэм я псэукIэр къэзылуатэ тхыльхэрт. А иджхэм я псэукIэм хуэдэ хьэл гуэрхэр езым щызэхильхыи къохуэ. Пэжу, ар нэхъ здебэ лъэныкъуэр нэхъ гущлэгъуншэу щытахэм я дежкIэщ. Уеблэмэ абы и гум щихъумэу, хуээпсаплэ нэхьыщхьэу илэу щытт Кавказым къэралыгъуэ кыыщызэригъэпэщыну, езыр абы тепщэ хуэхъужыну. Сыт хуэдэ тепщэ хуэну ар зыхуейр жыплэмэ, нэхъ гущлэгъуншэ дыдэм ещхьщ. Пщыр апхуэдэуи щытыфыну кыыщлэкIынт, ауэ Кавказым къэралыгъуэ щхьэхуэ зэрыщиухуэфын Iэмал зэи хузэхэлъхьэртэкъым. «Илъэсищэ зытлуэщ ипэкIэ, бетэмал, кыыщызэзгъэпэщынт мы Кавказым мыин дыдэми, къэрал зэщлэкъуа цыкIу, моуэ япэ кыыжьэхуээм имыгъэльэпантхуэу и щхьэ игъэпсэужыфын хуэдэу. Ауэ иджы сытхэр Iэмал: ди хуэреягъ псоми мыжурэ кыыпэщлэгъэкъуащ», – жиIэрти и щхьэри и хэкури флэпсэкуэду, флэтхьэмыщкIэу пщым и гупсысэ делагъи губзыгъагъи зыхэмылбыр кыыздрихьэкIырт.

10

Мэзкуу щекIуэкI зэрызехьэхэм здыхэплъэм Мысост и нэгум кыыщлэуэр а япэхэм зэгупсысу щытахэратэкъым. Абы и гупсысэри и акъылри здэщылэр «факъырэ зауэ» жыхуалэр арт. Зауэм и цлэр факъырэми, пщым зикI и мурадтэкъым абы зыпэщлэгъэхуэну. Абы кыыхэкIыу ар Мэзкуу дэкIыным еплэщлэкIын хуей хуэащ.

Мафлэгум здисым цыхухэр зытепсэлъыхьыр революцэ луэхум и закъуэт. ЗэманщлагъуэдэмыкIыурэжандармхэм вагоныр щлапщытыкIырт. Ауэ Мысост и гугъу зыми къищлыртэкъым, уеблэмэ абы щхьэкIэ зыми и щэху ибзыщлыртэкъым. Ар пщым и жагъуэ хуэрт, Кавказым фIыуэ кыыщацIыху, Къэбэрдейм щыцлэрылуэ пэтрэ, зыри кыыгурымылуэу фэ къраплъауэ ягъэпуду кыыщыхуэрт. Пщыр сыт лъэпкъми зыри къеупщлыртэкъым, адыгэ фащэм Кавказым зэрыщыщыр белджылы ищлырти, абыкIэ псори зэфлэкIырт. «ДауикI, сэ мыбыхэм сралажьэкъым, езыхэм я щхьэ зэрахьэ, – жиIэу щегупсыси щылэт Мысост. – Я щхьэри я псэри а революцэм ихьа мыгъуэмэ здэнт, ар дэ кыытлэмылэс закъуэм...» Е хэт ищлэн, къалъэлэсрэ, игъащлэ лъандэрэ зыщлэхуээпс пащтыхьыгъэр кыылъысмэ... Псом нэхърэ нэхъ тыншыр тхьэ уелъэлурэ а ущлелъэлурэ кыыпхуищлэмэ арат. Ара щхьэкIэ, ар ара къудейуэ къэнэжын мыхъумэ, абы къикIын щылэтэкъым. Мысост ар фIыуэ ещлэ адэ цыкIуу къурIэным кIэлъагъэплъу щыщыта лъандэрэ. Пэжщ, пщым зэи фэ зытригъауэркъым диным жиIэхэм щыщ гуэри и флэщ мыхъуу. Абы махуэ къэс нэмэз псори жылэм ядимыщI щхьэкIэ, зэзэмызэ жумыхьэм макIуэ. Хьид нэмэзыр блигъэкIыххэркъым. Ауэ, пэжщ, къохуэ ар и чэзум деж жумыхьэм е хьидым щримыхьэлэ. Абы щыгъуэ жылэр

езым кыпэплъэу зэхэтщ, пщыр къэсмэ щлэддзэнт, жалэу. Ар зыми икли флэемыклутокъым, псалъэмакъ зыщли къахэклыртэкъым, клуэ, мыарэ-зыуэ закъуэтакъуэ щызэгупэ къэхъуми.

Пщым и гуращэр тхьэлъэулкэ къемыхъулэну щыщыткэ, ар зы-гуэрхэм хэпклен, зыгуэр зэищлэн хуей мэхъу. Атлэ сыт абы зэищлэнур? Мыбыкэ Мысост и гупсысэр здэулъэпхъащи щылат. Ар Арысейр революцэм зэщиттэрэ езым Кавказыр кыпигъэклэрэхъуклыжамэ арат. Апхуэдэу ищлын щхьэкэ сыту кълэнышхуэ, сыту луэху куэд кыпэуврэт абы! Мыргуэрыр алыхь лэмыр хэмылъу апхуэдизкэ лэжыгыейти, Мысост еша-еллауэ хэщэлуклын хуей хъурт.

– Слэожь, усымаджэ, щхьэ ущэлурэ? – жилэри сыхьэтым щигъуауэ и гъусэу къаклуэ лы хэщлыхьа цыклар къеупщлащ абы.

– Хьэуэ, сэ лажьэ силэкъым, – жиладщ Мысост, и гум илъыр абы кыищла кыфлэщри, къэщтауэ.

Мысост жэуап кыизэритыжа урысыбзэ гъэхуар лы хэщлыхьам игъэщлэгъуащ икли абы зэуэ кыгурылуащ гъусэ зыхуэхъуар бгырыс гурбиянхэм я фашэкэ хуэпами, дуней зылъэгъуа, щлэныгъэ гуэрхэри зыпкърыл цыхуу зэрыщытыр. Абы кыдэклуэуи ар хущлэгъуэжаш Мэзкуу кыизэрыдэклрэ и гъусэм псэлъэгъу зыхуимыщлу, кыиздикл щыплэм щызеклуэ хыбархэр кымыщлэу зэманыр пщлэншэу зэригъэклам.

– Граф Ко, – жилэри лы хэщлыхьа цыклар и лэр кыишиящ, – Иван Прохорович, Бытырбыху сыщопсэу.

– Джыназ Ехъуцокъуэ Мысост Инал и къуэр сэращ, – Мысости графым нэхэрэ нэхь зэхэщлыкыншэу зыкыгъэлъэгъуакъым, – Кавказым сыщыщщ.

Ахэр зэрыцыхуа нэужым зэпсэлъыллэу щладзащ. Граф Ко флыуэ ицыхуу кыищлэлащ пщыр хьэщлаплэ здэклуэ уэркыжь унагъуэр. Псом япэ графым зи гугъу ищлар революцэрщ. Абы щыгъуэми Иван Прохорович езыр зэрымыарэзы тлэклухэри сэтэй кыищлащ.

– Луэхушхуэщ факъырэ зауэм и луэхур, – жиладщ Мысост, графым и телъхьэ мыхъуу. – Щылэкъым абы уазэрыгурылуэн, я щыфэр флыуэ зэгуэбудын флэкла.

– Я щыфэр зэгуэбуду, ауэ я гур пхуимыуду къохъури аращ нэхь луэхур, – жиладщ Иван Прохорович, – абы нэхэрэ нэхьыфт ахэр зыгуэркэ кыизэрыдэпхьэхын луэхугъуэ лэжамэ.

– «Лъхукъуэллыр бгъэклэсмэ, уанэгур уфлэщтэ», – жилэу дилэщ дэ псалъэж, – пщым быдэу иукъуэдиящ къулейсызхэм зыри яхудэпчык мыхъуну. – Арауэ кыищлэкынущ абыхэм Арысейм зыкыщлыщалэтар!

– Фи дежкэ мыпхуэдэ зэрызехьэ щымылэуи... – графым и дзэлыфэ итлащ, джыназым сыт хуэдиз щлэныгъэ имылэми, бгырыс хабзэу лэрыгуэчыным кыизэрытемыкыфынур ауан ищлу.

– Щылэкъым, щылэкъым...

– Щымылэми къэхъунщ.

– Къэхъуми, я щлаплэм псы идгъэжыхьыжынщ, – Мысост иклуэтри тлысыжаш, мащлэу кыгуэхуа и пащлар кыитричыжыным хуэдэу епхэщэкыу дрилуэнтлеижри, и нэ утхъуахэмкэ графым къеплъащ.

– Псы иригъэжыхьыжым кыищынатэкъым, атлэ лъы иригъэжыхьы-жат пащтыхьым, – зыкыилэтар Иван Прохорович, ауэ абы луэхур нэхэри

нэхъ лей ищлащ. Ар уи нэклэ плъагъунщ къалашхъэм узэрынэсу.

– Дауэ?! – Мысост къэклуатэри графым и пащхъэм къитлысхъэжащ.
– Бытырбыху революцэ къыщыхъуауи?!

– Революцэуи революцэкъым, ауэ бунтым зэщлищтащ.

– Факъырэхэм январым и бгъур ящыгъупщэжауэ ара?!

– Ящыгъупщэжамэ уи насыпт, – графым и макъым щызэтрихъахэр игъэкъабзэу къыхэпсчыклри, бауэклэщл хъуауэ къыжилащ: – Ар ящыгъупщэжыным и плэклэ, абы игъэгубжъауэ мафлэ лыгъейр ядз.

Мысост и гум зыкъыгъэзащ. Абы и нэгум зэуэ къыщлэуващ и къуэ закъуэр. Щыцлыклуу къуажэм щыщылами, Тэрчкъалэ щыщеджа илъэсхэми Талъустэн ныкъуэкъуэн флэфт, нэхъри ар иукъуэдийуэ щытащ. Ауэ Бытырбыху щыщеджа илъэсищым нэхъ зэтеубыда, нэхъ сабыр хъуауэ, зихъуэжауэ къыфлэщлат. Дапхуэдэу зимыхъуэжами, адэм къызэрилъытэмклэ, сыт щыгъуи ар хъэлэбэлыкъ гуэрхэм хэтын флэфт. Иджы зыхэтын хъэлэбэлыкъ къалашхъэм щыгъунэжт. Зыри хуэлуатэкъым щлалэ зэлурыплъыхъыншэм япэ зыхуэзэ зэрызекъуэм зыхидзэу абы щытхъу къыщыхъыну хуцлэкъуным.

– Уэ узыклэлъыклуэм луэху гуэр хууилэ хъунщ, – жилэри графым зэпиудащ и къуэм теухуауэ адэм иукъуэдия гупсысэр.

– Си къуэм еджэныр къеух, – жилащ Мысост, гузэвэгъуэ къезыта къуэм и гупсысэхэм къызэрыхишам папщлэ абы флыщлэ хуищлу.

– Адэклэ, дауи, къалашхъэм къулыкъу къыщыхуэплъыхъуэну къыщлэклынщ.

– Арщ нэхъ сыкъызытеклухъыр, – пщым пэжыр мыбдеж щыщлимыхъумэу хъуакъым, хуэфашэ нэмыс илэн щхъэклэ.

– Гугъущ иджы ар къызэбгъэпэщыну, ауэ уи цыхугъэм апхуэдэ гуэрхэр хузэфлэклынущ.

– Абыклэ сыкъыгъэгугъащ.

– Тхъэм къыуигъэхъулэ, джыназ!

– Тхъэразэ къыпхухъу, граф!

Абдежым мафлэгур станц гуэрым нэсри къэувылащ. Ахэр мафлэгум, зым адреим щыхъ хуищлу, къиклри станцым къытехъащ, заплыхъу, зыгуэрхэр бысымым хъэщлэм къригъэцыхуу, къыгуригъалуэу утыку дыдэм иуващ.

* * *

Мысост хъэщлэхъэгъуэм ирихъэллэу къалашхъэм нэсащ. Вокзалым тетым я нэхъыбэр жандармт. Цыхухэм я нэгум нэщхъыфлагъэ гуэри къищыртэкъым. Мыбы хъэщлэхэм къапэжъауэ щыплъагъур мащлэ дыдэт. Абыхэм удз гъэгъа зылыгъыу яхэтыр нэхъ мащлэжт. Мысост вагоным къиклащ. Ар лъэбакъуэхъуу увауэ лъэныкъуэхэр зэпеплтыхъ, ауэ зылыхъуэхэм ящыщ гуэри щылэкъым. «Клуэ зиусхъэнхэр зыгуэрклэ хуцлэмыхъэу къэнами, щлалэр щхъэ къыспемыжъарэ?» – жилэу пщым и гур мэгузавэ. «Атлэ мафлэгум щызэхэсха псори пэжу плэрэ?» – жилэуи мэгупсысэ ар адэклэ.

– Ди гуапэ хъунщ унеблагъэмэ, джыназ, – жилэри и баш хъэшащ цыклар игъэклэрахъуэу Мысост и пащхъэм къыщызэтеувылащ графыр. – Ныжэбэ си деж ущыхъэщлэнщи, пщэдей уи ныбжъэгъум деж уеблэгъэнщ.

- Берычэт бесын, – иужьклэ дызэрихьэллэмэ.
- Абы шыгыуэ губгьэн кысхуумыщыж, графым сригьэблэгьа-кыым жыплэу, – Иван Прохорович и лэр кьишиящ, – фыклэ дызэлуцлэ.
- Фыклэ, фыклэ, – жиладц Мысост, и лэ плащэ, ауэ япэхэм хуэдэу кьаруушхуэ зыхэмылтыжымклэ графым и лэр иубыдри. – Сэ зэи губгьэн яхуэсщыркыым си фыщлэ зытемылтыхэм.
- Уи фыщлэ стемылты, си фыщлэ уэ птелымэ сыт ягьэ клын, князь, – графым тлэклэ зигьэгусэу фэ зытригьэуащ.
- Упсэу, иужьклэ, – жиладц Мысост, графыр сыт хуэдизкли нэхь псынщлэу клэрыхумэ нэхь кьищтэу.

– Фыклэ!

– Фыклэ!

– Сыщогугь Бытырбыху удэсмэ дызэхуэзэну!

– Сэ ар хуабжью гуапэ кысщыхьунт.

Жыжьэу кьэувауэ кьыпэплээхэм графыр яыхьэжащ, вокзалым щыхьэжын и пэкли кьегуори абы пщым лэ кьыхуищыжащ. Ауэ Мысост ар кьызэрегуоуар зэхихакыым, лэ кьызэрыхуищлари ильэгьуакыым, иджыри емыжьэжауэ папщэу щыт паровозым нэс клуэри кьи-гьэээжащ. Ар зылтыхьэуэхэм ящыщ гуэри щылэтэкыым мыбы. Мафлэгум кьиклаи, абыхэм кьапежьяи щымылэжу псори зэбгьрыкыжат. Абыхэм кьадэклуэу жандармхэри мащлэ хьуат. Мысост вокзалым щыхьащ. Кьызэрыпемыжьалар ищлэ пэтми, абы залышхуэр мыплащлэу кьип-лтыхьащ, иужьым щлэклири япэ зыхуэза фитоным итлысхьащ, здэклуэнур жрилэри, езыр сыт шыгыуи и хьэлым зэрытетым хуэдэу, пагагьи пхьа-шагьи хэлты зригьэщлеиклащ.

Фитоныр зыкьомрэ Мысост и цыхугьэ уэрамхэмклэ ирижащ, иужьклэ клэщлэу кьигьэшри Нева псы лүфэмклэ иунэтлащ. Мы зеклуплэхэр фыуэ имыцыху пэтми, пщым гу лтытащ гьуэгуи зэрытеклам икли пхьа-шэу лэбэри шыгуху жьаклацэр кьрилуэнтлэклауэ йоупщлэ:

– Дэнэ уэ сыздэпшэр, хьэдэлус хьун?

– Дэ мыбыклэ кьэдмыклухьу хьунукыым, зиусхьэн, – жиладц шыгухум, жьэдэуэу шыхэр кьигьэувыла нэужь.

– Сыт щхьэклэ?

– Абыклэ уклуэныр дзыхьщыгьуэджэщ, зиусхьэн, хьийм икла цыху лейхэр шыгьунэжщ.

– Сыкыумыгьапцлэу плэрэ уэ?!

– Хьэуэ, зиусхьэн, укьээзгьапцлэркыым.

– Еплэ сыкьээгьапцли, занщлэу уи щхьэр пысхынщ.

– Сощлэ, зиусхьэн, сощлэ, ар сыт шыгыуи Кавказ цыху мыгьасэхэм я хабзэщ.

Пшапэр зэхэуат. Уэрамышхьэхэр уэздыгьэхэм кьагьэнэхурт. Гьатхэ пэтми, Нева кьыхиху салтыкыным лэпкьлэпкьыр игьэдийрт. Мыбыклэ етауэ сэлэтхэмрэ жандармхэмрэ щызоклуэ, дауи, абыхэм уакыкьуэ-нэнщ сыт кьэхьуми. Фитонзехуэми и гупхэм исыр адыгэ фащэклэ зэры-хуэпам адреихэм ямылэ хуитыныгьэ кьрита хуэдэ, цыху лүвхэр зэбгри-хуу маклуэ. лүэхур апхуэдэуи щытщ, губжьюэу зыгуэрхэм зыкьрапщытми бгырыс фащэр зэралгьагьуу щыхь кьыхуащлэ, езыри адэклэ клуэну хуит ящлэ. Мысост езыр апхуэдэ щыхьым есагьэжьщи, кьэзыгьэувылэхэм щхьэклэ абы и гупсысэхэр зэпигьэуркыым. Ауэ пщым пкьрытыр гуп-

сысэ хьэлъэщи, етхьэлэ, и нэри кьыщхьэрепхьуэри, и шлалэ закьуэм мыгьуагьэ гуэрхэр кьыщыщлауэ и нэгум кьыщлэгьэхьэ. «Алыхьым ещлэ, мыпхуэдэ зэрызехьэхэм хыхьэу зыгуэрклэ бэлыхь хэхуа?..» Пщым и флэщ мэхьуж и кьуэр сыт хуэдэ бэлыхь хэхуами езым кьыхихыжыфыну, ар псэу закьуэмэ. Ауэ и кьуэр абы ецыхуж: занщлэу сыт хуэдэ мафлэми зыхидзэфынущ. Апхуэдэу Талъустэн зыгуэрхэм яхэлъадэрэ кьауclamэ, кьэсэхыжакьэ... «Абы щыгьуэ игьащлэклэ емьджагьэххэми нэхьыфлэ», – жрегьэлэ Мысост зыхэхуа гупсысэ гузэвэгьуэм.

Гьущлэ сэрей льягэм и деж нэсри кьэувылащ фитоныр. Ауэ Мысост зимыгьэхьейуэ щыст. Абы зыхищлат здэклуэм зэрынэсари, фитоныр кьызэрыувылары, ауэ и гущлэм итлысхьа гупсысэм занщлэу кьыхэбэкьуклын хузэфлэмыкыу арат.

– Укьэсащ, зиусхьэн, укьыздэклуэном, – жилащ шыгуху жьаклацэм макь щабэ щэхуклэ, пщым и гущлэр кьызысыклэ мафлэм гу лъытауэ абы гущлэгьу хуищлэ хуэдэ.

Мысост занщлэу фитоным кьэбэкьуэхащ, зыми кьыхузэлумыха куэбжэ хьар льягэмклэ иунэтлащ, ауэ шыгухум ахьшэ зэрыримытар щылыэ-щылыэу и гум кьэклыжри псынщлэу кьигьэээжащ. Ар и жыным иуащ шыгухум зы сом иретыну, ауэ сомитху кьыщылыэрыхьэм иримыгьэгьэээжу жьаклацэм хуишиящ, гублащхьэхэм щыщлэгьэна финар нэхум хишиуэ, ар зэрыхьур зритым иригьэлъагьумэ флэфлу.

– Сэ мыр зэрыскьутэн силэкьым, зиусхьэн, – жилэри шыгухум кьышия и лэр луихыжащ, ахьшэр зыхуэдизыр кьыщилъагьум.

– Узот псори.

Шыгухур кьапхьуэри ахьшэр ипхьуэтащ, кьелъэри пщым щхьэщэ кьыхуищлащ, иужьым щлэпхьуэри куэбжэм лулъэдауэ уэзджынэр егьэзу, зэклэлъыгьэплэщлэу маджэ:

– Зиусхьэн, ей, зиусхьэн! Кавказым кьикла хьэщлэ льяплэр евгьэблагьэ!

Абы кьыпэплэуэ щыту кьыщлэклэинти, Мысост и цыхугьэ Степан лыжь плэ лушэр кьэсри куэбжэр луихащ. Ар псынщлэу кьэклуа пэтми, шыгухум хуэшэчакьым абы щлэмыклиуэ:

– Бгьейр сыт, кхьуэплэжь, бжэр алъандэрэ щхьэ луумыхарэ!

Мысост гурыхь кьыщыхьуакьым шыгухум и мылуэху зэрызэрихуэр икли абы дежклэ зигьазэри пхьашэу жилащ:

– Хьунщ, хьун, клуэ адэ, зегьэхь!

Шыгухум сомитхур илыгьмэ сыт кьыжрилэми идэрти, аргуэру зы щхьэщэ пщым кьыхуищлэри ежьэжащ. Мысост и бгьэм флэлэ упщлэ лэджэхэмклэ Степан лыжьым зыхуигьэээну хьэзыр пэтми, и щхьэ ар хуимыгьэфащэу занщлэу унэм клуащ, наклуэпаклуэу. Бариным и пэш псори нэхут, уэздыгьэхэр щызэщлэлыдэу. Ауэ нэхь лъэныкьуэ егьэза пэшым, и кьуэр кьыщблагьэклэ щыхьэщлэу щытым, и бжашхьэм кьылуль лупхьуэр абджынитлым нэгьуджэ фыцлэ гурымышьу, шынагьуэу кьыбжьэхэплээ мыхьумэ, мы унэм щлэз нэхухэм ящыщ гуэри кьызэпхыщыртэкьым. Мысост зы кьару фыцлэ гуэрым игьэжам ещхьэ и кьуэм и пэшыбжэм кьылунащ, алъандэрэ ищла шэч мыфэмыцхэр пэжынклэ хьуну занщлэу кьыщыувым.

– Бариным унафэ ищлащ, – жилащ адрей пэшым кьыщлэклэу пщым щхьэщэ кьыхуэзыщла цыхубз унэлутым, – езыр кьэсыжыху моуэ мы

хьэщлэщымклэ зыщыбгъэпсэхуну.

Мысост и пщыгъэм хуэфашэ и щыхьыр имыкътэу хьуакъым – бариныр здэклуамклэ щлэупщлэщ.

– Здэклуэр кызыжилэпхъэу кылъытакъым бариным, – жилащ унэлутым, и наплэшхуитыр кылэту, и нэ фыцлэ дахитлымклэ пщым и нэгу зэхэуфам кыплъа нэужь.

Мысост аргуэру нэхъри кьэдзыхаш, унэлут цыхубзым и кьеплъыклами и псэлъэклами щэху гуэрхэр хэлъу кыщыхъури. Абы кыхэклыу пщыр аргуэру щлэупщлэн хуей хьуащ. Мыбы щыгъуэ Мысост хуцлэкъуащ и гузэвэгъуэхэр игъэпщкуну. Ар нэхъ кызыэрехьулэн и гугъэм хуэдэуи ищлэщ:

- Бал гуэрым мыклуауэ плэрэ ахэр?
- Хьэуэ, зиусхьэн, бал гуэри клуакъым ахэр. Сэ ар фыуэ сощлэ.
- Атлэ, хьыджэбзри абыхэм ящыгъу?
- Хьыджэбзыр нышэдибэ жьыуэ дэклири кыдыхьэжакъым.
- Щлалэр-щэ, щлалэр?
- Уи кьуэри?
- Атлэ, си кьуэр – Талъустэн?
- Ар дыгъуасэ лъандэрэ кыдыхьакъым, си гугъэмклэ...

Абыхэм кьалурыплъыхьу щыт Степан Марфэ и клэм кьекъуащ. Марфэ япэщыкыкыкы кызыэлынащ, итланэ клэщлу пиупщлу кыжилащ:

– Сэ ахэр здэклуар кызыжалакъым икли сщлэркъым, зиусхьэн, укызыэмыупщлэ.

Мысост иджы кыгыгурылуэпаш мы унагъуэм бэлыхь гуэр зэрилъыр. А бэлыхьыр зыхуэдэр абы кыищлэн щхьэклэ нэгъуэщлэ лэмал щылэтэкъым, пэплъэн хуейт бысымыр кьеклуэлэжыху. Пэжщ, пщым кыгыгурылуат унагъуэм я луэху зытетым унэлутхэр зэрыщыгъуазэр. Ауэ абыхэм ар кыбыжалэн яхузэфлэкынутэкъым, абыклэ хэбгъэзыхьы хьунутэкъым, сыту жыплэмэ лыгъэ зыхэлъым шылэ илэн хуейт.

Мысост игъазэри хьэщлэ пэшым щыхьащ, япэ зыхуэза шэнт-жьейм ис-илъу зригъэзагъэри, и лэр и щхьэм щыигъэкъуэжащ. Пщым зэуэ зыхищлэщ гукли псэкли зэрешар. Абы и ешыныгъэр кызыыхэклар и ныбжь хэклуэтамрэ и кьару щлэкламрэт. Ауэ абы ар зыхуихьар нэгъуэщлэщ, зэпымыуэ зылуэу луэху мыфэмыцхэмрэ кыпэплъэнклэ хьуну псэр зыщыщтэхэмрэт. Пэжу, абы и ешыныгъэхэм абыхэм я зэрани хэлъ хьунт. Ауэ илгъэс тлощлэ е нэхьыбэлэуэклэ кьэбгъэзэжмэ, апхуэдэхэм папщлэ Мысост еша-еллаифэ кытеуэу щытакъым. Абы щыхьэт техуэрт нобэ илэ и кьуэ закъуэр кьэзылхуа и щхьэгъусэр кытехуэу щыллами, нэхьапэлэуэклэ улэбэжрэ и адэр псым щитхьэлами, клуэ и анэр цыкылуу ллати, абы и гугъу умыщыххэ, Мысост и нэпс кьудамэ кьехауэ зыми зэрамылгъуэр. Ауэ иджы, налуэу зыри кьэхьуауэ имыщлэ пэтми, пщым кьрыкылутын хьэзырт и нэпс кьэукъубеахэр. Апхуэдэ зэман гуэр кыыхуихуэну и гугъатэкъым абы зэи.

* * *

Пщым и кьуэр и ныбжькыкыкы илгъэс тлощлым флэклами, кьуажэм щыдэсам хуэдэу дырийпсыриигъэ тлэклур хэлъщ лэщыб имыщлауэ. Пэжу, кьуажэм кыщыхуэгуэу щытам хуэдэхэр мыбы кыщыхуэгуэжыр-

къым, абы къыхэкӀыуи япэ игу къыхьэр иджы илэжьыжыркъым, атӀэ къыхуэгъуну гугъэ щидыщым дежщ щыкъуейщӀейр. Апхуэдэу ар гъэса зэрыхьэрэ зыкъом щӀащ. ЩӀалитым яку иту яшэж хьыджэбзым шафӀыщыхьам, ар кхъужьы къаубэрэжьат, цӀыху зэхэзекӀуэхэр мыхъуатэмэ, ягъэджэрэзу бжьыхьэ класэм Нева псы щӀылэм хадзэнкӀи хьунут. Дауи, Талъустэн абы къагъэшынауэ жыплэ хьунутэкъым, ауэ ар нэхь сакъ, нэхь зэлурыплъыхь хъуауэ арат.

Талъустэн лы хъуауэ, и зэхэщӀыкӀым хэхъуауэ щыт къудейм къыщымынэу, щӀэныгъи игъуэтат. Ар Тэрчкъалэ зыкъомрэ щеджат, иджы къалащхьэм къэкӀуауэ дзэ къулыкъум хуеджэрт. Ар зыхуеджэ луэхур куэдэ гурыхь къыщыхъуу, зи лъы къэплъыгъуэ щӀалэ гурбияным и гур зауэ-банэм хуэпхъэу щытт.

Талъустэн и теплъэмрэ и псынщӀагъэмрэ зэщхьт, зэрызэщхьэщыкӀыщымылэу. Ар щӀалэ псыгъуэт, гьурт, кӀыхьт, дэнэкӀэ плъэми, и щхьэм дэщӀыгъуу и пкъымкӀи абыкӀэ зигъазэрт. Абы «луфакӀэ гьур» къыфӀащӀащ, и дзыгъуэнэ цӀыкӀухэр жану золъатэ, и натӀэ бгъузэ задэр гъущӀым тыхуамэ плэ иригъэщӀыну къыпфӀощӀ; и пащӀи и щхьэци и адэм ейм ещхьы гъуабжэщ, итӀанэ къеплъым яфӀэтелъыджэу, тхьэкӀумэшхуитӀ тетщ. А тхьэкӀумэхэм екӀуну абы и лӀпкълъэпкъ псом хэлъыр и набдзитӀырщ – луврэ кӀыру, уфарэ япӀкӀэ пыджэу. Мыпхуэдэ теплъэр хьыджэбзхэм я дежкӀэ зэрымыгурыхьыщэр Талъустэн фӀыуэ къыгуролуэж. ИтӀани абы Бытырбыху пщӀащэхэр къыхуэнэлурытщ.

Дзэ къулыкъур къылэрыхьэным хуопабгъэ, хуопӀащӀэ Талъустэн. Ауэ езыр зэрыхуейм хуэдэу къызэримыкӀыным тешыныхьы йокӀуэкӀ. Абы сыт хуэдэ гупсысэ пкъырылъми, экзамен псори гъуээзджэу ет. Мысост япэхэм зэрылӀэуам ипкъ иткӀэ ар къалащхьэм къэнэн хуейт икӀи абы къратыну дзэ къулыкъур хуагъэхьэзырауэ лӀтащхьэ гуэрым лӀ щидзыжыным пӀплъэу щытт. Ар зыгуэркӀэ зэпыурэ, абы щыгъуэ Талъустэн и адэм занщӀэу хуигъэувынут хэт хуейми ирырелӀэу, дауэ хуейми щхьэщэ ирырешӀ, ауэ дзэ къулыкъу мы къалащхьэм къыщы-хуимыгъуэтыныр лӀмалыншэу.

Яужь лӀэхьэнэм Арысейм щылэ хъуа хьэлэбэлыкъым папщӀэ пщы щӀалэм и гум зешхьыхьж. И гум илъыр ибзыщӀыркъым, хэт зыкъилӀтми ар еудыхын хуейуэ егъэув, игъащӀӀкӀэ гукъыдэж имыщӀыжын хуэдэу. Ауэ абы къыгурылуэркъым а зыкъэзылӀэтами гугъэ гуэр зэралэр, къару ябгъэдэлъу зэрыщытыр. Пщы щӀалэм и гугъэщ, хуитыныгъэ иӀамэ, псори езым и лӀмыщӀэм щихузыну, щипӀытӀыну. Ар и адэ дьдэм хуэарэзыкъым, фӀэщабэщи. Пщыр Аслъэмырзэ къызэрыщӀигъэӀам и хьыбар бейгуэлым къыщыхуищӀыжам, ар къыщылъэтат занщӀэу пщылэм кӀуэнэу. Абы щыгъуэ Талъустэн зигъэпсэхуну унэм къэкӀуэжауэ арт. Ауэ Аслъэмырзэ дунейм зэрытемытыжыр къыжралэри щӀэмыпхъуэу къызэтенэжат, хьэм къилъхуа лыщӀэр и адэм и лӀкӀэ зэрымукӀар гукъеуэ ищӀри.

А лӀэхьэнэм лӀандэрэ зыкъом щӀат, зэхъуэкӀыныгъэ лӀджэ къуажэми, хэкуми, къэралми къыщыхъуат. Абыхэм ящыщ куэдым щыгъуазэт пщы щӀалэр. Абы езым и нэгъу щӀэкӀам ещхьы ищӀлэрт Япон зауэм Арысейм зэрызыкъригъэцӀыхужари. ИтӀани Талъустэн къыгурылуэртэкъым е зыгуригъэлуэнэу хуейтэкъым зыгъэпщылӀымрэ ягъэпщылӀымрэ къурмакъейкӀэ щӀызэрылыгъыр. «Уи къурмакъейм сыт

кыыщлэбгъэсынур! – жилэрт абы, зыкъэзылэт революцэм тепсэлъыху щыщлэдзэклэ. – Адэ зыкыгъэхъейуэ щыплъэгъуам деж ажал ети, си лүэхуш абы и зэран уэ къоклыжмэ!»

– Жылэгъуафлэщ, – жилэу зи дзэлыфэ зытл къахэклырт Талъустэн и клуэгъужэгъухэм.

Апхуэдэхэм деж пщы щлалэм и нэр кыыщхъэрипхъуауэ кыыщолъэт, и лэр лъагэу елэтри, бгыщхъэм тет хуэдэ, зыкыфлэщлыжауэ мэдалъэ:

– Мыдэ сэ хуит сахурырещл, сытхъэгъэпцлщ, псори я плэм пхэщлклэ измыгъэтлысхъэжмэ!

Ар щыжилэклэ ахэр кыыщодыхъэшх. Апщлондэху Талъустэн кыытохъэри и гу бамплэр зытрикътэн кылъыхъуэну йожьэ.

Мис апхуэдэхэм ящыщ зы махуэм ар клуэри «ллыгъэ зехъэплэ» лууащ. «Ллыгъэ зехъэплэу» зыхуэзар кыыщыхъуари Бытырбыху и уэрамхэм ящыщ нэхъ пхыдза гуэрт. Яужь лъэхъэнэм «зи плэм имы-зэгъэж» рабочэхэр апхуэдизклэ лэрыутлыпщ хъуати, къалащхъэм и дэтхэнэ районми кыыщалэтырт зауэ. А зауэр зэрыреволюцэр зикл къагурылуэртэкъым гъэпщыллаклуэ классым. Абы къагурылуэри зыхуейри «бунт» зыщлэ къэрэхъэлъкъыр и плэм ирагъэувэжыну арат. Апхуэдэут Талъустэни зэрегупсысыр. Пэжщ, пщы щлалэр Кавказым щыпсэу и лъэпкъэгъухэм яхуэдэу нэфыцлщхъэрыуэу гупсысэртэкъым. Капитализмэри коммунизмэри зэхигъэклыфу щлэныгъи акъыли бгъэдэлът абы. Жыплэ хъунт мис а акъылым ар нэхъри нэхъ хъэклэкхъуэклэ ищлу, сыту жыплэмэ абы ещлэ икли зыхещлэ Европэми Арысейми хуитыныгъэ кыыщахыныу гуащлэрыпсэхуэм мурад зэращлар. Ауэ ар абы хуейкъым, хуеин дэнэ къэна, и акъылым кыыхигъэхуэну и гущхъэм къэклырккъым. «Апхуэдэм лүэхур хуэклуэмэ, – желэ абы псоми зэхахыу, – тенджызым е псыежэхым зебгъэтхъэлэныр мащлэщ, атлэ шэд къэплъыхъуэу абы зыщлэбгъэтлысыкыжын хуейщ!»

– Уи гуащлэр мащлэми, упщтырщ бгырысыр! – жалэу къохъу пщы щлалэм кыыщыщлэнаклэ.

Апхуэдэхэм Талъустэн жэуап зэраритыжыр сыт щыгъуи и гъусэ дыщэ къамэ цыклар кыипхъуэтауэщ:

– Си къамэлэ кыыпыхуэм си гуащлэр зыхуэдэр кыипщытэнщ!

Ар дыдэрщ абы ищлари. Зэрыгъэплъауэ япэклэ клуэ рабочэ гупым ар ялууащ уэрам зэхэклиплэм деж. Жандармхэр лэнкун зэрыгъэхъужауэ планэпэм дэтт, я фочхэр я лэдэжу. Талъустэн зыхэт и ныбжьэгъухэм къахэжри гъуэгукум иуващ. Абы япэщлыклэ, дзэкъэн хузэфлэмыкыу утыкум ираубыда шындырхъуо цыклу хуэдэ, къэзыухъуреиххэр зэпиплъыхъащ, итланэ и къамэр кърипхъуэтащ, иужьым жандармхэм захуигъазэри и макъым кыызэрихъклэ клиащ:

– Вгъейр сыт! Феуэ лъапцлэрыщэхэм!

Талъустэн и макъыр зыгуэру къащыхъуа е абыхэм я зичыгъуэр абы ирихъэлла, сытми жандармхэм зэуэ зыкъаублэрэклащ.

– Долой самодержавие! – зэдалэтащ рабочэхэми макъ лъэщклэ.

Рабочэхэм къахыхъащ жандармерхэр, лъыгъажэ ящлу. Абыхэм яхэзэрыхъауэ зауэ Талъустэн и щхъэ щлыбым кыихуащ удын жагъуэ. Удыным абы и къамэ цлу цыклар лэщлыгъэхуащ, езыри зимыщлэжу рабочэхэм я лъабжьэм щлэхуащ. Абы лъандэрэ сутклэм щлыгъуащи, зыкымыщлэжауэ Талъустэн тхыцлэклэ телъщ. Абы и хъыбар Бытыр-

быху дэс кьулеижьхэм я деж нэсауэ унэрыхьэ-унэрыкыу кьыщеклухь, пащтыхьым хуэпэж дэтхэнэ зыми ар зэрыщапхьэ гьуээзджэр дэнэ дежи щегьэпий.

Пщы щлалэм и луэху зытетыр япэ кьэзыщлар бариным и пхьурщ. Хьыджэбзыр иджыри щлалэт, еджаплэ нэхьыщхьэм и зэхуэдитыр икыуауэ арат. Апхуэдэу щыт пэтми, Марие Ефимовнэр лэдэбт, зэхэщыкы, гупсысэ илэт. Пщы щлалэр абы зэрыщыла ильэсхэм ар абы есати, кьыщыкыуэжынуур кьыхуэмыгьэсу езыр щыкылэпкыуи щылэт. Езы Талъустэни хьыджэбз дахэ цыкыур куэдрэ зэрызыпимыгьэплээнэм, абы игу нэхьри зэрызыкылэригьэпщлэным хущлэкьурт. Иужь зэманым пщы щлалэр абы нэхьыбэрэ егупсыс хьуат. Ауэ абы теухуауэ Мысост и гум ильыр нэгьуэщл.

Пщым, кьигьэхьэзырауэ илэт нысэ ищын. Ар Кьэбэрдей псом лэпкьыкыи мылькыуи закьыхэзыгьэпкыи Лафыщхэ япхьурт.

Абыхэм хэт и гуращэр кьехьулэным иджыпстукыкы кьэщлэгьуейт. Ауэ Марие ейр кьехьулэным шынагьуэ кьылъысауэ кьыщыщлар пщыхьэщхьэ хьуауэт. Шэрджэс щлалэм зэрихьа лыгьэр жалэу щызэхихым, Марие зы дакьыкыи зилэжьакьым, луэхур зытетым щыгьуазэ жандармериём я деж кыуэри, псори кьыхутащ. Ауэ ар сымаджэщым щлагьэхьакьым. Апхуэдэу щыхьум хьыджэбзыр кьэсыжри, адэр игьэпхьэрауэ, иджыпстуи кьыздэтыр арат.

* * *

18

– Дынохьуэхьу кьуэ хахуэ зэрыбгьэсам папщлэ, – жиладщ Ефим Ермолаевич, сыт хуэдизкыи нэфлэгуплафэ зэрызытригьэуэным хущлэкьуу.
– Уи псалъэхэр щыхь ин кьысщохьу, Ефим Ермолаевич, – жэуап итыжащ Мысост, абы сэлам гуапэ ирихын дэнэ кьэна, лэплэ иришэкыурэ.

Гуапэу лэплэ зэрэщлэщ зы щхьэкыи зы лэпкьыкыи зызымыгьэлей зиусхьэнитыым. Ефим Ермолаевич и унагьуэр уэркьыжь лэпкьыт, абы и адэм и адэжыр пащтыхь пщлэнтлэм дэтауэ. Абы лъандэрэ ахэр хэт пащтыхьу увми абы и кыуэгьужэгьуу кьалъытэу, езыми залъытэжу щытт, Ефим Ермолаевич кьызэрыхьу лъандэрэ государищ зэблэкыам ящыщ гуэрми и жьэ хуигьазэу епсэлэныр кьемыхьулла пэтми. Пэжу, абы апхуэдэу зэи жилэртэкьым, атлэ сакьыпэурэ кьыщыкыуатэ щылэщ пащтыхьым и балхэм щыкыуэм деж зы щыхьыр иным луэху гуэрхэмкыкы зыхуигьазэу, а луэхури абы кьыхуээфлэгьэклэуэ.

Ефим Ермолаевичыр лыжыт, хэбгьэзыхьмэ а зэрыллыжьри езым екыужырт. Ауэ абы и щлалэгьуэм хэлъа хьэлхэр нобэми зэрызыхимыныным хущлэкьурт. Ефим Ермолаевич иджыри жыджэрт. Шууэ кьыкылухьын флэфл. Пэжу, абы шууэ кьыщыкылухьыр и щлалэшхуэм кыуэжа нэужьт. Япэхэм, ильэс хыщыым щыфлэмыкыам, бариныр ильэс кьэс тлэу кыуэжу щытащ кьуажэм щылэ и щлалэм, тхьэмахуэ зэхуакум кьыриубыдэуи и мылькыу псори зэлъыгьэлэсу, мыхьумыщлэ-хьуащлэхэм зэрыкылэпкыпкыын кьаруи иладщ. Иджы ар дыдэр хуээфлэкыыжыркьым, ауэ имением зэрыщыкы зы мазэм, ар гьэмахуэмэ, и мылькыу яльолэсри, и гьунэгьу помещикхэм я дежи жэщ зырыз нэхь мыхьуми щохьэщлэ, щымахуэмэ, щакыуэм пыщлауэ, абы и фыщлэкыи зэхэс кыыхьыр ищлэ

зманыр егъаклуэ. Бытырбыху къэклуэжа нэужь абы и нэгу зэрыщызригъэужьар яхуилуэтэжын папщлэ и ныбжьэгъу, и цыхугъэхэр къригъэблагъээрэ гъащлэм щыщ нэгъуэщлэ и зы мази блэклырт. Андрей къэна зманым бариным зегъэпсэху, псым кхъухьклэ къыщеклухь, нэгъуэщлэ щыплэ щылэ и лыхьлы, и ныбжьэгъухэм письмо кыхьхэр яхуетх, абы кыхуатха хьыбарыщлэхэр илуэтэжу мэпсэу. Псом хуэмыдэу бариным (яужь лъэхъэнэм) и гупсысэр нэхъ зытхьэкъур къуэ имылэу ипхъу закъуэм мылкъу псори къызэрыхуигъэнэнурщ. Ефим Ермолаевич фыуэ ещлэ и пхъур, и анэми хуэдэу, зэрымытасхьэр. Ауэ, итлани, малъхъэ хъун щхьэклэ, уэркъ щлалэхэм яхэплъыхьын хуейуэ егъэув. Абы ипхъу Марие цыкыр, зэригугъэмклэ, езым лэпэ зыхуищым дэклуэфынущ. Апхуэдэу хъун щхьэклэ ищлэн хуейхэм ар зэрыцыкыу лъандэрэ щлэгъэджыклэ. «Малъхъэм хэдэнур сэращ», – жилэу и бзэгупэм пылъ зэпытщ езыми. Сыт щыгъуи абыклэ къыпэрыуэу щытакъым ипэклэ дунейм ехыжа абы и щхьэгъусэ тхьэмыщклар. Бариным и пхъум анэнэплэс кыхуишэжакъым, абыклэ и къуэш нобэ дунейм темытыжри, и анэ илъэситхуклэ и нысэм клэлъыпсэужари куэдрэ къеныкъуэкъуа пэтми. Иджы ар и пхъум щепсалъэклэ и псалъэхэм куэдрэ кыхегъахуэ кыщцимышэжар и пхъур гукъеуэншэу щигъэтыным кыхэклауэ зэрыщытар.

Марие Ефимовнэ япэхэм, и ныбжьыр илъэс пщыкылым нэсыху, адэм жилэр сыт щыгъуи игъэзащлэу щытащ. Илъэс пщыкылублым кыщыщлэдзауэ тлощым нэс адэм жилэм жэуап иримытыжу иригъэклуэклэщ, иджы хьыджэбзым кызыпхигъэлукыу щлэдзащ адэм игу ирихь закъуэмклэ луэхур зэрызэфлэмыкынуур. Ар нэхъ кызыыхэклары Ефим Ермолаевич кыгурылуэ хуат, мащлэ-мащлэурэ шэрджэс щлалэм хьыджэбзыр зэрыдихьэхарт. Ауэ ар япэхунэм бариным и пщыхьэплэ кыхигъахуэу щытакъым, сыту жыплэмэ апхуэдизрэ игъэфла и пхъур бгырыс лэлым зэрыритын щымылэу игъэувырт. Абы малъхъэ зыкыхуэзыщлын и куэрти, абыхэм яхэплъыхьу, ауэ къахихьнуур имыщлэу и бэлыхьым иукыу арат.

Абыхэм, малъхъэ зыкыхуэзыщыныухэм, яхэтт нэмыци, англичани, шведи, зызыгъэбэлыхъ джыназхэм я къуи. Ауэ Ефим Ермолаевич абыхэм зыкӀи яхуэмейуэ къилъытэрт; а псом нэхърэ урыс нэхъ къищтэнут, езыр уэркърэ хъун хуэдэу щыт закъуэмэ, мылькуу бгъэдэлъышхуэ щымылэми.

Марие Ефимовнэ цыыху эклуж къищыклат. Абы кыхэкӀыу хъыджэбзым кыхузэпещэхэм я бжыгъэм махуэ къэс жыхуалэм хуэдэу хэхуэрт. Хъыджэбзыми, и адэм ещхуэ, шэрджэсыпщ кӀуэгъужэгъу зэралэм тӀэклӀу ирипагэну, адреихэм нэхъ закыхригъэщыну арат и гугъэр. Шэрджэс щӀалэ дырийпсырийми ар кыгурымылуэу зы махуи екӀуэклатэкъым. Арагъэнут Талъустэн хъыджэбзым япэщыкӀэ ныбжьэгъу, итӀанэ фы, иужьым гурыхъ зыщищыныр щызыригъэхуларӀи.

Ар дыдэр зыхищӀэ хъуат барин лыжьыми иужь лъэхъэнэм. Ар зэрызыхищӀари щыӀэ техьэгъуэут. Ауэ зы махуэм нэхърэ адреи кыкӀлэлъыкӀуэм мы луэхум нэхъ есэжурэ, «Апхуэдэу хъупэми, ягъэ мыкӀыну пӀэрэ?» – жиӀэу гупсысэу щӀидзат барин лыжьым. Абы и акъылыр зытехъэжам щыгуфӀыкӀыжауэ щытт нобэ, сыту жыпӀэмэ шэрджэсыпщым и къуэ щӀалэр хахуэу зэрыщытыр езы пащтыхъ дыдэм зэхихауэ икӀи абы луэхугъуэфӀ гуэрхэр кыхуищӀэну хуабжьу ягъэхъыбарырт лакъуэлӀэшхэм. «Шэрджэс жыпӀэми, Арысейщ, – жиӀат абы уеблэмэ макӀкӀэ, Талъустэн щӀэупщӀауэ кыщыкӀуэжым. – Арысейуэ щыщыткӀэ, щыпсэунщ ахэри къалашхъэм, хэт ищӀэрэ, пащтыхьым и нэфӀ кыщыцуар пэжмэ, генерал ищӀынщи, къулыкӀу хъарзыни къри-тынщ».

20

Ефим Ермолаевич хищыкӀышхуэ щыӀэтэкъым пщы щӀалэм телъудыныр зыхуэдэм. Ар зэрыгупсысэри зэрыгугъэри сымаджэщым кыщыжраларт: «Ягъэ кӀакъым, зы тхъэмахуэкӀэ ежьэжынщ саусэлэмэту». А щыкӀэм тетут ар Мысостыпщым зэрыхуэнэщхъыфӀэри. Ар иджы кытехъэпауэ щытт шэрджэс щӀалэр малъхъэ ищӀыну. Пэжщ, абыкӀэ пщы Мысост жиӀэнум ар егупсысатэкъым. Абы егупсысыпхъэуи бариным къилъытэртэкъым, сыту жыпӀэмэ апхуэдэ луэхур шэрджэсыпщым дежкӀэ насыпу зэрыримыкӀу щыӀэн хуейтэкъым.

Пщым и Ӏэр икӀузу, игъэсысу здийыгъым ар дыдэрт барин лыжьыр зэгупсысыр. Ауэ и ныбжьэгъум апхуэдэ мурад и гум кызыэрыкӀар кызыэрищӀэрэ куэд щӀатэкъым Мысости. Абы а и шэчыр и гущӀэм кыщыщыушар гупсысэ хьэлъэхэм хэту мыбы щигъэкӀуа сыхъэт гугъусыгъухэрт. Пщым кыхуагъэлъэгъуа пэшым щӀэмызагъэу и къуэм и пэшым щыыхъауэ щытат. Абы Мысост щилъэгъуат бариным и пхъум и хьэпшып гуэрхэр. Ауэ а дакъыкӀэм пщым ар зыкӀи кыфӀлэлуэхуакъым, зыпӀплъэ гузэвэгъуэм зыри гукъэкӀ иригъэщӀатэкъыми. Иджы?.. Иджы и къуэр псэууэ, псэу къудейм кыщымынэу, пащтыхьым и деж нэсын луэхукӀэ лыгъэ зэрихъауэ и ныбжьэгъужьым кыщыцуиуатэм, Мысост кыпкърыхъащ и щӀалэр абы и пхъум зэрыдихъэхар. Ауэ ар бариным зэригугъэм хуэдэу, Мысост дэрэжэгъуэ кыщыцхуакъым. Пэжщ, абы урыс дворянин благъэ хуэхъуныр адреи уэркъ «мыкхъэмывэхэм» ещхуэ зриусыгъуэджэу артэкъым, ар дэнэ къэна, мы луэхум пщыр тегуфӀыхьынкӀэ хъунт, нэгъуэщӀ къуэ е, хэбгъэзыхъэмэ, пхъу гуэр иӀэу щытамэ...

Зэныбжьэгъухэм я сэламыр зэфӀэкӀа нэужь, зэбгъэдэс-зэпэщысу

жьантлэм дэт шэнтжъей лъагэм щызэтлысыллащ, занщлэуи зэщлэупщлэу щладзащ. Бысымым сыт щыгъуи бжъыпэр илыгъуу, хьэщлэри жьэмеимэ щымыууэ япэ сыхьэт ныкъуэр ирагъэклуэклащ. Ефим Ермолаевич сытым щлэупщлэми, абы клыхуу тепсэлъыхьыжурэ иригъэклуэклэрт. Шэрджэсыпщыр нэхъ зыхущлэкъур зи хьэщлэм и упщлэхэм я жэуапыр игъэклэщлэу езым гурыгъу-гурыщлэ зыхуилэ и къуэм и луэху зытетым и тэмэмыплэр къищлэнырт. Ауэ ар клыхьлыхь хьурт. Бариным гуащэм и узыншагъэр, ар цыху хьэлэмэту, луцу, Европэм нэхъ зыкыщизых дэтхэнэ зыми дахагъэрэ хьэл-щэнклэ теклуэну зэрыщытыр къригъэклуэкла нэужьым, Жангуащэ и дэлъху лэл, щлэклыплэ зи куэд, шынэ зымыщлэм клыхуу тепсэлъыхьри, и щлалэгъуэу Псыхуабэ щыдэса илъэсым и нэгү щлэклахэмрэ жалэу зэхихахэмрэ къилуэтэжу щлэидзащ. Ар щлэх иухынуи къыщлэклынтэкъым ехъэжъауэ и щлалэгъуэр зэрэклуэклар къызылурыблэжа барин лыжъым, ауэ абы и лупсыр и бгъэм тенэри и нэпсхэр къыщлэлъэлъу псчэуэ щлэидзащ. Ар къигъэсэбэпри, Мысост абы и псалъэр зэпиудащ:

– Марие Ефимовнэ слъагъуркъымыи, дауэ щыт и узыншагъэр?

– Марие уи щлалэм бгъэдэсщ, – жиладщ псчэным иджыри къимыуттыпщыжыпа барин лыжъым, и нэклум къытриклуа пщлэнтлэпсыр зэпилъэщлыхьурэ.

– Си щлалэр дэнэ здэщылэр? – Мысост и гур зытегузэвыхь дыдэм луэхур зэрыщылэр гукли псэкли зыхищлауэ, и ныбжъэгъу бауэклэщлэ хуам лурыплъыху, абы жилэнум пэплъэу сабыращ.

– Сыт щхьэклэ, князь, ар сымаджэщым зэрыщлэлъыр ныбжеслатэкъэ? – Ефим Ермолаевич жилэну и гум илъахэр жила къызэрыщыхъужам теуклытыхьыжауэ къыщылъэтащ.

– Сымаджэщми?.. – Мысост и плъэклэр гупщлэуэ зыгъуэтам и плъэклэм хуэдэт, езыри, и лэпкълъэпкъыр щлэллэри, шэнтжъей зэрысым ищэтащ. – Ар дауэ?..

– Абы щыгъуэ къысхуэгъэгъу, зиусхьэн князь, – жилэри бариныр абы етысыллэпащ. – Уи къуэр сымаджэщым щлэлъщ, ауэ, алыхьым и шыкурклэ, зытегузэвыхьын удын гуэри телъкъым.

– Сыт удын? – Мысост зыкызыэщлиужьэжащ, и къуэм и луэхур мыгузэвэгъуэу щызэхихым. – Хэт ар къезыдзар?!

Ефим Ермолаевич къэхъуа луэхум клыхуу, зэрыхузэфлэклэ щлигъуу, щлигъатхьэу тепсэлъыхьыжащ. Абы и гур хэхъуэу жилащ пащтыхь дыдэм и щытхьу пщы щлалэм къызэрылтысынур.

– Аркъудейр фхурикуунщ, уи закъуэ мыхъуу, Кавказым щыпсэу ллакъуэллэшхэм фи щлыхь кърифлэтыну, – абыклэ гурылуэгъуэ ищлауэ къилъытащ бариным зыхуей псори къэлуэтэныр.

И ныбжъэгъум и псалъэ клыхьхэр иухыху, шэрджэсыпщым зыкызыэщлиужьэжыпащ икли, езым хуэмыфащэу зищлауэ къилъытэжыри, ар хигъэгъуэщэжын мурадклэ жилащ:

– Пащтыхьым и луэху папщлэ си къуэр хэклуэдапэми щлыхьышхуэ къысщыхьунут!

Абыклэ бысымыр акъылэгъу хъуащ икли гъуэгу тета и хьэщлэм ерыскыи лэнэ къызэрыхуимыщтар къыхуигъэгъуу лъалуэри, хьэщлэр шхалэмклэ иришэжъащ. Бысымым сыт хуэдиз псалъэ дахэ къыжримылами, Мысост и гущлэм и плланэпэм дэтлысхьа гузэвэгъуэ щэху

хьэлээр хуигъэклакъым. Сымаджэщым кӀуэмэ нэхъ зэрыфӀэтэмэмыр пщым кызыпхигъэлуқлащ, зэныбжьэгъужьхэр бжьэ зытӀуц зэдефа нэужь.

– Хьэуэ, дэ жэщыбгым абы дыпхъэрынкъым, – жиӀащ Ефим Ермолаевич, – гузэвэгъуэ гуэр къэхъумэ (ар алыхъым имыухкӀэ) си хьыджэбзым хьыбар дигъэщӀэнщ.

Мы яужьрей псалъэхэм Мысост и гур нэхъри якъутащ, ауэ и пщы напэм къригъэклакъым жэщым, бысымым зэрыжиӀауэ, пхъэрыну.

* * *

Талъустэн и луэхур Ефим Ермолаевич зэригугъамрэ зэрилуэтамрэ хуэдэу кыщӀэклакъым. Ар тхьэмахуицкӀэ къагъэхъей мыхъуу хэлъащ, мазэкӀэ башыр иутыпщакъым, нэгъуэщӀ мази дэклащ щӀалэр сымаджэщ пщӀантӀэм кыдэкӀыну хуимыту. А зэманым къриубыдэу гъатхэр икӀащ, гъэмахуэ жьэражъэри и кӀэм нэсащ. Пщыри, и къуэр къыигъанэу, ежьэжыфакъым. Абы махуэхэр кӀыхъу, хьэлъэу, зэпымыууэ гузэвэгъуэ хэту игъэклауащ. А гузэвэгъуэм ар зэи игъэзэшакъым, уеблэмэ жеину хуцӀэмыхъэу блэклащ мазищыр. Мысост и къуэм и луэхур япэхэм нэхъ гузэвэгъуэу кыилъытэу щытамэ, иджы Бытырбыху щеклуэкӀ революцэм и шынагъуэр апхуэдизкӀэ и клапцӀэм итӀысхъати, зыкъэзыӀэта къэрэхьэлъкъым я лъабжьэм езыр, мынобэмэ, пщэдей щӀэхуэнкӀэ шинэрт. Абы папщӀэ пщыр мызэ-мытӀэу яужь ихъат и щӀалэр Тэрчкъалэ сымаджэщым къыгъэӀэпхъуэнэу. МазитӀ дэкӀыу, Талъустэн щӀым кыытеувэжа нэужь дохутырхэр арэзы хъуауэ щытащ абыкӀэ, ауэ пщы щӀалэм ар дэнэ щидэнт, идакъым, и узыншагъэр зэфӀэувэжу зи удын кыытехуахэм яхэлъэщыхъыну щылуэжри.

Мысост и къуэм зыхуигъэткӀиин лъэклакъым. Зэадэзэкъуэр зэныкъуэкъужу дауэ зыкърагъэлъагъунт щӀэныгъи фӀэлӀыкӀи зилэ цӀыхушхуэхэм! Армыхъуамэ пщым ауи и пщӀыхъым кыыхигъахуэртэкъым Бытырбыху кыыщылыда мафӀэ лыгъейм и къуэр хигъэхъэнэу. Арат ар мыбы щӀыдэсри. Революцэр зищӀысым абы нэхъыбэ хищӀыкӀ хъуат мазищым, къыгъэщӀа псом кыиджами жаӀэу зэхихами нэхърэ. Революцэм нэхъ щышынэ хъуат пщыр. Ар кыызэригъэхъуам папщӀэ пащтыхъым хуэмышхыдэуи къанэртэкъым. Псом хуэмыдэу абы хуэмыхъыр апхуэдиз къаруушхуэ зыбгъэдэлъ пащтыхъым а зыкъэзыӀэтахэр я пӀэм зэрыримыгъэтӀысхъэжырт. Пщым нэхъ тригъаклуэр Январым и 9-м хуэдэу луэхум занщӀэу кӀэ иратынырт. АтӀэми, Мысост хуейтэкъым къуэр а зэрызехъэм хигъэклауэдэнэу.

Ефим Ермолаевич и хьэщӀэм и зэш тригъэун папщӀэ ефэешхэ лэнэ куэд кыыхуигъэуващ. Къалащхъэм, апхуэдэу нэщхъыфӀагъуэшхуэ дэмылъыж пэтми, шэрджэсыпщыр нэгъузыужь щӀыпӀэхэм кыыщришэкӀащ. Ауэ гупсысэ хьэлъэхэм хэмыкӀ пщыр щыхутемыгъэум, бариныр и щхъэ луэху зэрихуэу ежьэжащ. Марие Ефимовнэт емызэшыжыр. Ар махуэ къэс къуэми адэми я кум итт. Хьыджэбзыр Мысост и телъхъэ хъури, щӀалэм епсэлъыллащ и узыншагъэр зэфӀэувэжыху и хэкум игъэзэжу, абыкӀи луэхур зытетыр къыщӀэнэу.

– Хьэуэ, – жиӀэри пиупщӀащ Талъустэн, – сэ кыыслъыса удыныр кыызэзыдзахэм езмыдзыжауэ сыклуэнукъым зыщӀыпӀи!

Марие нэлүасэ хуэхъуащ пщым, абы и гум илтыр абы жрелэ. Уе-блэмэ хъыджэбзым зиумысыжащ Тимофей (Марие Талъустэн зэреджэр апхуэдэут) адреи пщы-уэркхэм нэхъ къазэрыхигэпэжыкыр. Мысости и ныбжьэгъум и пхъум «си хъыджэбзклэ» еджэрт. Апхуэдэу къыщыжрилэклэ, ар нэхъ гумащлэ, щыклафлэ, нэлүрыт мэхъури мэбзэ-рабзэ.

Мысост и ныбжьэгъум и пхъур адыгэ ллакъуэллэшхэм япхъухэм щригъапщэ къохъу, икли ар хэт нэхъри нэхъ щыклафлэу, нэмысрэ асылклэ дэтхэнэми пеуэну, щлэныгъэ жыплэнущи, зэгъэпщапхъэ къа-хэгъуэтэгъуейуэ къелъытэ. Абы къыхэклыу пщыр тогушхуэ ар и къуэм нысэ къыхуищми акъылэгъу хъуну. Мыбы щхэклэ Мысост и къуэм пиубыдынур зыщ: занщлэу традзэу тлүри Кавказым клуэжыну. «Си къуэм пщашэр флыуэ ильагъумэ, ар къысхуищлэнщ», – жилэу мэхъу абы и флэщ.

Мысост а лүэхум егупсысурэ жейм емызэгъыж хъуат. Абы аркъэр нэхъ зэштегъэуплэ къыщыхъуауэ ефэу къыщлидзат, уеблэмэ жэщклэ къэтэдджыжурэ. Пэжщ, ар ефэ щхэклэ и бзэ клэнтлү е ипкъ зэфлэщлэу къыгъэхъуртэкъым. Абы къыхэклыу пщым и щыхъыр зыкли еудыха хъуртэкъым, атлэ и гуауэхэм къыхамыгъащлэу нэхъ къызэтригъанэрт. Абы и ефэныр нэхъ къебл зэпытурэ зэрыклуэм езы дыдэм гу лъитэж хъуащ, абы къыдэклуэуи и хэкум, и къуажэм игъээзжыну мурад ещл. Мысост и гуащэ зэпсыжым хуээшари пцлытэкъым. Абы зэшыным лэпэгъу къыхуещл зэи и гум къэмыкла гурыщхъуэ и щхээгъусэм хуэщлыныр. Абы къыхэклыу пщыр къыщытелъадэ щылэт уащхъуэдэмыщхъуэу игъээз-жу, лүэхур, пэж дыдэу зылуыр зригъэщлэну. Нэхъри ар трагъэгушхуэрт мызэ-мытлэу ильэгъуа пщыхъэплэхэм. Пщыр тхээ йолъэлу: «Я алыхъ, ущылэр пэжмэ, лейм сыщыхъумэ...»

Мысост Бытырбыху къыщибгынэну зэманыр къэблэгъэху, и гущлэм щигъэв гурыгъуэ хьэлъэхэм нэхъри къыхохъуэ. Гъэмахуэ гуэрыр иклащ, бжьыхъэр къэсащи, къалэшхуэр пшагъуэмрэ уэлбанэ клыхъымрэ яплытл, яхуз, ямыгъэбауэу ятхьэлэным къэнэжа щымылэуи къыфлэщл. Револю-цэм игъэплъа уэрамхэм махуэми жэщми гъуэзыр къащхъэщех.

Мысост абы нэхъри егъэплэщлэ, егъэгузавэ. Абы иджы къыпкъры-хъэу щлидзаш езым и хэкүми хьэлэбэлыкъ къыщыхъунклэ зэрыхъунур. Сытклэ нэхъ хуэмыху уи гугъэ Бытырбыху рабочэхэм нэхърэ бгырыс къэрэхьэлъкъыр? Мысост егъэуэ ахэр нэхъ леину, шынагъуэ нэхъыби къабгъэдэклыну. Алыхъым имыхкклэ абыхэм зыкъалэтыну, зыкъалэтмэ, уи лъапсэм псы ирагъэжыхъыжынщ. Итланэ абыхэм я дежклэ къуршыр зыри зыпэмылэщын гъэпщклуплэщ! Еплэщлэклын хуейщ! И къуэр дап-хуэдэу ищлми, къимыгъэдалуэу хъунукъым. Абыклэ Марие Ефимовни къыдэлэпыкъуну щогугъ. Ауэ Ефим Ермолаевич абыхэм я телхъэ хъу-нукъым. Ар щогугъ малхъэ хуэхъунур сымаджэщым къыщлэклыжыну, полк е нэхъыбэж къалихыу революцэр зэтригъэщэхэну. Мис абы щы-гъуэ гулхытэ нэхъыбэж къыхуищлынщ езы пащтыхь дыдэм, пщлэнукъым генерал щыхъыр къыхуигъэфэщэнуми. Итланэ хьэгъуэллыгъуэм езы пащтыхь дыдэр къримыхьэллэми министрхэр къэклуэнщ! «Ей, апхуэдэ щыхь си пхъум къехъуллауэ слъэгъуатэмэ, жьыщхэ махуэ сыхъуауэ къэслъытэнт!» – щылэщ макъклэ ахэр и щхээм щыхужилэж.

лүэху зэлумыбз-зэхэзэрыхъам здыхэтым Мысост тхылъ плэщлэгъуэ

кыылэрыхьащ. Тхылъым зи лэ щлэдзар и ныбжьэгъужь тетырт. Абы кыитхырт плалъэ имылэу Мысост нэсыжын хуейуэ, луэху плэщлэгъуэ кыызэрыхъуам щхьэклэ.

Мысост тхылъыр ихьри и къуэм деж клуащ. Талъустэн абы кыригъэджащ.

– Ди дежи кыыщыхъуагъэнущ мы бунтым хуэдэ, – жилащ адэм, къуэм и нэгу зэхэуфам здиплъэм.

– Хьэуэ, ар бгырыс зэхэщлыкыншэхэм яхузэлущэнукъым! – жилащ Талъустэн хэгупсысыхьурэ. – Мыбы сыт, мыбы нэгъуэщлщ: я нэхъ факъырэми зыгуэр кыгуролуэ. Аглэми я унафэщлхэр-щэ! Еджэурэ щлэныгъэм кыыщихуауэ, хьэзаб тралъхьэурэ Сыбырым и бэлыхь псори ягъэвауэ апхуэдэщ, ди адэ, апхуэдэщ! Ленин! А зым и акъылыр яхурикъунщ Арысей псом! Сэ ар соцыху, уеблэмэ седжащ абы итха лэджэм. Ауэ абы узэрыфлэклыну зы щылэщ: ар щлым тегъэкъэбзыкын хуейщ!

– А псори пэжщ, си щлалэ, – жилащ Мысост, и къуэм и гупсысэ дыджхэм ещэбэклмэ лэрыубыд нэхъ щыгъуафлэ хьуну кылъытэри, – ауэ «уи щхьэ си щхьэ нэхьрэ – си щхьэ гуэр» желэ псалъэжьым. Дэ псом япэ зи ужь дитын хуейр мыбы кыыщыхъуар ди хэкум нэдмыгъэсынырщ, ди щыхьыр тхьумэнырщ. Уэ абыклэ сэбэп ухъуфынущ, сыту жыплэмэ, щлэныгъэ уилэщ, лэмал гуэрхэри кыыбогупсысыф. Псом ящхьэращи, ушынэкъэрабгъэкъым. Мыбы, мы кълэшхуэм, зылъэк! цыху куэд зыдэсым, уэ уакъыхэмыщу уахэклуэдэнклэ хьунущ. Мис ар дыдэр къэхъу пэтащ. Ауэ алыхьым гущлэгъу кыытхуищлри укъелащ. Иджы нэхъ лушу, нэхъ сакъыу сыт хуэдэ луэхуми убгъэдыхьэнщ.

Мысост дауэ ищлми, и къуэр кыытригъэхьащ, и гьусэу мыклуэжми, куэдклэ зыкыыклэримыгъэхуну...

ЛЪЭУЖЪ ДАХЭ

СощIэж, а илъэсхэр шэджеладжэу шытами, щIалэ цIыкIухэр сыт шыгъуи дыдихъэхьу дедаIуэрт нэхъыжхэм зэпадзыжурэ жаIэ уэрэд нэхъыфIхэм ящыщ гуэрым. Япэрауэ, абы гумрэ псэмрэ дыхъэ макъамэ дахэ щIэлът. КъимыдэкIэ, пцIы щхъэ упсын хуей, уэрэдым хэт псалъэхэр сыт хуэдэ: Iей хъэмэрэ фIы жытIэу дегупсысыртэкъым дэ абы шыгъуэ. УэрэдыфI е уэрэд Iей? Арат Iуэхум дызэреплъыр. А дызэреплъ шапхъэмкIэ къапщтэмэ, зи гугъу сщIыр уэрэдыфIт. КъыфIэбгъэкIмэ, фIы дыдэт. ТхъэрыIуэкIэ укъыдэупщIми, абы фIыуэ хэтлъагъуэр тхужыIэнутэкъым. Ауэ хъэкъыр зыт: тхъэкIумэ къудейкIэ мыхъуу, псэки дызэдаIуэ уэрэд нэхъыфIхэм яхэдбжэрт ар. Абы зэрэджэр «СыныпхуокIуэжт», ауэ «Мэлыхъуэ уэрэд» жызыIэхэри щыIэт. Ар хэти нэхъ кIэщIу, хэти а зэрыкIыхъу жаIэу зэхэпхырт. А уэрэдыр зытхар хэтми тщIэртэкъым. Абы шыгъуазэтэкъым я псэ Iыхъэм шыщи хэзылъхъэурэ ар жызыIэхэри. ЖызыIэхэмкIи едаIуэхэмкIи нэхъыщхъэр аратэкъым – нэхъыщхъэр ар цIыхубэм фIыуэ зэралъагъурт, дзапэ уэрэду нэхъыбэ дыдэрэ жаIэхэм зэращыщырт.

Зыкъээзумысыжынщи, а уэрэд цIэрыIуэр зи къалэмыпэм къыщIэкIар ЩоджэниIыкIу Нурийуэ зэрыщытыр сэри къыщысщIар 1955 гъэрщ. А илъэсым къыдэкIат Нурий «Усэхэр» зыфIища и япэ тхылъыр. Сэри а лъэхъэнэхэм кIуэрей сыхъуат Нурий шылажъэ «Къэбэрдей пэж» газетым. ТхакIуэу редакцэм шылажъэр абы и закъуэти, арат нэхъыбэу си

усэхэм хэплээр, чэнджэщ щхьэпэхэр кызыхьэлэрт; цыху щабэт, лэсэти, си жагьуэ кыщыртэкьым. Щытхьу нэщкыи сигьэжакьуэртэкьым. Гуапэу кысщыгуфьклат си усэр япэ дыдэу а газетым кыщытрадзам.

Зи гугьу сщы мы уэрэдыр дунейм кызыэрытехьэрэ абы щыгьуэ ильэс пщыкьуэ хьуакьлат. Зыгуэрым щытхьу щрапэсынум деж а «Зыгуэрым» нэхьыфь дьдэу бэм тыгьэ яхуищлар я гум кыполъадэри: «А зым фькькь имыщкьами, абы лъэпкьым и фьщкьэ жьыг хуэфашэт», – хужалэ хабзэщ. Мис апхуэдэ фьщкьэ жьыг и уэрэд цьэрыгуэ закьуэмкькь кьилэжьауэ жьпьэ хьунуц Щоджэнькькь Нурий.

Нурий Старэ Крепосткькьэ зэджэу щыта Кушмэзыкьуей адыгэ кьуажэжьым 1924 гьэм и ноябрь мазэм кыщальхуаш. Бахьсэн аузыр Алыхьыр зыхуэупсахэм ящыщт: щлэныгьэм, культурэм ехьэллауэ а лъахэ жумартым дызэригьэгуфьла псом ящхьэщ адыгэ литературэм и набдзэ Щоджэнькькь Алий. Нэхьыжьыфьхэм хаша лъагьуэм ирикьуаш Нурий. Абы тхэн щидзаш школым щыщкьэса ильэсхэм. Школ нэужьым педучилищэм щеджаш. Я кьуажэм игьэзэжауэ егьэджакьуэу щылажьэу, Хэку зауэшхуэр кьохьейри, дзэм ираджэ. Орджоникидзе кьалэм яшэри лъэсыдзэхэр щагьэхьэзыр училищэм щлагьэткьысхьэ. Мазищкькьэ абы щеджауэ, сьмаджэ мэхьури уьэгьэщым щлагьэгьуальхьэ.

Тькькь нэхьыфь сьхьужаш щыжиьэм Щоджэнькькьур военкоматым йокьуалэ, ауэ зауэ лэнатьэм ягьэкьуэн ямыдэу кьыжралэ: «Абы фькькь узьышагьэ уимыьэу а уздэдгьэкьуэнум щыщкьлэным нэхьрэ нэхьыфьщ школым щлэсхэр зауэ хуэлухуэщлэхэм хуегьаджи»... Арати, школым щылажьэу щедзэж. Ауэ и щлэныгьэм хигьэхьуэну мурад ещри пединститутым щлоткьысхьэ. Егьэджакьуэ лэщлагьэм ильэситкькьэ щыхуагьэхьэзыр кьудамэр кьеухри, я кьуажэм егьэзэж, тхьдэр, адыгэбзэр, литературэр иригьэджьыну.

1949 гьэм Щоджэнькькьур Налшык кьашэ. Ар япэщкькьэ щолажьэ радиом, итланэ – КПСС-м и обкомым пропагандэмрэ агитацэмкькьэ и отделым. 1955 гьэм Нурий Москва еджакьуэ ягьакьуэ. КПСС-м и ЦК-м и Парт школ нэхьыщхьэр кьыуха нэужь, республикэм кьегьэзэжри, и пенс кьуэгьуэр кьэсыху, адыгэ газетым и редакцэм щолажьэ.

А псоми кьадэкьуэу, Нурий усэ тхьныр зэи лэщкьыб ищкьакьым. Абы и лэдакьэм кьыщкькьлащ тхьлыпщкьым щлэгьу. Жьпьэ хьунуц Нурий хузэфькькь псор и лъэпкьым хуищлауэ – и усыгьэхэм, и псалэхэр зыщкьэль уэрэдхэм нэмыщкь, абы зэридзэкьлащ нэгьуэщкь лъэпкьхэм кьахэкьла усакьуэхэм я тхьгьэхэри. Абыхэм папщкьи фьщкьлэшхуэ хуэфашэт Нурий. Мис а псори кьалыгытащ ар 1958 гьэм кьэралым и Тхакьуэхэм я союзым щыхагьэхьэм.

«луашхьэмахуэм» еджэхэм фи пащхьэ идолхьэ адыгэ литературэм, щэнхабзэм хэлхьэныгьэфь хуэзыщкьла Щоджэнькькь Нурий езым кьежьапьэ дахэ хуэхьуу дэри дзапэ уэрэду тьурылгар пэрыт зыхуэтщкьла усэ зьбжанэ.

ЕЛГЬЭР Кашиф,

Кьэбэрдей-Балкьэрым и цьыхуэбэ тхакьуэ

Усэхэр

ЩОДЖЭНЦЫКIУ Нурий

СЫНЫПХУОКIУЭЖ

КъуэкIыпIэ пшэпльыр
Зи нэкIу щIыкIафIэу
НасыпкIэ гуашэ-ей.
ЩIакIуэр зи унэу мэлыхъуэ щIыкIум
Гухэль къысхуэщIыт-ей.

Махуэм, жэщ кIыфIхэм
Си закъуэ дьдэу
Iэщхэм сахэткъэ-ей,
ФатIимэ си гум къызэрыкIыххэу
Сыныхуоусэр-ей.

Бжьамий шыыхахэр
Зи бжьэ къудамэ —
Нэпкъхэм зивгуашэ-ей,
Удз зэмыфэгъухэу мэ IэфI зи бащэр
Лыуэ зытефлэхэ-ей.

Си мэл Iэхъушэ,
ФехъурэхъуэкIи —
Псынэм фыкъефэ-ей,
Фи щIэжьей шырхэм бухъар ятельхэр
БзэгукIэ вгъэдахэ-ей.

Хыв шатэ щIыкIэу
КIапэр зещатэу
Бжьыхъэм фытехэ-ей.
Хъерхэр зи бацэу зи дагъэр мае,
Щэуэ фыбагъуэ-ей.

Сэ си Iэхъушэр
Домбей лынальэу
Уэтэр техъэжмэ-ей,
Зэныбжьэгъу пцащэхэм я нэхъ дахщэр
Къыдэсхэхакъэ-ей.

Ей, Пэрий кIагуэ,
Гъунэр къещэкIи,
«Щхъуэжъхэр» схуэгъащтэ-ей,
Ди ежъэжыгъуэм къэсащ и пIальэр,
Сакъыу хъумакуэ-ей.

Мэлыхъуэ хъэжъхэр
Къэрэгъул щашIэу
Мэл гъунэм щытрэ-ей,
Мэлыпэм ситу си къэшэн псэгъум
СыныпхуокIуэжыр-ей.

* * *

Жэщ нурыбэр, дыжъын сабэу,
Къытощащэ си дамащхъэм.
Мазэ ныкъуэр Iэбэрабэу
Щхъэпропщыр ди унащхъэм.

Щиху дэжейхэр лъапэщIийуэ,
ЩIодэлу вагъуэм и таурыхъым.
Я ныбжь кIыхъхэр къыр къэпIийхэм
Дэлыщ аузым жэщ бэджыхъыу.

Сэри щихухэр си псэльэгъуу
ЩIызощыкIыр гъунэгъу хадэр.
Альпинисту собгъэрыкIуэр
Лъагъуныгъэм и гъуэгу задэм.

Жэщ нурыбэм хэлыдыкIыу,
Сэ къызоджэ вагъуэ закъуэ...
Насып лъагъуэр схухедыкIыр
Дыщэ бзийкIэ мазэ-бжьакъуэм.

* * *

Псалъэ IэфIыр цIыху гъэгуфIэщ,
Псалъэ дыджым цIыху еукI.
Псалъэ дахэм уегъэбжьыфIэ,
Псалъэ дыджыр гуимыкIщ.

Псалъэ дахэм пщлэ щлэмытми,
Куэдым дежклэ жылэгъуейщ,
Махуэ нэхум жэщ кырыгытци —
Зэлэлэщлэу гъуэтыгъуейщ.

Щым утету къэпклухьыныр,
Уузыншэм, хэткли гугъукъым,
Ауэ цыыхуу ущытыныр
Куэдым дежклэ кълэн гугъуц.

ВАГЪУЭ ЦЫКЛУХЭМ КЪЫТХУАЦІ НАЦХЪЭ

Пшэм и клэпэр кълэтауэ,
Къытхукъуоплъыр вагъуэ цыклухэр.
Дэп жьэражъэ зыщлэпхъауэ,
Къолыдыклыр я нэ цлухэр.

Къолыдыклыр я нэ цлухэр,
Нацхъэ дэ къытхуащлу.
Къыддоджэгур гъуэрыгъуапщклуэ,
Мащлэу ауан дащлу.

Зэм, уэздыгъэу дагъэнэхури,
Збгъэдэт пщэщэр ягъэуклытэ,
Зэм а цыклухэм загъэбзэхри,
Тпури клыфлым дыхохутэ.

Абы хэту япэ бахэр
Деплэщлэклыу зэхудоцл.
Аргуэрыжыци, нэр зэтетхым —
Вагъуэм нацхъэ дэ къытхуащл...

НЭ ДАХЭ ЖЫПІЭУРЭ СЫДЭПХЪЭХАИ

Кином сыщыпшэклэ
Си шыпхъуц жыболэр,
Сыкыщыпшэжклэ
Сыпшэну жолэ,
Нэ дахэ жыплэурэ
Сыдэпхъэхай.

Укъысхуэмызэмэ,
СытемыпыІэ,
Укъысхуэзамэ,
ПтемыкІ си нэлэ,
Нэ дахэ жыпІэурэ
Сыдэпхьэхай.

Акъужьыр шабэмэ,
Псэм йодэхащІэ,
Гухэлъыр бэмэ,
Нэхъ кууц, зэгъащІэ,
Нэ дахэ жыпІэурэ
Сыдэпхьэхай.

Мазэр изыгъуэци,
Жэщыр зэщІоблэ,
Дэ ди щІалэгъуэм
Насып къыпоплъэ,
Нэ дахэ жыпІэурэ
Сыдэпхьэхай.

Дыгъэр игъащІэми
ЗэпІэээрыти,
Си щауэм, пщІэмэ,
Уэ зырщ къысхуэтыр,
Нэ дахэ жыпІэурэ
Сыдэпхьэхай.

ЛЪАГЪУГЪУАФІЭ

ЩумыщІ си гум жыгей мафІэ,
Сес арыншэу мафІэм.
Жэщи махуи гум щызгъафІэр
Уэрац, лъагъугъуафІэ.

Уэрамышхьэм укъытехьэм,
Уэрамышхуэр уогъэбжьыфІэ.
Махуэр икІрэ дыгъэр къухьэм,
Узидыгъэщ, лъагъугъуафІэ.

Пцацэ куэдым, загъэпагэу,
Я щхьэм зыхуагъафлэ,
Зи лэужьклэ зи щлыхь лъагэр
Уэрац, лъагъугъуафлэ.

Сыерыщци, укъэгубжьми,
Сшэчынщ, цлыху гуащлафлэу.
Уи лъэужьым сриныбжьми,
Сыпщлыгъуц, лъагъугъуафлэ.

Мы си гуцлэм зыдегъазэ
Уи уэрэд флэрафлэм,
Дэнклэ, си псэм, уэ бгъэзами,
Сыпщлыгъуц, лъагъугъуафлэ!

СЫЗЫТЕКЛУАДЭР УИ ЛЪАГЪУНЫГЪЭРЦ

Данэ бэлытокур
Лэгум йоклуадэ,
Сэ сызытеклуадэр
Уи лъагъуныгъэрц,
Гуацэгъагъ дахэ!

Гуацэгъагъ дахэр
Ццауэ хэгъадэщ,
Сэ сызыхэдахэм
Уэрц къахэсхари,
Гуацэгъагъ дахэ!

Ди шыгъуэгу хадэм
Кхъужьхэр цогъагъэ,
Си лъагъуныгъэр
Къыбдэгъэгъати,
Гуацэгъагъ дахэ!

Сызытет бжьэпэр
Цыхуплэ задэщ,
Къуэм сыдэклуадэм,
Уэрац зи ягъэр,
Гуацэгъагъ дахэ!

Данэ бэлытокур
Iэгум йокIуадэ,
Сэ сызытекIуадэр
Уи льягъуныгъэрщ,
Гуащэгъагъ дахэ!

НАСЫП ИН КЪЫЗЭЗЫТА

ЗэнзэныпскIэ зигу къитхьэщIыкIауэ,
Псэ хьэлэлыр тхьэшхуэм зрита,
Дыгъэ дахэу сэ къысхущIэкIауэ,
Насып ин къызэзыта!

Япэ махуэу сэ ущыслъэгъуам,
Лыгъей мафIэр си гум щIэлыпщIащ,
Япэу сэлам гуапэ щызэтхам,
Дуней IэфIыр нэхъ IэфIыж сщыпщIащ.

Абы лъандэ дамэ къыстекIащи,
ЩIым нэмысу си лъэр къызокIухь.
Дыщэ плъыжбу уэ укъыщIэкIащи,
Си нэ, си псэм ухузохь.

Услъагъуну сынэкIуэхукIэ,
Си гур си бгъэм къысфIолъэт.
Япэу уэ сыщыпIуцIауэ,
СыкIэзызу сыхолъэт.

Услъагъуну сыныщыкIуэр
Ар си дежкIэ дэрэжэгъуэщ,
Сыббгъэдэсу зэман згъакIуэр
Мы си гъащIэм и нэхъ дэгъуэщ.

Аддэ жыжьэу услъэгъуамэ,
Пшапэ кIыфIыр мэхъу нэхъ нэху.
Къытрихуэм щIыгум пшагъуэр
Льягъуныгъэм зэбгреху.

Зи бзэ IэфIым и гур къабзэщ,
ЗэнзэныпскIэ ятхьэщIауэ.

Лъагъуныгъэр щIым щыхабзэщ,
Алыхьталэм кыигъэщIауэ.

ЩIым щызокIуэ хабзэфI Iэджэ,
Тхьэшхуэм иубзыхуауэ.
ФIым щIэблэфIыр кыщIотаджэ,
НуркIэ гъэнэхуауэ.

ИМЫIЭ КЪЭГЪЭЗЭЖ

ЩIыр дэщIэращIэу гъатхэм
Илъэс кыэсыхукIэ кыегъэзэж.
ЩIалэгъуэ дахэр кIуамэ,
Абы имыIэ кыэгъэзэж...

Жыг хадэм, игъуэ хъуамэ,
И фащэ щхъуантIэр щетIэгъэж.
ЩIалэгъуэ дахэр кIуамэ,
Абы имыIэ кыэгъэзэж...

Уэгу лъащIэр яуфэбгъуауэ
Ди деж кырухэр кыольэтэж.
ЩIалэгъуэ дахэр кIуамэ,
Абы имыIэ кыэгъэзэж...

Псы цIыкIур зэщIэщтхьамэ,
Гъатхэпэ дыгъэм кыегъэвыж.
ЩIалэгъуэ дахэр кIуамэ,
Абы имыIэ кыэгъэзэж...

ЩIалэгъуэ дахэр кIуамэ,
Абы имыIэ кыэгъэзэж...
Гухэлъым кыэхъурэ ущепщIыж, —
УлIэху уиIэнкыым гукъыдэж.

АДЫГЭР ФIЫУЭ ФЫЗЭРЫЛЪАГЪУ

Адыгэр фIыуэ фызэрылъягъу!
Адыгэр фIыуэ фызэрылъягъу,

Фызэхуэмыхьуу дунейкIэ егъу!
 ФIыуэ нобэ дызэрымылбагъум
 НэгъуэщIыр къакIуэу дыкъилбагъункъым,
 Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу!

Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу!
 Адыгэ тIэкIум щIыхьхэр зэхуэфщI,
 ЩIыхь зыхуэзыщIым щIыхьи къыхуащI.
 Нэмысрэ щIыхьрэ зэхуэдмыщIыжым,
 НэгъуэщIыр къакIуэу дэ къытхуищIынкъым,
 Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу!

Мы дунейжьыр пыIэээфIэхьщ!
 Мы дунейжьыр пыIэээфIэхьщ,
 Лъэрымыхьыр лъэщым и гъуэмылэхьщ.
 Гъуэмылэзехьэу дыкъэмынэnum,
 НэгъуэщIым фIыуэ зедгъэлбагъунум —
 Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу!

Насыпыр джэшкIэ щIым щамыгуэш!
 Насыпыр джэшкIэ щIым щамыгуэш,
 Къимыхьыр Iэпщэм хъуркъым насып.
 ЩIым насыпыншэ зыщыдмыщIыnum,
 НэгъуэщIым фIыуэ зедгъэлбагъунум —
 Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу!

Адыгэ! Зым зыр фыхуэгумащIэ!
 Адыгэ! Зыр зым фыхуэгумащIэ,
 ГумащIэ цIыхум дахэщ и гъащIэр.
 Зэбий-зэижхэм ди лъэпкъыр мащIэ
 Зэрыдэхъуари бынхэм иращIэ —
 Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу!

Адыгэр фIыуэ фызэрылбагъу,
 Дэ фIыуэ дызэрымылбагъум,
 НэгъуэщIыр къакIуэу дыкъилбагъункъым!

КУЭД ЗЫХУЗЭФІЭКИА

35

Мы гьэмахуэм, июль мазэм, Мэлбахьуэм и цлэр зезыхьэ лъэпкь библиотекэм щеклуэкIырт ди тхаклуэшхуэ КIыщокъуэ Алим кыб- зэралъхурэ илэсищэ щрикъуа махуэм иращлэки пшыхь. Абы кърихьэллат тхаклуэхэри, журналистхэри, егъэджаклуэхэри, студентхэри, Алим и Iыхьлыхэри. Жыплэнурамэ, пшыхьыр щеклуэки пэшышхуэм тIысыплэ нэщI дэнэ кьэна, лъэувыплэ илэжтэкъым.

Псори хэлэтыклауэ, дахэу, лъэпкьым набдзэ хуэхьуа тхаклуэ шыпкьэм хуэфащэу еклуэкIырт: нэхьыжьхэр тепсэлтыхьырт КIыщокъуэ Алим ди литературэм хуищIа хэлъхьэныгъэр зыхуэдэм- рэ зыхуэдизымрэ, студентхэр кыдэкIыурэ усэ зырыз кьеджэрт, тхаклуэм и Iыхьлы кьэпсалъэхэми ягу кьагъэкIыжын я куэдт.

Апхуэдэу еклуэкIыурэ, пшыхьыр и кIэм нэсауэ... Сэ сцлэркъым адрейхэм ар кьазэрыщыхьуар, ауэ икьукIэ гьэщлэгъуэн сэ кыс- щыхьуар абдеж си нэгу щлэкарщ.

– Зэ фымыплэщлэт, – жиIащ ХьэкIуащэ Андрей, – сэри сыкье- джэнущ КIыщокъуэ Алим и зы усэ. – Икли гукIэ кьеджаш КIыщо- къуэм и усэ нэхь кIыхь дьдэхэм ящыщ зым. Ар – 1944 гьэм, Хэку зауэшхуэр иджыри еклуэкIыу, Алим итхауэ шыта «Уи деж сыноклуэ» усэрт.

А пшыхьэщхьэм КIыщокъуэм и усэ укьеджэну – абы бгьэщлэгъуэну зыри хэлътэкъым, пшыхьыр зэрыгъэпса щIыкIэми ар еклупсу хэзагъэрт. Гьэщлэгъуэныр – нэгъуэщIт: псом нэхьрэ нэхь купщIафIэу, нэхь кууэ икли нэхь убгъуауэ КIыщокъуэ Алим и поэзиери и прозэри кызэщIиубыдэу кьэпсалъар, иджыпстуи макъ жьгъырукIэ усэ кIыхьышхуэм кьеджэр абдеж шызэхуэсахэм ди нэхьыжь дьдэ, псори дезыгъэджэжа ди Iустаз Iумахуэ, зи ныб- жьыр илэс 85-м ит ХьэкIуащэ Андрейт!

ХьэкIуашэ Андрей 1929 гъэм Борыкъуей (Арыкъ) къуажэм къыщальхуаш. ИкъукIэ зэман хьэлъэм ирихьэллат абы и сабиигъуэр: щIалэ цIыкIум ещанэ классыр къыщиух дьдэм зауэ емынэр къэхъеят.

Нобэр къыздэсым яхуэмыуху топсэлтыхь а зауэм гуауэрэ на-сыпыншагъэу къыхьар зыхуэдизым: тхылъу ятхами киноуэ ягъэу-вами щIэрэ гъунэрэ илэкъым; ноби зэпымыуауэ а темэм трагъэзэж зэпытщ; ауэ, пцIы зыхэмылтыжраци, ХХ лIэщIыгъуэр зыгъэз-джызджа трагедие ткIыбжь дьдэм и хьыбарыр иджыри щIэх лIэщIыб ящIыну къыщIэкIынкъым.

Зи нэгy щIэкIам и гум зэи хэмыгъуэщэжын дыркъуэу, и псэм зэи хэмывыкIыжын лажьэу къыхуэнащ а лъэхъэнэ дьджыр. Лэ-жыгыгъэ нэхъ хьэлъэр езыхьэкI хабзэ цIыхухъу балигъхэр фронтым IуакIутауэ (зэуэкIэм хурамыгъэсахэри ядэкIуэу), абыхэм я IэнатIэр лIыжь-фызыжьхэмрэ зи Iепкълъэпкъ зэрымыубыда сабийхэмрэ зэпагуэшауэ, – лъэпэрапэми, пэкIэ щIисэми, къызэфIэувэжурэ, – я ныбжьым къимытIасэ Iуэхум къемыплъэкIыжу зрапщыту...

А зэман хьэлъэм и курыкупсэм хиубыдат Андрей и сабиигъуэр. ЩIалэ цIыкIухэм чын ягъэвууэ мылым щытет ныбжьым ар нэса къудейт, цIыхухъу нэхъыжьым унагъуэшхуэм къыщылтыс къалэн мытыншыр и пщэ къыщыдэхуам: и адэр зауэм щыIэу, къуэшитIрэ шыпхъуищрэ илэти, ахэр псори езым нэхърэ нэхъыщIэу...

Дауи, пцIы иупсатэкъым «Зауэм и кIэр хьэдагъэщ», – жызыIам. ТекIуэныгъэ Иныр, икIэм-икIэжым, къэсащ. Ауэ Хьэнащхъуэ, Анд-рей и адэм, къыгъэзэжакъым. Нацист зэрыпхъуакIуэхэм ткIийуэ япэува, зи гуащIэрэ зи лIыгъэкIэ текIуэныгъэр къэзыгъэблэгъа, Хэ-кум и щхъэхуитыныгъэм зи гъащIэр щхъэузыхь хуэзыщIу зауэм и губгъуэхэм щыгъуэлъа цIыху мелуанхэм ящыщ зауэ, лIыгъэ хэлъу и псэр итащ.

Хьэнащхъуэ къимыгъэзэжами, Къарэ, Андрей и анэм, зэи игу ихуакъым щхъэгъусэм и уэсятыр: «Андрей фIыуэ йоджэри, Iэмал бгъуэтыххэмэ, зэребгъэджен...»

ЦIыхухъу щхъэщымытыжу сабий быным къахэна цIыхубзым псэкIэ игъэвар зыхуэдэр, зы махуэм, зы сыхьэтым ар гузэвэгъуэу зыхэтар – хэт жилэфын? Абы сыт хуэдиз зэпилытIрэ? Зыхэлэбэнрэ къызыхихынрэ имыIэу, ауэ цыхъукIи сабийхэр зыхуей хуимы-гъазэу мыхъуну... имыгъэмэжалIэу, имыгъэпIыщIэу... Езыр-щэ? Ар езыр, анэр, щышхэ щыIэ? Щыжей къэхъурэ? Хэт а псор зыщIэр? Сабийхэр, дауэ ищIми, зыгуэркIэ тригъэурэ игъэжеижу, езыр гуп-сысэ иным ялыгърэ и нэбдзыпэ къемыхыу нэху игъэщрэ? Тхьэм ещIэ. Езым ещIэж.

Зауэр иуха пэтми, апхуэдэ IэнатIэ гугъусыгъум зэрыIутт Къарэ. Бийм псори зэрипхъуати, дэнэкIэ зыбгъазэми, уи нэм къыIуидзэнур зэхэкъутарэ зэхэщэщарэт. Зауэм зэрыкъэралу къулейсыз хэхъукIати, цIыхур зыщыгугъын нэгъуэщI щыIэтэкъым. Щхъэж зэрыхузэфIэкIкIэ улъэпхъащэрт – щыIэм зримыгъэсыну, шхын щхъэкIэ зимыгъэлIэну... Къарэ, дауэ имыщIами, сабий быныр псэуэу къыхузэтемыгъэнэнкIи хъунт и пажэм, Андрей, и ныбжьым хуумыгъэфэщэн лIыгъэ къызыкъуихыу, анэм дэмыIэпыкъуатэмэ. Къытралъхуахэм адэ палъэ яхуэхъуа щIалэ жаныр дэни нэсырт, сыт хуэдэ лэжыгыгъэми зыхигъэзагъэрт. Махуэр зи кIыхьагъым етIысэх жыхуалэр ищIэртэкъым. ЖэщкIи ищIэн къыгуэтырт...

Пасэрей гуэрым зэрыжилаши, «е мыхъу фIы хъужыркъым».

Шысабийм кытепсыха гугъуехьым езы щлалэщлэми флыуэ зы кыыхихащ: щлалэ дьдэу Андрей есащ гугъуехьым пэщлэувэфу, нэгъуэщым кытехьэлъэнум езыр тегушхуэрэ, лы хуэдэу, луэхур и клэм нимыгъэсауэ къэмыувылэжу.

Икли 1947 гъэм, Налшык интернатыр кыыщиуха нэужь, Ленинград дэт университет цлэрылуэм щеджэну щлэхъуэпс щлалэщлэр кыызэтригъэувылэфырккыым зэрыщыгыныджэми, уаер шытепщэ къалэм шыпсэуфын хуэдэу зэрыхуэмыщлами.

Иужьклэ, зэман дэклауэ, ди университетым дыщызэдэлажьэу, Андрей кыызжилэжат:

– Пэщ клуэщым урищлэт хъуну вакъэ щабэ цыклуитл флэкла лъэм флалъхъэ силэтэккыым. Ари схуэхъутэмэ удэклуэтэнти! Ди анэрат къэзыщэхуари, зы лъэныкъуэр схуэзэву кыыщыщлэклым, зыхуэзгъэхъуну сеныкъуэккыум-сеныкъуэккыуэрэ и лъэдакъэр теспытлати, ауэ си лъапэм флэль мыхъумэ, нэгъуэщл узэрыщыгугын шылэтэккыым.

Псалъэм кыдэклуэу къэбгъэлъагъуэмэ, абы шыгъуэ Андрей гъусэ кыыхуэхъуат, езым ещхъу, интернатыр флы дьдэу къэзыуха, еджэным гу хуэзыщла и хэкуэгъу щлалэ ахъырзэман гуп: Сокъур Мусэрбий, Дыккынэ Хъэмид, Балъкъэр Къылышбий сымэ, н.

Зыхуеджэну лэщлагъэр Андрей кыызэрыхихрэ куэд щлат; ар кыыхихын щлэхъуаами езым и хыбар илэжт.

... Щлалэ цыклуэр етлуанэ классым хэсу арат Щоджэнцыклу Алий и цлэр япэу шызэхихам. Иужьклэ нэхъ кыдэклуэтеиху нэхъыбэрэ зэхихырт усаклуэшхуэм и цлэр; абы кыдэклуэу мащлэ-мащлэурэ Алий и тхыгъэ гуэрхэми шыгъуазэ хъурт; школым адыгэбзэклэ щезыгъаджэ цыхубзым Алий и гугъу щлэмычэу ищлырт, и усыгъэхэм ящыщ гуэрхэми къахуеджэрт икли яхутепсэлтыхыжырт.

Арщхъэклэ – пэжыр пэжщ! – Щоджэнцыклу Алий зыхуэдэ усаклуэр Андрей шызыхищлар нэхъ класэущ, Налшык интернатым шыщлэса илъэсхэрщ, езыр-езыру усаклуэм и тхыгъэхэм щлэупщлэу, и тхылъхэр къилтыхъуэу, кыытригъээзэжурэ къеджэу щидза нэужыщ.

Усаклуэм тлэклу-тлэклуурэ итхъэккыупат щлалэщлэр. Ар кызы-хэклыр мыпхуэдэу кыилуэтаи Къашыргъэ Хъэпашлэ: «Занщлэу цыхухэм зылураукапщлэрэ фомылу я лум шытклужу шытт Алий и усэхэр». Алий дежт Андрей нэсу шызыхищлар адыгэбзэм и лэфлыр. Усаклуэм и лэдакъэщлэкл тхыгъэхэр махуэми жэщми и лэпэгъут; щхъэхуэпсалъэ ирихъупэным нэсауэ, зыщыплэ клуэуэ гъуэгум здытетми кыилуэщэщ зэпытт:

*Нобэ хуэдэу адыгэккыуэр
Пшэм пхылъэту шытыгъаккыым,
Къимыгъазэу щлыри хыри
Зэтиупщлу ар къэсаккыым.*

Е:

*Жыгхэр гъэгъати, епэрхэр
Пщэдджыжь уэмым зэрихъэрт.*

Щоджэнцыклум и тхыгъэхэм хэт лыхъужьхэр куэд щлауэ ицыхуу, клуэаракъэ, тхылъым кыиувыкылу, и пащхъэ кыиуванэхъей, ахэр уэршэрэгъу кыыхуэхъуу, я маккылэ, къапсэлпыр зыхуэдэмклэ

зыр адрейм тыншу кыщхьэцигъэклыфыну кыфлэщырт. Икли а лыхъужьхэм я цлэхэр, а цлэхэм я луклэ кыудейр макъамэ гуаклуэу и тхьэклумэм кылуэрт: Къамбот, Тембот, Хьэсанш, Лацэ, Лалинэ, Мадинэ...

Пцы хэлъккым, зауэ нэужь зэман гугъур щлалэщлэм куэдклэ кыщигъэпсынщлэрт усаклуэшхуэм и творчествэм кыыхухэкл дэрэжэгъуэм.

Арщхьэклэ Андрей зыпэмыплъа гуемылу кьохъу, псэр дэзыхьэх пщыхьэплэ лэфми нахуаплэ тклыбжьу зыкыызэредзэкл... Уэрэд хэлэтыкла кьэзылэжьар цейнэпейклэ ягъэлу. Усаклуэшхуэм и напэ хужьым флейпс езыутхыну хьэзырхэри кыкыуокл. Щоджэнцыклу Алий и цлэмрэ и пщлэмрэ, нэмыцэлүэм щита махуэхэм абы игъэпъэгъуа лыгъэм хуэмыфащэ псалъэмакъ мышыухэр кьожьэ. Тлэку-тлэкуурэ псалъэр луэхушлэфэ фейцейм хуоклуэ икли «хэку епцыжаклуэ» дзы гуамэр усаклуэшхуэм и цлэ лыдыжым, зыкли хуэмыклуэ пэтми, залымыгъэклэ пагъэпщлэну хэтщ... И тхылъхэр илбэс бжыгъэклэ кыдэклыжырккым; япэм кыдэклауэ щытахэр лумпэм ящл, тхылъ хьумаплэхэм щызэрахьэжырккым...

(Скобкитлым я зэхуакум дэубыдауэ кьэзгъэпъэгъуэнщи, апхуэдэ гуемылу кьэхъуным лъабжьэу илар зыщ: Хэку зауэшхуэм и пэщлэдзэхэм, зэман гуащлэм икли шынагъуэм, Сталиным унафэ ткли кыдигъэклауэ щытащ; а унафэм ипкъ итклэ, бийм гьэру яубыдахэри, апхуэдэ дыдэу хьыбарыншэу клуэдахэри – псори зэрыхъу – хэкум епцыжауэ кьэлъытапхьэт; а унафэр тклими кыщынэжыртэккым – ауэ кызырэрымыклуэу пхэнжт, абы и зэранкли къамылэжьарэ яхуэмыфащэу «ягъэпъэрэпар» куэдыклейщ; иужьклэщ, тлэку-тлэкуурэ, еплтыклэ захуэм щыхуэклуар икли, зауэм хэтам пщлэ щыхуащлэ, щхьэж и луэхушлэфэмрэ и кьеклуэклыклэмрэ къалъытэу щыщладзар).

Псори дызэрыщыгъуазэщи, Щоджэнцыклу Алий хуэмыфащэу ирапэсауэ щытар иужьылуэклэ зэманым игъээзеклуэжащ, луэхури захуэм теувэжащ. Иджыпсту ди усаклуэшхуэм и цлэр зэрахьэ Налшык и уэрам нэхь дахэ дыдэми лъэпкъ драмтеатрми. Апхуэдэу, абы иужь дыдэу увылэплэ хуэхъуа Бобруйск (Беларусь) дэт курыт еджаплэри къалэ библиотекэри Щоджэнцыклу Алий и цлэм егъэбжьыфлэ.

Ауэ ар иужьклэщ. А «иужьыр» кыщысыну зэманми пэплъэн хуейт. Апщлэндэху Андрей и псэм хьэзабу телъамрэ игуклэ зэригъэзэхуамрэ кьэлъытэгъуейщ. Курыт еджаплэр иджыри кьэзымылуа щлалэщлэм флыуэ кыгурылуэрт луэхум зыри зэрыхимылхьэфы-нур икли абы нэхьри зэгуигъэпырт.

Дауи ирехъуи, нэхьыщхьэращи, хэт сыт жилами, флыуэ илбагъу усаклуэшхуэр зэрыкъабзэм Андрей шэч кытрихьаккым. Ауэ зэклэ абы кыыхуэнэжыр зыт: зишылэну. Икли зешылэ. Мурад быди ещл: сегугъуу седжэнщ, щлэныгъэ куу зэзгъэгъуэтынщ, Щоджэнцыклу Алий хуэфэщэн тхылъ зэ мыхъуми зэ стхыфын хуэдэу!

* * *

Я насыпым кьрихьэклыу, Андреи абы гъусэ кыыхуэхъуа и хэкуэгъу щлалэ гупри зыщлэхуа вузыр ауэ сытми еджаплэт! Апхуэдэ университету ди кьэралышхуэм зы щылэмэ (МГУ-р), мыр етлуанэт. Езы къалэр-щэ!

Си нэгү шлэмыклами, слъагъу хуэдэщ къуажэм къыщалъхуа, шапла бгырыс шлалэ цыкълухэм Ленинград къалэр къазэрыщы-хъуар... Дауи, пщлхьэплэ дахэми ефлэклыж дуней телгыджэ дыдэ къыщыхутауэ къафлэщлынуи зыхуэлуа щылэтэкъым. Абджыпс унэшхуэхэр – зым нэхьрэ зыр нэхь уардэжу, фочыкум хуэдэу захуэу укьуэдия проспект бгыуфлэхэр, театрхэр, члисэхэр, музейхэр, Эрмитажыр... Хэбгъэзыхьмэ, къалэр зэрыщыту музей абрагъуэ къыпщыхъун хуэдизт: уи нэм сыт къылуидзэми, – унэ, лъэмыж е фонтан ирехъуи, – зыр зым еклупст, щхьэж и увыплэ илыгъыжрэ, псори зэрыубыдыжу, зы хъужа нэужь – щхьэм къимытласэ лэмал щэху гуэрхэмклэ архитектурэм и теплъэм хуагъэклуа симфоние хэлэтыкла дыдэу къыпфлэщлыну!

Япэ мывэр щигъэтылпъам къыщегъэжьауэ урыс пащтыхьышхуэ Петр Езанэм арат и мурадар: Европэм иджыри шамылъэгъуа къалэ уардэ Урысейм и луплъаплэм деж щигъэпсыну – бийхэр кыгъэуэлэбжьу, ныбжьэгъухэр игъэгущхуэу. Икли а и мурадыр абы къемыхъулауэ пхужылэнтэкъым. Иужьклэ езым фэеплъу хуагъэува гъуаплъэ шу хьыжьэри абы щыхьэту теувэж хуэдэт.

Егъэджаклуэхэр-щэ! Ауэ сытми егъэджаклуэт ахэр! Жылэпхъэщ: а зэманым ЛГУ-м щрагъаджэрт шлэныгъэл-еджагъэшхуэ ахьырзэман гупым, языкхэзри университет псо и уасэу (Жирмунский В. М., Томашевский Б. В., Берковский Н. Я. сымэ, н.).

Сабийр шыпсэ гъэщлэгъуэныщэм зэрыдихьэхым хуэдэу, Андрей дахьэхьырт Жирмунскэм и лекцэхэм, семинархэм. Пэж дыдэу, Виктор Максимович зыхимыщыкларэ имынэлуасэрэ къэгъуэтыгъуейт – нэмыцэбзэм узыщрихьэлэ диалект зэмылэужьыгъуэхэм къыщыщлэдзауэ къуэклыплэ шэнхабзэм и щэхухэм нэсу; лъэпкъхэр сюжетклэ зэрызэхъуажэ хабзэ нэхьыщхьэхэр, литературэ пажэхэмрэ нэхь къыкларыхуахэмрэ я зэхуаку къыдэхъуэ зэхушытыклар, нэхь пасэу псэуа тхаклуэшхуэмрэ ар лустаз зыхуэхъу талант ныбжьыщлэмрэ (п.п., Гётерэ Пушкинымрэ, Байронрэ Лермонтовымрэ, н.) зэрызэтэхуэ икли зэрызэщхьэщыклар нэцэнэхэр. Клэщлу жыплэмэ, литературэ теорием щынэхь гугъуу икли тегущхуэгъуейуэ щызэпкърахыу къеклуэкл лүэхугъуэ псоми ар икьуклэ хуэлэижьт (илъэс куэд лъандэрэ къыдэкл и къэхутэныгъэ лэжьыгъэ куп-щлафлэхэми ар къыбжалэрт). Итланэ: и макъ шабэ гуапэм ушыщлэдэлуклэ, а лектор гъуээзджэм жилэр апхуэдизу хьэкъыу ппхыкларыти, клуэаракъэ, абы зи гугъу ищл классикышхуэр уи пащхьэм къиувэнурэ иджыпсту къыхужалам щыхьэту езыр къытеувэжынущ жыплэнт.

Егъэджаклуэ флэрафлэт Томашевскэри – дунейпсо литературэм и тхыдэри и теориери флыщэу зыщлэ еджагъэшхуэр. Ауэ Борис Викторович зыми химыльхьэу илъагъур Пушкинырт икли, къэхутэныгъэ лэжьыгъэ итхми, студентхэм лекцэ къахуеджэми, шлэмычэу тегъэщлаплэ нэхьыщхьэу къыхихыр урыс усаклуэшхуэм и творчествэрт. Псом хуэмыдэжу, текстологиие (мы терминри зейр Томашевскэри) илъэныкьуэклэ абы студентхэм куэдым гу лъаригъатэрт. Хьэклуащэ Андрей ноби текстым хуилэ лүлыджым хьыболъагъуэ Томашевскэм и дерсхэр.

* * *

Стипендием «къуэс» мыхъумэ, нэгъуэщл зыщыгугъын зимылэ студентыр, дауи, куэдым хуэныкьуэрт. Итлани ар ерыщу гугъуехь-

хэм пэщлэтт. Зэкьым абы кызыэрыхуихуар: зэхуэпса тхылбыр кьищэхун щхьэклэ и шхэгьуэ блигьэклын хуейуэ.

Ильэситхуклэ егугьуу еджа щлалэм ЛГУ-р флы дьдэу кьеух. Абы и диплом лэжыгыэри зытриухуар зэрысабийрэ флыуэ ильагыу усаклуэм и творчествэрт. А лэжыгыэм рецензэ кыыхуэ-зытха осетин усаклуэ, щлэныгьэлл цлэрылуэ Джусойты Нафи автор ныбжыщлэр трегьэгушхуэ – дяпэкли а темэм елэжы, и кандидат диссертациэри абы теухуауэ итхыну. Джусойты зэрыжила дьдэм хуэдэуи мэхьу.

1952 гьэм Андрей и лъахэ кьегьээж икли а гьэ дьдэм щлотлысхьэ пединститутым адыгэбзэмрэ литературэмклэ щылэ кафедрэм и аспирантурэм. 1954 гьэм кышыщлэдзауэ Хьэклуащэр а кафедрэм егьэджаклуэу щолажыэ, адыгэ кьудамэм кыщлэтлысхьэ щлалэгьуалэр тэмэму гьэса хьуным, лъэпкь луэрылуатэмрэ литературэмрэ флыуэ яльагыуу, щлэныгьэ куу ябгьэдэлъу студентхэм вузыр кьаухын папщлэ и кьалэным хьэлэлу, гурэ псэклэ бгьэдэту.

Хьэклуащэ Андрей филологии щлэныгьэхэм я докторщ, профессорщ, ЩИДАА-м и академикщ, КьБР-м щлэныгьэмклэ щлыхь зилэ лэжыаклуэщ.

* * *

Зэрыегьэджаклуэм кьыдэклуэу (ар езыр лэжыгыэ тыншхэм ящыщкьым), Хьэклуащэ-кьэхутаклуэм и гугьу щыпщлклэ, си гугьэмклэ, псом япэ игьэщыпхьэщ Андрей и щлалэгьуэу кьэхутэныгьэ лэжыгыэм щыдихьэха дьдэм кышыщлэдзауэ нобэр кьыздэсым имыгьэклащхьэу ар зыпэщлэт луэхугьуэшхуэр – Щоджэнцлыклу Алий и гьащлэмрэ и творчествэмрэ джыныр.

1957 гьэм Налшык кышыщлэдклауэ шытащ «Сборник статей о кабардинской литературе» тхылбыр. Абы ихуат Щоджэнцлыклу Алий теухуауэ лэжыгыгипли, щыр зи лэдакьэщлэклыр Хьэклуащэрт. Нэхь пасэжуи «Кьэбэрдей» альманахым кьытехуэу щидзат Андрей и статьяхэр, Щоджэнцлыклум и биографием е и творчествэм ехьэлла луэхугьуэ гуэрхэр зыубзыхухэр.

Дауи, лъабжыгьэтлыль хьуну зи натлэ кьритха дэтхэнэми и пщэ кьалэн гугьу дьдэхэр кьыдохуэ. Щлэ щлэткьым упщлэу абы и пащхьэм кьиувэм! Дэтхэнэ зыри жэуап пэплъэу. А жэуапхэр зыхуэдэnum, абдеж уэ щыбгьэлъэгьуэф хэлъэтымрэ зэфлэклымрэ узыхуэлажыэ литературэм и нобэми имызакьуэу, и пщэдейри куэдклэ елытауэ.

Щоджэнцлыклу Алий а псом кызыэрыхущлэklar, лъэпкь поэтиер, прозэр, драматургиер зэфлэувэн папщлэ абы илэжыар зыхуэдизыр нэлурыту тхылъеджэм и пащхьэ иригьэувэн мурадклэ кьэхутаклуэм и лэжыгыгьэхэм гупсэхуу щешэщл тхаклуэ щыпкьэм и творчествэм зэрызиужыа нэщэнэхэм ятеухуа псалъэмакьыр.

Щоджэнцлыклум и тхыгьэхэр зыр адрейм клэпкьыклуэу зэпкьрех Хьэклуащэм, пасэ дьдэм кышыщлэдзауэ ныкьуэтхыу кьэнахэм нэсыху, дэтхэнэми хуэфашэ гулгытэ лыгьэсу. А псори щызэрипхыж и гупсысэ нэхьыщхьэр кьэхутаклуэм мыпхуэдэу егьэбелджылы: «Адыгэ литературэм Щоджэнцлыклу Алий хуищла хэлъхьэныгьэр кьыщупщытэклэ, япэ игьэщыпхьэр абы и тхыгьэхэм гьащлэр пэжагь нэсрэ художественнэ гьэпсыклэ кьеклурэ ялуэ кызыэрыщыгьэлъэгьуарщ, абыхэм яхэль гупсысэхэм, я

щлагьыбзэм я пэжагьырщ, лъэхъэнэ зэклэлтыклуэхэм хуагъэзащлэ кьалэнырщ, зытепсэлтыхь темэхэм, луэхугъуэхэм я мыхьэнэрщ, я гъэщлэгъуэнагьырщ».

Тхаклуэу, критикыу, литературэхутэу, публицисту куэд тетхы-хьащ Щоджэнцлыклу Алий. Статья, эссе хуэдэхэр мыхъуу, тхылъ щхьэхуэхэри щылэщ. Ауэ, пэжым и хьэтырклэ, жылэпхъэщ: ди усаклуэшхуэм теухуауэ ятхауэ хьуам кьахощ Хьэклуащэ Андрей и лэдакьэщлэклир. Нобэкли абы нэхьыбэ зыхузэфлэкла яхэткьым Щоджэнцлыклум и творчествэр зыдж щлэныгъэлхэм. Хьэклуащэм и лэжыгъэхэм (Язык и стиль Али Шогенцукова, Н., 1957; Али Шогенцуков, Н., 1958; Щоджэнцлыклу Алий, Н., 2000; Тхыгъэ кьыхэ-хахэр, Н. 2000; н.) абыхэм Щоджэнцлыклу Алий и творчествэр псэ-ууэ, бауэу, зызыхьуэж гъащлэм дэхьуу, кьэунэху махуэщлэм еклуу щыболъагъу: «Щоджэнцлыклу Алий и тхыгъэ налкьутхэр дунейм кьызэрытехьэрэ зэманьфл дэклами, лъэпкь тхылъеджэм абы хуилэ лъагъуныгъэр нэхь лъагэ мыхъуамэ, зыкли нэхь кьэлъэхьшакьым. Абыхэм я жьы кьабзэм, я бзий нэхум ноби добжыфлэ кьэбэрдей литературэр, абы и дэтхэнэ ехьуллэныгъэми налуэу хьболъагъуэ а усаклуэ псэемыблэжым и лэужь. Езы зэман дьдэр зыпэмылпэщ усаклуэм и тхыгъэ хьэлэмэтхэр псэунщ, и анэдэлъхубзэклэ псалъэу зы адыгэ дунейм тетыху».

Щоджэнцлыклу Алий и гъащлэмрэ и творчествэмрэ ехьэлла луэхугъуэхэм кьадэклуэу Хьэклуащэ Андрей куэд щлауэ нэгъуэщлэ зы темэшхуэми дехьэх. Ар – XIX ллэщыгъуэм псэуа адыгэ узэщлаклуэхэм (Нэгумэ Шорэ, Хьан-Джэрий, Кьазджэрий, Адэлджэрий сымэ, н.) я щлэинырщ.

А цыху телъыджэхэм псоми щлэныгъэфлэ зрагъэгъуэтат (щхьэж езыр кьызыхэкламрэ и гъэсэнныгъэмрэ тещыыхьауэ). Абыхэм яхэтт и гупсысэклэ Кьуэклыплэмрэ Кьухьэплэмрэ зэпызыщлэфи, а тлум я зыр зи тегъэщлапни, и анэдэлъхубзэм иримыпсэлъэфи, и бзэм и грамматикэ зи лэдакьэщлэкли. Ауэ ахэр зыклэ – нэхьыщхьэ дьдэмклэ – зэщхьт: абыхэм ящыщ дэтхэнэри гурэ псэклэ щлэкьурт кьызыхэкла лъэпкьым флы хуилэжыныу.

Пэжу, абы зыми шэч кьытрихьэжыртэжым. Арщхьэклэ... лы ахьырзэманхэм я щлэиныр зыджа, абы епха луэхугъуэ пыухыклахэр зыубзыхуну хэта кьэхутаклуэ-щлэныгъэллэ гупышхуэм (Турчанинов Г. Ф., Тресков И. В., Кьумыкьу Т. Хь., Голубевэ П. Г., Хьэщхьуэж Р. Хь., н.) якуэдийм зэтемыхуэ, зэблэдза, зэгурымылуэ, зэпэщлэуэ куэдыщэ ущрихьэллэрт. Илгэс кьэс жыхуалэм хуэдэу лэжыгъэхэм я бжыгъэм хэхьуэрт; статья закьуэтлакьуэ мыхъуу, тхылъ щхьэхуэхэри кьыдэклирт. Ауэ авторхэр иджыри луэхугъуэ куэдклэ зэныкьуэ-кьурт: зым узэщлаклуэхэм яхибжэр адрейм кьридзэртэжым; зым лъэхъэнэр зэрызэпиуд лыхьэхэм, я гьунапкьэр зэригъэбелджылы щыклэм етлуанэр арэзы техьуэртэжым; я дуней лъагьуклэм тещыыхьауэ узэщлаклуэхэр гуп-гупу гуэшыным щынэсклэ, псори зэныкьуэкьужу щладзэрти, зэгурылуэу тлу кьахэклиртэжым.

Хэгъэзыхьауэ жыплэмэ, щлэныгъэм дежклэ зэранкьым луэху еплтыклэ зыбжанэ, зыр адрейм темыхуэу, щылэнри. Иклэм-иклэжым нэхь захуэр зэ ищылу кьэхьунщ. Ауэ ар зэи укьэзымыгъэпцлэжын лэмалу, зэхэмыбзу кьэклуэклэ проблемэхэм я «лунклыбзэлх» нэсу дапщэщи, сытым щыгъуи кьэплтытэныр щыуагъэщ. Кьыщыхьу щылэщ: утыку кьрахьа луэху еплтыклэхэр гупсэхуу зэпэпшэчу, а псор зыгуэрурэ зэщхьэщумыгъэклэмэ, адэклэ узэрыклуэну гьуэгур тэ-

мэму щыпхуэмыубзыху. Мыбдежми арат къэхъуар. ИкИи ХьэкIуашэ Андрей, абы хуэхъэзыру кыщцIэкIри, зи зэфIэкIыр игъуэ хъуа еджагъэшхуэм кытехуэр илэжьаш: езым и пэ кыихуэу темэм хэлэба къэхутакуэхэм я пщIэр имыгъэкуэду, абыхэм я Iэужьыр гупсэхуу щиджыкIри, щхъэпэу кыилъытэр налуэу кыыхигъэшхъэхуащ, щыуагъэу кыщыхъуми гурылуэгъуэу тепсэлъыхъщ, лъэныкыуэкIэ иригъэкуэтэкIри, Iуэхур зыхущыщIэу кыилъытэр езым щигъужаш. Апхуэдэу, адыгэхэм ди лъэпкъ тхыдэм, литературэм, бзэщIэныгъэм, щэнхабзэм заужьын папщIэ зи къарурэ зи зэфIэкIрэ емыблэжа узэщIакуэ телъыджэхэм ялэжьам иIа мыхъэнэр, а фIыгъуэм ноби лъысыпхъэ пщIэр нэхъ тэмэму зэзыгъэщIэну хущIэкъу дэтхэнэри зыблэки мыхъун тхыль ди пащхъэ кырилъхъаш.

«Литературэм и теорием и гугъу щашцIкIэ, зы Iуэху зэхэмыбзи кыитеувыIэн хуей мэхъу. Куэд щIауэ яубзыхун хуеями, нобэр кыыздэсым зыри тепсэлъыхъакъым, Iуэху ищIу елэжьакъым литературэм и теориемкIэ еджапIэхэм кыщцагъэсэбэп фIэщыгъэхэм, н. ж., литературэм и терминхэм. Нобэр кыыздэсми республикэм и курыт еджапIэхэм ялэжьым литературэм и терминхэм я псалъалъэ... Абы и зэхэлъхъэныр лъэпкъ щIэныгъэлI гупым я пщэ дэлъхъамэ нэхъ къезэгът...» – а Iуэхум иригузавэу, итхыгъат ХьэкIуашэм.

АрщхъэкIэ, абы елэжьыну «щIэныгъэлI гуп» кыщымыувым, ХьэкIуашэм кыыхуэнэжрати, езым етх еджапIэхэм ямыIэу мыхъуну учебникхэр, хрестоматиехэр, илъэситIым тхыльищ кыщыдигъэкI кыыхэхуэу (п.п., «Адыгэ литературэ. I I-нэ классыр зэджен тхыль», Н., 1977; «Адыгэ литературэ. I I-нэ классым папщIэ хрестоматие», Н., 1998; «Адыгэ усэ гъэпсыкIэ». Н., 1998).

Адыгэ IуэрыIуатэмкIи литературэмкIи курыт еджапIэхэм кыщцагъэсэбэп учебникыу е хрестоматиеу дилэм я нэхъыфIыIуэр зи IэдакъэщIэкIыр ХьэкIуашэ Андрейщ, дяпэки ахэрщ егъэджакIуэри еджакIуэри «зыкъуэсынур» абыхэм ефIэкI дунейм кытехъэху.

АдыгэбзэкIэ журнал, газет къеджэ, ди радиом едалуэ, телевизор еплъ дэтхэнэ зыри щыгъуазэщ ХьэкIуашэ Андрей прессэм дригъэкуэкI лэжьыгъэм. Ди литературэ гъащIэм ар хэмыту зы Iуэхугъуэ гуэри щекIуэкIыу пIэрэ! Мыпхуэдэу жыпIэми пщIыупс урихъункъым: ХьэкIуашэ-критикым мащIэ-куэдми зыгуэр зыхужимыIа ди тхакIуэхэм яхэту кыщцIэкIынкъым. А IэнатIэ щхъэпэр илъэс куэд щIауэ ирехъэкI Андрей, и пщэ кыдэхуэ адрей къалэнхэм я гъусэу.

Щыху щыпкъэ, еджагъэшхуэ цIэрыIуэ, профессор, академик, тхыль пщIы бжыгъэхэр, статья щэ бжыгъэхэр зи IэдакъэщIэкI, илъэс 60-м фIэкIауэ и лъэпкъым гурэ псэкIэ хуэлажьэ, ди нэхъыжьыфI, нэхъыжь Iумахуэ ХьэкIуашэ Андрей гъащIэм хуилэ гукъыдэжымрэ гуащIэдэкIым кырит дэрэжэгъуэмрэ мыкIуэщIу, и ныбжьым хэхъуэми, и гуащIэм хэмыщIу, и зэфIэкIрэ и хэлъэткIэ нэхъыщIэхэм шапхъэ яхуэхъуу, ди литературэ жьантIэр екIуу кыигъэбжьыфIэу иджыри куэдрэ-куэдрэ дяпэ итыну!

КЪЭЖЭР Хьэмид

ГУРЫШЦІЭ КЪАБЗЭ

Тхаклуэ цлэрылуэ лутлыж Борис талант ин, лэзагъ нэс зэрыбгъэдэлъыр налуэ щыцлар литературэм и жанр нэхъ гугъу дыдэ драматургиерщ. Абы и лэдаккэ кыщлэкла и пьесэхэр къэбэрдей литературэм дамэ лъэщ хуэхъуащ, лъэпкъ драматургиер лъагаплэщлэм трагъэуващ, адыгэ театрым и сценэр ягъэбжыфлащ.

Лъэпкъ культурэм и ехуулэныгъэхэм, и пщэдейм набдзэгубдзаплэу клэлышлэ дэтхэнэми куэд щлауэ игу къоуэ, тогузэвыхъ къэбэрдей драматургием и зэфлэкхэр зэрылгъахъшэм, ди тхаклуэхэм ящыцу абы ириляжъэр икьуклэ зэрымащлэм, абыхэм я дэтхэнэ лэдаккэщлэклэри къеклуу, лэзэу, нэсу лъэпкъым я пащхъэ изылгъэфын, я деж нэзыхъэсыфын творческэ къару мыклуэщлыж зыбгъэдэлъ артист гъуэзэджэхэр ди театрым илэ пэтми. Ар зэрыт щытыклэ хъэлъэм иклэщыплэклэ къишын зэрыхуейр къызыгурылуэ ди драматург нэхъыжъ зырызхэр мызэ-мытлэу абы тепсэлгъащ, и хэклэплэ хъун гуэрхэри къагъэнлуауи щытащ. А луэхум нэхъ налуэу тетхыгъащ Шортэн Аскэрбийрэ Шэджыхъэщлэ Хъемыщэрэ. Абыхэм нехъэкл-къехъэкл хэмылгу жагауэ щытащ, езыхэм я тхыгъэхэри хэту, лъэпкъ драматургием къыхэнэн тхыгъэ зырызыххэ флэклэ дызэрымилэр, адрей жанрхэм ар хэпщыкыгу куэдкэ къазэрыкларыхур.

Иужьрей илъэсхэм лъэпкъ драматургиер япэклэ зэрыклуэтар, абы ехуулэныгъэхэр зэрызылэригъэхъар зи флыщлэр адыгэ театрым псэемыблэжу хуэлэжъа лутлыж Борисщ. Драматургием, абы и жанр щхъэхуэхэм, сценэм я щэхухэр куууэ езыр-езыру къэзыхутэжа, зэман клэщлым абыхэм щыгъуазэ захуэзыщлыфа лутлыж Борис и лэдаккэщлэкхэр, псори мыхъуми, нэхъыбэр театрым къищтащ. Егъэлеиныгъэ хэдмылгъэу занщлэу жытлэнци, адыгэ литературэм и тхыдэм щыплэ ин дыдэ щызыубыдын, щапхъэ зытрахыу абы куэдрэ къыхэнэн тхыгъэхэр драматургым и лэдаккэ кыщлэклащ. Ар зэрыпэжым налуэу щыхъэт тохъуэ ахэр къэбэрдей театрым и мызакъуэу, Адыгейми, Къэрэшей-Шэрджэсми, Дагъыстэнми зэрыщагъэувар, «Дамэлей» пьесэр тыркубзэклэ зэрадзэкыгу Истамбыл и сценэхэм щагъэуву къызыэрыщагъэлэгъуар, «Тыргъэтауэр» хъэрыпыбзэклэ зэрадзэкыгу Сирием тхылуэ къызыэрыщыдэклар. Театр нэхъыбэми ахэр щагъэувыну кыщлэклынт, зэрытха анэдэлъхубзэ къабзэр, дахэр яхъумэу урысыбзэклэ тэмэму зэрадзэкыгу къыдагъэклатэмэ. Ди зэман хъэлъэм апхуэдэу ар пщлэну тыншкъым, ауэ арыншауи ди драматургием и ехуулэныгъэхэр нэгъуэщлэ лъэпкъхэм я деж ныпхуэхъэсынукъым.

Адыгэхэм пасэм зэрыжалаци, «вы хъунур шклэ щыккэ къыбощлэ». Борисрэ сэрэ дыщызэрыцлыхуа махуэхэм къыщыщлэдзауэ зэфлэккэ хъэлэмэтхэр абы зэрыбгъэдэлъыр занщлэу къызгурылуащ. Университетым адыгэбзэмрэ литературэмккэ и отделенэм къызыэрыщлэтысхъэу абы кафедрэм и блын газет «Хасэр» къыдигъэкыгу хуежъащ, ар зэрылгъын къупхъэр тхыпхъэщыпхъэккэ гъэщлэрэщларэ лэч земыфэгъуккэ лэжауэ пхъэм къыхэзыщыклары, абы тхуэ тхыгъэхэмрэ сурэтхэмрэ я нэхъыбэр зыщлары езырат, егъэджаклуэхэмрэ зыщлэзыгъэх студентхэмрэ лэзагъ хэлуэ яхуищла гушылэ сурэтхэр зылъэгъуахэм нобэми

ящыгъупщакъым. ИтIанэ и гугъу дымышIу къэдгъэнэныр къемызэгъыу кыизолъытэ а псом ищIыIужкIэ ар фIы дыдэу еджэу, япэ курсым кыщегъэжъауэ щIэныгъэм зыIэпишауэ, бзэмрэ литературэмкIэ щыIэ кружокхэм я лэжыгъэм жыджэру хэту, езым и щхъэкIэ кыызэригъэпэща уэрэджыIакIуэ гупым и унафэщIуи уэрэд щыжиIэуи зэрыщытари.

Зи IэщIагъэр фIыуэ зымылъагъу цIыхум, сыт хуэдиз зэфIэкIрэ лъэкIыныгъэкIэ тхьэр кыыхуэмыупсами, ехуэлэныгъэ гуэр зыIэригъэхъэфынукъым. Къулыкъу зэрыбгъэдэтым, къалэн зэхуэмыдэ куэд зэригъэзащIэм ищIыIужкIэ IутIыж Борис пасэу зытхъэкъуа сурэтыщI IэщIагъэми псэху епцIыжакъым. Нахуэ имыщI, псоми ящибзыщI щхъэкIэ, щеджэ илъэсхэм кыщыщIэдзауэ абы пхъэм, гъуаплэм сурэт гъэщIэгъуэн зэмылIэужыгъуэ куэд кыыхищIыкIырт. Ар наIуэ нэхъ щыхъуар тхакIуэр илъэс хыщI зэрырикъуам и саулыкъукIэ ди республикэм и музейм абы и IэдакъэщIэкIхэр зэхуэхъэсауэ гъэлъэгъуэныгъэ кыщызэрагъэпэща нэужыщ.

Сурэт зэрищIым, драматургием ерыщу зэрыщылажъэм, анэдэлъхубзэм теухуауэ къэхутэныгъэхэр зэрыригъэкIуэкIым нэмыщIыжкIэ IутIыж Борис уси итхырт. Ахэр щызэхуэхъэса «Си Дахэнагъуэ» зыфIища и япэ тхылъыр дунейм кыытохъэ.

УсакIуэр илъэс хыщI щрикъум ирихъэлIэу къыдокI и етIуанэ «ГущIагъщIэлъхэр» усэ тхылъыр. ЖыпIэ хъунуц тхэн зэрыщIидзэрэ и Iэдакъэ кыщIэкIа и усэ нэхъыфIхэр абы щызэхуэхъэсауэ, усыгъэми щызыIэригъэхъа ехуэлэныгъэхэм ар щыхъэт техъуэу.

IыхыплIу зэхэт «ГущIагъщIэлъхэм» зэ нэхъ мыхъуми гупсэхуу ущIэджыкIмэ, гугъущэ удемыхъу кыбгурыIуэнуц IутIыж Борис зэхэщIыкI куу, псэ къабзэ, гу хъэлэл зэриIэри, гъащIэм, псэукIэм фIыуэ зэрыхищIыкIри, зытепсэлъыхъын, къигъэлъэгъуэн зэригъунэжри, анэдэлъхубзэм фIыуэ зэрыщыгъуазэри, щIэ, нэгъуэщIхэм жамыIа, ямыгъэныщкIуа гупсысэ кyiIуэтэну ерыщу яужь зэритри. НэгъуэщIу жыпIэмэ, ар зи Iуэху еплъыкIэм емыщIыжу тет, зи IэщIагъэм хуэлэрыхуэ, усэ тхыным и щэху зэхуэмыдэ гъэщIэгъуэнхэр езыр-езыру къэзыхутэжа, зи хъэтI, зи тхэкIэ зиIэж усакIуэ нэхъыфIхэм ящыщ.

Усэм и псэр гупсысэщ. IутIыж Борис и усэхэр нэхъыбэу зытеухуар езыр щыпсэуа зэманьщ, екIуэкIа гъащIэрщ, абыхэми нэхъыбэу зи гугъу щидар, кыщиIуэтар и лъэхъэнэм псэуа цIыхухэм я гурыль-гурыщIэхэрщ, ахэр зыгъэпIейтея, шыгъушыпсыпIэм хэзыгъэла Iуэхугъуэ нэхъыщхъэхэрщ. Зытепсэлъыхъ, кыщиIуатэ Iуэхухэм ятепщIыхъмэ, зэ еплъыгъуэкIэ, усакIуэм и тхыгъэхэр адрейхэм я IэдакъэщIэкIхэм къазэрыщхъэщыкI щIагъуэ щымыIэу кыпщыхъунуц. Ауэ, уеплъыжыпэмэ, ар апхуэдэуи щыткъым. IутIыжым зи гугъу ищI дэтхэнэми езым и еплъыкIэ хуиIэщ, зи гугъу ищIыр адрейхэм ямылъэгъуа, гу зылъамыта гуэрхэрщ. Ди лъахэм и гугъу зымыщIа ди усакIуэхэм яхэткъым. Зи ахърэтыр нэху хъун Кулиев Къайсын зэпымыуэ бгыхэм зэрытепсэлъыхъыр ираудэкIыу и дуней гъащIэр ирагъэхъащ. IутIыжми и сабиигъуэр щигъэкIуа Зэрэгъыж бгылъэхэр гулътэншэу къигъэнакъым, ауэ абыхэм ар зэреплър нэгъуэщIынэщ, ядилъэгъуар, абыхэм къахигъуэтар нобэр къыздэсым зыми гу зылъамыта гупсысэщIэщ. «Къурш блын» усэм зэрыщыжиIамкIэ, а мывэ-

джейм гъашIэшхуэ иIащ, куэди и нэгү щIэкIащ. Абы фIыуэ ещIэж лъахэм гуфIэгъуэрэ гузэвэгъуэу илъар, лъэпкъыр зыхэта лъэпощхъэ-похэр, ауэ къэралышхуэр къутэу псори лъэлъэжами, – бгыжьхэр зэрыщытам хуэдэу «быдэрэ уардэу къэнэжащ. Абы и джабэхэм сытым щыгъуи «гуфIэгъуэри гуауэри, пшагъуэ гуэрэнхэу» блэсыкIащ. Гу щIыIагъкIэ а мывэ къырыр къозыгъэщтэжын цIыхухэми куэдү яхэтщ, ахэр IутIыжым мывэджейм зыкIи къыщхъэщыкIыу къилъытэркъым, зэрыцIыхум нэхъ мыхъумэ. Зыри къызыфIэмыIуэху, къызымыдзэ апхуэдэ цIыхухэр я щхъэ закъуэ хуэпсэужу аращ, ахэр сытым щыгъуи шынагъуэщ.

Зы усакIуи щыIэу къыщIэкIынкъым зи IэщIагъэм темытхыхъарэ зи къалэным темыпсэлъыхъарэ. Ауэ абы къыкIыркъым псоми ар зэхуэдэу къагурыIуэу щытауэ, зэщхъэщыкIыныгъэ ямыIауи. Ауэ а зэтемы-хуэныгъэр къызыыхэкIри а Iуэхум теухуауэ щыIэ гупсысэхэр езыхэри зы пIэм зэримытырщ, кIуэ пэтыху абыхэми зэрызахъуэжырщ, дэтхэнэ лъэхъэнэми пыухыкIауэ езым и еплъыкIэ зэриIэжырщ. Абы ищIыIужкIэ езы тхакIуэ дыдэхэми ар зэхуэдэу, зэщхъу къагурыIуэркъым, абыхэм языхэзри абы зэреплъри зэщхъэщокI. Апхуэдэм дежи ар Iэмал имыIэу епхаш езы усакIуэм и зэхэщIыкIым и къулеягъми, и Iуэху еплъыкIэм и кууагъми, и хъэл-щэн дыдэми. НэгъуэщIу жыпIэмэ, усакIуэм и къалэныр IутIыж Борис къызэрыгурыIуэу щытар адрейхэр зэреплъым ещхъкъым. Абы «УсакIуэ» зыфIища и тхыгъэм щызэфIегъуэвэ пэжым и бэнакIуэ къэмылэнджэж усакIуэ нэсым и образ уардэр, абы и зэхэщIыкIыр, и Iуэху еплъыкIэр. Псоми ди насыпт абы къыщыIуэтахэм ди усакIуэхэр емыпцIыжу тетатэмэ, мис итIанэт абыхэм я къалэнри нэсу щахуэгъэзэщIэнури, я щIыхъым зыщыIэтынури:

*ГъащIэ шащхъэр нэпцIхэм щызэхуагуэшыжкIэ,
Щытхъури хъуэнри нэпцIхэм щызэраунцIыжкIэ,
Ар, УсакIуэ нэсыр, псалъэм щыгуфIыкIыу,
И гупсысэ гуэрим бзэр трешэ шыкIэу.
ШыкIэпшыны бзэпсщи, и гуф мэбзэрабзэ,
ГъащIэм зэхэмыбзу иIэр игъэкъабзэу.
А шынэбзэр гупсэм гуапэу къопсэлъыкIыр,
Зэми уигъэхыщIэу гущIэм ар къогъыкIыр...
Матхэ, гъатхэ уэгүу и гуф зэIухауэ!
Матхэ, гугъэ нэхухэр цIыхум яхуищIауэ!..
Ящымыщ ар лъаIуэхэм,
ФэрыщI жыIэдаIуэхэм,
КъулыкъуцIэкъу жьантIакIуэхэм,
Мылъку хъэрэмкIэ пакIуэхэм.
Ар зи напэ емыщэжщ.
Гугъэ ищIэмэ, – щIемыгъуэжщ.
Зэхуихъэскъым цIыхъ жьгъей.
Хуэпшыями мы дунейр,
Къулеягъыу ар зыхуейр
Пэжым хуэзэр аркъудейщ...
Мис апхуэдэ тхэтмэ, – ар УсакIуэщ.
Адрейхэр псори дыпсэлъакIуэщ.*

ИутЫж Борис, адреЙ усаКлуэхэми хуэдэу, и тхыггэ зыкьомым шеггэлъаплэ кьэзыльхуа и анэр. Абы нэггүэщлэхэм жагэхэр кьыггэщлэрэщлэжыркьым, и анэм хуилэ льяггуныггэ кьабзэр и псалъэклэ кьелуатэ, и тхыггэм щиллэхгэ гупсысэри адреЙхэм ещхькьым. «Анэпсэ» зыфлища и усэр анэр луащхьэмахуэу зылэт, уэгум нэзыхьэс, тхьэхэм езылгыт тхыггэ ггүээзджэщ, ар анэм и фэепль гукьинэжщ. Гурыщлэ кьабзэм кьыггэщла а псалъэхэм дэтхэнэ бынми и псэм кьыщаггэуш анэ льяггуныггэм нэхьрэ нэхь лэфли нэхь кьабзи зэрыщымылэр. Ар зэрыпэжым и щыхьэту кьэтхьынщ езы усэр:

*Анэпсэр – ар псынэщ. Ар псысэщ.
Ар – Псатхьэщ. Ар – тхьэхэм я тхьэщ...
А тхьэр тцхьэщытыхуклэ тхуэупсэу,
Дэ сьтфри тлэккыи ди гуггэжщ...
Анэпсэр тцхьэщыккымэ, итланэ
Нэхь цылыгуэ мо дьггэри кьопс...
Уэ псори бдэхуабэт, си нанэ.
Зэмыкгури зэкгу тцылыфу ушхэпст...
Ггэ плыщылыр хэщлауэ ггүэгуанэм,
Си ггащлэм мыр хьэккэ кьысщыщлау:
Балиггэ цылыхур щыхьур и анэр
Дунейм щехьж махуэр аращ.*

Псоми зэращлэщи, литературэмрэ искусствэмрэ яхуэмыухыр, кьахуэмытлэщлыр, зи клэ имыплъэфыр льяггуныггэрщ. Пасэми ди зэманми кьаггэщлауэ художественнэ тхыггэ куэд щылэккьым ар льябжгэ зыхуэмыхьуа. Цыхупсэм, абы и гурыщлэ ггэпщкгуахэм нэхьфлу щыггүазэ усаКлуэ псоми араггэнщ еш ямыщлэу, куэдщ, жамылэу льяггуныггэм щытетхыхьыр, абы и кьарумрэ и зэфлэккымрэ псалъэ нэхь купщлафлэхэмклэ щлаггэлъаплэр. Ллэщлыггүэ жыжгэхэм кьыщеггэжгяуэ Кьуэккыпкэмрэ Европэмрэ щыпсэу льяпкьхэм я усыггэ-хэм льяггуныггэ лирикэм увьплэщхуэ щеубыд, ди зэманми ахэр я щынэлурьтщ, иджырей тхылъеджэхэри дихьэхьу йоджэ.

Жыплэ хьунукьым адыгэ луэрылуатэмрэ абы и гьуклэггэсэн джэгуаклуэхэмрэ льяггуныггэм и гуггү ямыщлу кьаггэнауи, куэд мыхьуми, тхыггэ щхьэхуэхэр абы трамыухуауи. Ар дыдэр ядыбольяггү ди усаКлуэ нэхьыжгьхэми, ауэ, пэжыр жыплэмэ, абыхэм я тхыггэхэм гулгытэ нэхьыбэ хуащлыи хуеящ. Нэхьыжгьхэр зыхунэмысахэр яггээзеклуэжыпхьэт нэхьыщлэхэм, ауэ абыхэми ар нэсу яхуэпкьрыхауэ ди щхьэккэ кьэтлгытэркьым, льяггуныггэ уэрэд лэджем я псалъэхэр зэхалгья пэтми. Дэ зи гуггү тцлыр, уэрэд мыхьуу, макьамэ зыщлэлъу укгызэджэ хьу льяггуныггэ лирикэ нэсырщ.

Льяпкь усыггэм нобэр кьыздэсым ар кьыщлемыхьулэр адыгэхэм кьыддэггүэгурыккылуэ зэхэщлыккылыр, хабзэр, хьэл-щэнхэр е нэггүэщлу жыплэмэ, льяпкь менталитетклэ дызэджэр зэран зэрыхьурщ. Ауэ пасэм дызытетахэм мащлэ-мащлэурэ дыкьытеккыгу, нэггүэщлэ тхьэхэм щхьэщэ яхуэтщлу зэрыщлэддзам, абы и льяныкьуэккыи льябакьуэщлэхэр тчыуэ дызэрыхуежгьам и щыхьэтщ ИутЫж Борис и тхылъыщлэм щыщ «Си Дахэнаггүэ» лыхьэр. УсаКлуэм нобэкьым ар щитхар. Кьэггэлъэггүап-

хъэщ япэу кышыдэжIам абы поэмэ фIэщыгъэцIэр зэриIар. УсакIуэм тэмэму кыгурыIуэжаш а усэхэм, – зэзышалIэ, зэзыгъэбыдылIэ, – сюжет гуэр зэрамыIэр, лъагъуныгъэм зэрытеухуам я гугъу умыщIэмэ. Гу лъытапхъэщ нэгъуэщI зы Iуэхуми: хуэмейуэ кыIэщIэщIами, а усэхэр сценэм хуэщIаш, хуэгъэпсащ, зэпэджэжу артиститIым ахэр ебгъэгъэзащIэ хъунуш.

IуэрыIуатэм игу кыгъэкIами, IутIыж Борис тэмэму кыгъуэтащ цIыхухъу псоми я плъапIэ цIыхубз дахащэм и образ уардэр кызэригъэлъэгъуэн пщащэ телъыджэ – Дахэнагъуэ. ИригъэлеинкIэ темышыныхъу, щытхъуу хуигъэшыр фIэмащIэу усакIуэм егъэлъапIэ абы и «дахагъыр, шабагъыр, хуабагъыр, гуапагъыр, Iуцагъыр, къабзагъыр», хуэмыухыжыххэр абы и теплърщ – ар псысэщ, мазэщ, дыгъэщ. Апхуэдэу тхъэшхуэм кыщIигъэщIар, дунейм щIытетыр, усакIуэм зэрыжиIэмкIэ, псоми щхъэщэ хуащIыну, гухэлъ пшыналъэкIэ ягъэлъэпIэну аращ. Ар щымыIамэ, дунейм зы гурыфIыгъуи телъыжынутэкъым, лъагъуныгъэрщ гъащIэр зэтезыIыгъэр, абы и пщIэр зыIэтыр, ар IэфI зыщIыр. ЗэпсэгъуитIым, фIыуэ зэрылъагъуитIым яку кыдэхъуэ гурыщIэ къабзэм и къарур, и IэфIагъыр мыпхуэдэ псалъэ телъыджэхэмкIэ усакIуэм къеIуатэ:

*Уафэм кыпощэщыр
Дыщэ щыгъэ вагъуэр.
Уэри кьоIуэщыщыр
ЩыIэм я нэхъ щIагъуэр.
ЖоIэ сыхэплъхъауэ
Уи псэ курыкунсэм...
ПситIыр зэшэжIауэ
Исщ зы гухэлъ чысэм.
Псэхэр кыдолъэIур
Щапхъэ къатетхыну.
Ахэм ящIэдэIури
ХущIемыгъуэжыну.
ГъащIэр – ар нэхугъэщ.
Армэ, иугъащIэ
КъэдгъэщI лъагъуныгъэм!*

УсакIуэми пэжу гу зэрылъытащи, нэхъыбэу «лъагъуныгъэр щIалэгъуэ дахэрщ зи Iэпэгъур», цIыхум абы кърит гуфIэгъуэр лъытэгъуейщ, ар псалъэкIэ къэIуэтэжыгъуафIэкъым. ПсэкIэ зэбгъэдэтитIым я зэхушытыкIэр нэсу кызэIупхыныр, ямыIуатэу, хэIущIыIу ямыщIыщэу яку дэль щэхухэр сэтей къэпщIыныр тыншкъым, ауэ усакIуэм ар Iэзэу зэрыхузэфIэкIыр, кызэрехъулIэр, гурыщIэ ябзыщIхэм я щхъэтепхъуэр хуэсакъыпэурэ зэрытрихыр и усэхэм ящыщ зым наIуэ кыыпщешI:

*ШэмыгъащIэ жэщыр сыту кIэщI,
ЗыщэбгъэщIу фIыуэ лъагъу и куэщI,
И нэжIу гуакIуэм хуиту укъыплъамэ,
И щхъэщэ щIакIуэм уи бгъэр щIигъэнамэ,
И ба шабэр гуапэу къыпхуищIамэ,*

*Псысэ щIыхь щIыхунсым ухыхамэ...
ШэмыгъащIэ жэщыр сыту кIэщI,
– Бахэр мыуцIыIуурэ нэху мэщ!*

ГъащIэми ещхьу, лъагъуныгъэри щIэрэ гъунэрэ зимыIэ тенджызщ, абы хужыпIэн сытым щыгъуи бгъуэтынущ. УсакIуэри абы лъэныкъуэ зэхуэмыдэ IэджэкIэ бгъэдохьэ, дэтхэнэ и зы тхыгъэми кыщиIуатэр езым и щхьэкIэ игъэва гурыщIэрщ, и щIалэгъуэм и псэм щигъэфIа гупсысэхэрщ. Ауэ сыт хуэдэ дэрэжэгъуэрэ IэфIыгъэрэ хэмылъами, лъагъуныгъэри «дыгъэм ещхьу, зэ къуохьэж...», езы цIыхуми хуэдэу, абыи мылIэжыныпсэ Iуткъым:

*Гъатхэм и нэ щIыхухэр
ГущIэм кысфIоплъыхьыр.
Гугъэ сымьщIыхухэм
Сыкбауфэрэзыхьыр.
Кысщохъужыр уэри
Си насыт нытхэлъу.
Псыхъуэ дахэ гуэрми
Сэ укыщыспэплъэу.
СыщIохъуэпс къэкIуэну
Махуэ гъэщIэгъуэнхэм,
Сынытхуэзышэну
Пшапэ дыхьэрэнхэм.
Кыыхызохьыр пIалъэ
Дыщызэхуэзэнур.
Кызощытыр псалъэ
УэрызгъэфIэнур...
Ауэ гугъэ сщIахэр,
СощIэ, лъэлъэжынущ.
Уэрэд зэхэслъхьахэр
Сэ кысхуэнэжынущ...
Модэ си блэкIахэр
Зэман тшагъуэм щешхьыр.
МыдкIэ си къэнахэм
Гъатхэр щодыхьэшхьыр.*

БлэкIар блэкIащ, абы кыигъэзэжынукъым, ауэ дапхуэдэу щымытми, цIыхум и гущIэм зэ щигъэфIа а гурыщIэ IэфIхэр зэикI гум ихуркъым, сытым щыгъуи щIыгъуш, пIалъэ-пIалъэкIэрэ кытригъэзэжурэ и нэгу щIокIыж, аращ зи ныбжь хэкIуэтам гурыфIыгъуэрэ дэрэжэгъуэу кыыхуэнэжыр. УсакIуэм ар Iэзагъышхуэ хэлъу кыщиIуэтащ «Си Дахэнагъуэм» хыхьэ усэхэм ящыщ зым:

*Пшагъуэ фагъуэр тегъуэлъхьауэ
ЩIым и IэфIыр кыщIефыкI...
Зэман кIыхьыр техьэлъауэ
ГукъэкIыжхэр зэпощIыкI...
Гур зыгуэрим кIэлъоIэбэ,*

*Псэм зыгуэрфым зыхуеший...
УхуеихукIэ кIэлъыIэбэ!..
УхуеихукIэ кIэлъыкIий!
КъызженIахэр сщогъупщэжыр...
Бдэслъэгъуахэр хогъуэщэжыр...
Уи дахагъи къысхуэщIэжкъым...
Уи IэфIагъи зыхэсщIэжкъым.*

Усыгъэм куэдрэ узыщыхуэмызэ зы Iэмал гъэщIэгъуэн IутIыжым къыщигъэсэбэпащ «Си Дахэнагъуэм». А усэ Iэрамэр быдэу зэпызыщIэ, щIэль гупсысэхэр зэпэзыгъэджэж, лъэмыж абыхэм яхуэхуэ прозэм и Iыхъэ зыбжанэ абы къыщокIуэ. Ахэри усэхэм къазэрыщхъэщыкI щIагъуэ щыIэкъым – абыхэм макъамэ шэщIа ящIэлъщ, усыгъэм и художественнэ Iэмал зыкъом къыщыгъэсэбэпащ, зэрытха бзэри пхужымыIэну къулейщ, шэрыуэщ. Усэмрэ прозэмрэ екIуу зэдолажъэ, тIуми я къалэныр нэсу зэдагъэзащIэ, зы тхыгъэу фIэкIа умыщIэу.

Зэрыщыту лъэпкъ усыгъэм и хэлъхъэныгъэ хъэлэмэту, иужь зэманхэм усакIуэм художественнэ Iэзагъэу бгъэдэлым и щыхъэт наIуэу къэп-лътэ хъунуш «ГушIагъщIэлъхэм» ихуа и сонетхэри. Къэбэрдей усыгъэм сонетыр къызэрыхыхъэрэ зэманыхуи дэкIакъым, пыухыкIауэ я цIэ къидмыIуэми, ар мызэ-мытIэу къагъэсэбэпащ ди усакIуэ нэхъыжьхэм ящыщ зыкъомым. КъызэрыгуэкI усэхэм ар куэдкIэ къашхъэщокI, а жанрым дзыхъ ищIу еувалIэр мащIэщ, къахуэмыгъэIурыщIэну зэрытешыхъыным и зэранкIэ. Зигурэ зи щхъэрэ зэтэль, Iэзагъэ ин зыбгъэдэлъхэрщ абы зезыпщытыр, еувалIэр.

Сонетым гъуэгъуанэшхуэ къикIуащ, тхыдэ гъэщIэгъуэни иIэщ. ЛIэщIыгъуэ блэкIахэм абы зэхъуэкIыныгъэ гуэрхэр ирамыгъэгъуэтуи къэнакъым. НобэкIэ а усыгъэ лIэужыгъуэм щапхъэ нэхъыщхъэу къыхуэнар Италиемрэ Инджылызымрэ яйхэрщ. Сытым къыхэкIами, къэбэрдей усыгъэм япэ махуэхэм къыщыщIэдзауэ къигъэсэбэпыр инджылыз сонетым и гъэпсыкIэрщ.

Ди усакIуэ нэхъыжьхэм я лъагъуэм тет IутIыж Бориси и сонетхэм жыпхъэ яхуэхуэар инджылыз щапхъэрщ – Iэмал имыIэу абы хэт едзыгъуищыр (строфаищыр) рифмэ зэблэдзакIэ зэщIожьыуэ, и кIэух сатыритIыр рифмэ зэгуэгъукIэ зэпхыжащ. Зэрыхабзэщи, усакIуэм и сонетхэм къыщIэтар, нэхъыбэу зи гугъу щыщIар цIыхур зыгъэпIейтей, абы и пащхъэ къиувэ философскэ гупсысэ нэхъ ин дыдэхэрщ – цIыхур къыщIигъэщIамрэ абы гъащIэм щIэ къалэнхэмрэщ. Тхылъым ихуа сонет пIыщIым нэблагъэм языхэзри и щхъэ хущытщ, абыхэм цIыхум и псэукIэр пэжу, куууэ, Iэзагъ ин хэлъу къыщымыгъэлъэгъуа яхэткъым. И сонет нэхъыфIхэм ящыщ зым усакIуэм щIилъхъэ щIагъыбзэр икъукIэ гуузми, пэжагъ хэлъу щытопсэлъыхъ дэтхэнэ зы цIыхуми къыдалъхуауэ къыдэгъуэгурыкIуэ, сытым щыгъуи щIыгъу гугъэм. Ауэ, адыгэ псалъэжъми зэрыжиIащи, ар «адэ щIэиныфIу» щытми, зэхуэлIи щыIэщ. Иныкъуэхэми гугъэ IэфIым цIыхур игъэжакъуэми, къару мыкIуэщIыж къыхелъхъэ, абы и фIыгъэкIэ сыт хуэдэ гугъуехъхэри къызэренэкI. УсакIуэм и сонетхэм ящыщ зым гукъинэжу ар мыпхуэдэу къыщыжеIэ:

Дунеижыр Тхэм и тыгъэ Iэгурыхъэ-IэгурыкIуц,
 ЗиукIыжу текIыжыну тегушхуамкIи гупымыкIуц,
 Гъуэгыр тIэту дыкътыхъэ, гъуэгым цIэту дытокIыж,
 ГъуэгыгъуитIым я зэхуакур жыхъэнмэ-жэнэт лъэмыжц.

Батэкъутэр цыдгъэшынуди гугъэжурэ дьтетц,
 Илъэсицэ мынэхъ мацIэ къэдгъэцIэнуу ди нетц,
 Ауэ псори убзыхуауэ дыкъталъхуауэ къыцIокIыж,
 Хэти къытфIэцIми, хэшагъэххэц, цхъэж и лъагъуэ дьтетыжц...

МызэцIэну къалэн минхэр дгъэзэцIэнуу ди пцэрылъц,
 Фэ фэIуадзэм дэлъым ецхъу, гъацIэ дзэпкъым дыIурылъц.
 Нобэ мыхъухэр пцэдей хъуным дыщызугъыурэ йокIуэкI.
 Зи нэхъыкIэ къызэднэкIмэ, нэхъыкIэжыр къытпыкътуокI...

Ди ажалыр ди гуфIакIэ зэрыдэсри доцIэж,
 Ди псэр илъми и IэмыцIэ, дыIэцIэкIыу ди гугъэжц.

УсакIуэм и сонетхэм екIуэкI гъацIэм пыщIэныгъэ быдэ хуаIэщ,
 аращ абыхэм лъабжьэ яхуэхъур, ахэр къызыхэтэджыкIыр. НехъэкI-
 къехъэкI хэмылбу зэрыжиIэм тепщIыхъмэ, иужь илъэсхэм хэкум
 къыщыхъуа зэхъуэкIыныгъэхэр абы фIэкътэбылкъым, мылъкумрэ ды-
 щэмрэ абы щызэрахъэ залымыгъэр и псэм худэгъахуэркъым, абы иро-
 нэщхъей, цIыхухэр абы зэригъэжакъуэр и гум къоуэ, лIэщIыгъуэкIэрэ
 зэрагъэпэща хъэл-щэн телъыджэхэр зэрафIэкIуэдым, егъэхыщIэ:

Зэшхэр зэлъымыхъэу хуоцIыр зэжагъуэгъуи,
 Зэныбжьэгъухэр цIакIуэ кIапэм трешэф.
 ЦIыхум я нэхъыкIэр бегъымбар пцегъэхъури,
 Напэм я нэхъ къабзэр фIейкIэ цIегъэнэф.

Дунейр апхуэдизкIэ абы итхэкъуащи,
 Икътэжыфынми шэц къытезыхъэж.
 Гури, псэри, нэри – псори ихъэхуащи,
 Зыхуимыт IэпапIэ цIыхум имыIэж...

Ди гъацIэм пэжым пщIэ зэрыщымыIэжыр, зылъэкIхэм,
 зыхузэфIэкIхэм ар хэутэн зэращIыр усакIуэм хуэшэчырккъым. Ар и
 псэм худэмыгъахуэу и сонетхэм ящыщ зым мыпхуэдэ псалъэ жагъуэ-
 хэр цыжеIэ:

Тхэм къызэригъэцIрэ цIыхум зеузэщIыр,
 Ауэ, урилъэжмэ гъуэгу къэткIуам,
 Хэхъуэу диIэм нэхърэ ди нэхъыбэу хэцIыр
 Шэц дегъэщIыр мы гъацIэр зыхуэкIуам.

Бзаджэр ироджэгур цIыху жыIэзыфIэщым.
 Делэм «Iуц» цIэ лъапIэр къещэхуф.

*И тхвэщ хвэкIэтычыр псори кэзылэжым.
Беймэ, я нэхэ Iейри мэхтур лIыфI...*

*Пэжыр хвуащ джэгуалыи, псори щодыхвэшхыр.
ПцIым и метастазым гващIэ гуцIэр ешхыр.*

УсакIуэм зэритхымкIэ, лъэпкыым и цIыху мыхъумыщIэхэр кызыыхэкIа и лъэпкыым и тхыдэм иросондэдждэр, пасэм абы зэригъэпэщад хабзэ, хвэл-щэн хвэлэмэтхэмкIэ фIыгъуэ гуэрхэр я щхьэм кыыхуалэжыну яужь итщ, ахэр яхъумэным, зэрахъэным, ирагъэфIэкIуэным и пIэкIэ. УсакIуэ набдзэгубдзаплъэм абы пэжу гу лытащ, ари, ди жагъуэ зэрыхъунщи, ди зэманым и «ехуэлIэныгъэхэм», и нэщэнэ гуцыкIыгъуэхэм ящыщ зыщ. А щIэпхъаджагъэм и щхьэкIэ зэрыхущытыр, а фIеягъыр игу, и псэ зэрыхудэмыгъахуэр апхуэдиз Iэзагъэ хэлъу усакIуэм кыжиIащи, а сонетыр зэрыщыту къэдмыхьын тхузэфIэкIыркыым:

*Тхыдэ-лIыжь кхъахэр уанэтемыхщи,
Хуэмыухыжыр гъуэгуанэ кIуаджэщ.
Уплъэмэ, – плъагъур тшагъуэ гуихщи,
УзэплъэкIыжмэ, – щыхупIэ бзаджэщ...*

*Уоу си лъэпкэ мащIэу гуцIэм щызгъафIэ,
Зи фIыр зи Iейхэм кысхугуэмых,
Зэм хубоIэт уэ си гур мо уафэм,
Зэм щIыкъатиблкIэ гугъэр иодзых.*

*Я нэхэ лIы Iуцу зызылбытэжхэм
Уи щымыIэжхэр дэнкIи яший.
ЕплъэкI зэпытурэ дыщIэзылхъэжхэм
ЯхэплъэхункIэ, си псэр мэкIий:*

*«Зыхэдвгъалъхыи щымыIэ лIыгъэ,
ДыкъыщIэвгъэкIхэ зэрамыгугъэу!»*

Художественнэ тхыгъэм сыт хуэдэ гупсысэ хвэлэмэтхэр щIэмыльми, кыщымыIэтами, ар екIуу жымыIамэ, гъэпсыкIэ нэс имыгъуэтамэ, ар зыми гъэщIэгъуэн щыхъунукыым. Абы и лъэныкыуэкIэ убгъэдыхъэмэ, IутIыж Борис и сонетхэм гъэпсыкIэ телъыджэ ягъуэтащ. Ар зэрыпэжым и щыхъэту къэпхь хъунуц мы зы едзыгъуэ закъуэр:

*Жыыху уэсыр зэрехвэр жыи щIыIэм.
Гупсысэри псэри епхъэх.
Къуаргъыжхэр жыгыжхэм хогуIэ.
ГугъапIэр нахуапIэм щомэх.*

Стопаищ амфибрахiekIэ тха мы сатырхэм я кIэуххэр рифмэ зэблэдза нэскIэ зэщIожыуэ, ауэ абыхэм я щIыIужкIэ а едзыгъуэм и сатыр псоми IэкIуэлъакIуэу аллитерацэр кыщыгъэсэбэпаш – езанэм

«жъ»-м тIэу кыщытрегъээжыр, етIуанэм «пс»-р щызэподжэж, ещанэм аргуэру «жъ»-р, еплIанэм «пI»-р щызэщIожьыуэ. Рифмэхэм нэмышI апхуэдэ макъ зэщхьхэр сатыр кIуэцIхэм кызырыщыкIуэм усэм щIэлъ макъамэр фIэрафIэ ящI.

ТхакIуэм и Iэщэ нэхъыщхьэр псалъэрщ, аращ абы и гурылъыр кызыериIуатэр, гъащIэр кызыеригъэлыагъуэр. Сыт хуэдэ гупсысэ инхэр кытхузэIуихыну яужь имытми, тхакIуэм бзэ дахэкIэ ар кыджимыIэмэ, абы и тхыгъэр зыми гунэс ящыхъунукъым. IутIыжым анэдэлъхубзэр куууэ зэрищIэм и щыхьэтщ абы и пьесэхэр, и ауангушыIэхэр. А тхыгъэхэм я нэхъыбэр псалъэр мащIэрэ гупсысэр куууэ гъэпсащ, абыхэм хэт сатырхэр апхуэдизу зэпхаш, зэгъэбыдылIащи, ахэр пхузэкIэщIэчынукъым, зы псалъи пхузэхъуэкIынукъым:

*ЦIыху насытыр напIээтешIэрыбжэщ.
Къытхуэлыду – кIуэддыж гъуэбжэгъуэщыщ.
ГъащIэр – щымыIа ямыгъуэтыжхэм
ЩепщIыхьыжу шыгъушытсынIэ жэщы...*

Зи зэфIэкIыр лъагэ дэтхэнэ зы усакIуэшхуэми лъэпкъ литературэм хуищI хэлъхьэныгъэр гъунапкъэншэщ, ауэ ар занщIэу къащыгурымыIуи къохъу. Абы и лъэныкъуэкIэ убгъэдыхьэмэ, гулытэншэу къэбгъэнэну къезэгъыркъым IутIыж Борис и «ГущIагъщIэлъхэр» тхылъым эссехэр щызэхуэхьэса и Iыхьэри.

52

УсакIуэм и тхыгъэ кIэщIхэр зытеухуар екIуэкI гъащIэм кыщыхъу Iуэхухэркъым. Нэхъыщхьэу абыхэм кыщыIэтар, и лирикэми ещхъу, езы тхакIуэм и гурылъ-гурыщIэхэрщ, жэщ-махуэ имыIэу зыгъэпIейтей, и псэм щигъафIэ гупсысэхэрщ. УсакIуэм игу къабзэр здынэмысрэ зымыгъэхыщIэрэ къэгъуэтыгъуейщ: абы и хъуэпсапIэщ дунейм псалъэ пхъашэжхэр текIуэдыкIыу цIыхухэр гуапэу зэхушыту ищIыну, дэтхэнэ зы адыгэри и лъэпкъ телъыджэм хуэфашэу игъэпсэуну.

«ГущIагъщIэлъхэм» хыхьэ эссехэр я инагъ-цIыкIуагъкIэ зэтехуэркъым, нэхъыбэуи, уегупсыс зэрыхъунумкIэ, ар зэпхар езым щIэлъ, кыщыжыIа щIагъыбзэрщ. Ауэ ахэр зэщхь зыщIыр дэтхэнэ зы гупсысэри щIэуэ, япэм зэхыумыха псалъэ шэрыуэкIэ кызыериIуатэрщ, абыхэм я нэхъыбэм псалъэжъ гъэпсыкIэ зэрагъуэтарщ, усыгъэм и Iэмал щхьэхуэхэр IэкIуэлъакIуэу кызыерыщигъэсэбэпарщ.

Уи щхьэр лъагэу уэзыгъэлэт, уи псэм къехуэбылIэ, гурыщIэ IэфIхэр къыпхэзылхьэ, къэзыгъэуш тхыгъэу ди щхьэкIэ кыдолъытэ IутIыж Борис и IэдакъэщIэкIхэр.

ХЪЭКIУАЩЭ Андрей,
филологие щIэныгъэхэм я доктор

ЗЭЧИИФІЭ

Сэ ноби си нэгу щлэт хуэдэщ Сокьур Мусэрбий япэ дыдэу щыслээгьуа махуэр.

А бжьыхьэ дыщэфэр езыр гуимыхужти!

Университетыр кьызэлүахагьащлэу... Дэ, кьуажэ еджаплэр дыгьуасэ кьэзыуха щлалэхэмрэ хьыджэбзхэмрэ, нобэ студент дыхьуауэ...

Дызыщеджэ унэри псей щхьуантлэ гуэрэным еклүпсу кьыхэцлукьырти, дыкьуэрэ пэт, дымыщлэххэу шыпсэ дахэ гуэрым дыхэбэ-кьуауэ кьытщыхьужырт. Езы хьэуа дыдэри щабэрэ гуапэу кьы-додэхашлэ, жыплэнт... Аудиториехэр-щэ! Псэр ягьэгүфлэу нэхут, лэхуитлэхуитт.

А фыгьуэхэм ящхьэжу дэ кьытщыхьурт ди егьэджакьлүэхэр, псом хуэмыдэжу абыхэм занщлэу кьахэдубыдыкла зыр – Сокьур Мусэрбий.

Иджыпсту хуэдэу сощлэж Сокьурыр лекцэ кьытхуеджэну япэ дыдэу аудиторием ныщыщыхьар. Дакьикьэ зыпллүтху нэхь дэмыкьлүу абы псори дыкьыдихьэхат.

Ди пашхьэ кьытыр иджыри цлыху щлалэт (илэс 26-27 и ныбжьми арат), ауэ щлэныгьэ куу зэрыбгьэдэлъыр и дэтхэнэ зы псалъэухамкьли зыхэпщлэрт. И урысыбзэри кьулейт, мыплащлэу, лэдэбу щлэкьлүэсыкьл псы бгьуфлэ дахэшхуэм ебгьэщхьыну. Езырщи – сценэм кьыхуаль-хуа нэхьей – зэкьлүжт: мылэагэ дыдэми, пкьыфлэт, льягьугьуафлэт,

набдзэшхуэрэ нэ пашэу, и макъри, езым ещхьыжу, нэхъыбэрэ ушлэдэлуху нэхъри узылэпишэу гуаклуэт: усэ сатыр гуэрхэр шапхъэу кыхьын хуей щыхъум дежи, тегушхуауэ, актер лъэрызехъэфлым кыкларымышурэ, жыплэну, гуклэ кытхуеджэрт. Портфели, папки, ауэ зы тхылъымплэ клапи имылыгыу, зэрыжалэщи, «и лэр щипупсклэу» аудиторием ныщыхьэрти, апхуэдэуи кыщлэкыжырт. Дэ кытхуэнэжыр арати, абы кыджиэм дызылэпишэу дыщлэдэлурт, ди нэгу щлэкыр дгъэщлагъуэу.

* * *

Тхаклуэ, щлэныгъэлл Нало Заур щхьэклэ Сокъур Мусэрбий мыпхуэдэу жилэгъат: «Цыхум и насыпыр теклуауэ жыплэ хъунуц акъылымрэ щлэныгъэмрэ зэтехуэу абы лэщлагъэр кыщыхухэклым деж. Заур и лэщлагъэр апхуэдизклэ и псэм, и гъащлэм хэшыпсыхьащи, «ярэби, мыр апхуэдэу къалъхуауэ плэрэ, жыплэу укъегъэулэбжь».

Ар дыдэр хужыплэ хъунуц зи лэужь дахэр мыклуэдыжыну лъэпкъ литературэм и тхыдэм кыхьэна езы Сокъурми.

Сокъурыр ди лъэпкъ литературэм кызызэпича гъуэгуанэр зыхуэдэр, абы кызызэринэкла лъэпощхьэпохэр тэмэму къэзыхутэж щлэныгъэлл гуащлафлэт, ди тхаклуэхэм я лэжыгъэр узэщла хъуным лэ угурлыклэ хэлэбэф критик лэзэт; апхуэдэу, Мусэрбий езыри усаклуэ ахьырзэмант.

Абыхэм къадэклуэуи, Сокъурыр егъэджаклуэ-гъэсаклуэт, университетым студентхэр щригъаджэу.

Мусэрбий ирихьэклэ лэнатлэ псоми еклуу пэлъэщырт: дэтхэнэми – кызыхуалъхуар ара нэхъей – хуэлэижьы ехьуллэу.

1953 гъэм кыщыщлэдзауэ 1990 гъэм нэсыху (дунейм ехыжыху) Сокъурыр университетым щылэжъащ – урыс литературэ кьулейм и фыплэр студентхэм къахузэлуйыху, щлалэгъуалэр дахагъэм кыхуигъэушу, и лекцэ телъыджэхэр зэ зэхэзыхам зэи щымыгъупщэжын хуэдизу гъэщлэгъуэну иухуэу.

А илъэс 37-м къриубыдэу Сокъурым иригъэджащ щлалэхэу, хьыджэбэхэу мин бжыгъэхэр. Икли а псоми Мусэрбий кыдалгъэгуащ ягурэ я псэклэ кыхаха егъэджаклуэ лэщлагъэм – мы дунеишхуэм лэщлагъэу щызеклуэм я нэхъ гугъу, я нэхъ къабзэ дыдэхэм ящыщ зым – хуэфашэу зэрызыхуагъэпсын дерс щхьэпэ куэд. Пэж дыдэу, гьуклэгъэсэныр и лустаз лумахуэм дэплъеиф закъуэмэ, абы фыгъуэу кыпихыфынур зыхуэдизыр – хэт жилэфын!

* * *

Сокъур Мусэрбий Хьисэ и кьуэр 1929 гъэм Борыкьуей (Арыкь) кьуажэм кыщалъхуащ. И сабиигъуэу абы и нэгу щлэклащ Хэку зауэшхуэм и гугъуехьри а гугъуехьыр ягъэву, теклуэныгъэм хуэклуэн щхьэклэ ди цыхухэм лыгъэрэ зэфлэкыу ягъэлъэгъуари. Мыпхуэдэу жыплэми, ущыуэну кыщлэкынкъым: Сокъур Мусэрбий сыт хуэдиз иужьклэ хузэфлэклами, абы лъабжьэ хуэхъуар пасэу и нэгу щлэкла гъащлэ мытыншым кыхиха дерс узыншэрщ.

Зауэ нэужь илъэсхэм Налшык щыла курыт еджаплэхэм я нэхъыфл

дыдэу ябж интернатыр дыщэ медалкля кээзыуха щлалэщлэр а гээ ды-
дэм (1947) Ленинград университетым щлотысхьэ.

Зэрыгурылуэгъуэщи, Ленинград и дахагъэр, уэрамым укыды-
хьамэ, абы уи нэгу щыщлэклыр, апхуэдэ кьалэм укыщызыухъуреихь
гъащлэр, – ахэр зэхэплъхьэжмэ, университет псо ирикъурт!

Егъэджакуэхэр-щэ!

А зэманым ЛГУ-м щрагъаджэрт я кээхутэныгъэ лэжыгъэхэмкля
ди кээралми Европэми цлэрылуэ щыхъуа еджагъэшхуэ зыбжанэм:
Жирмунский В. М., Берковский Н. Я., Томашевский Б. В., н.

Сокъурым жилэжырт: «Дезыгъаджэхэм щы яхэтт я унэцлэхэр мып-
хуэдэу зэтэхуэу – Берк, Берков, Берковский; щыри лектор ахъырзэ-
мант».

Ауэ абыхэм ящыщу Мусэрбий нэхъ дэзыхьэхыр Берковскэрт. Сту-
дентхэм занщлэу гъэщлэгъуэн ящыхъуу, «тезымыгъэщхьэукъуклын»
гуэркля кыщщидзэ хабзэт Наум Яковлевич и лекцэр. Псалъэм папщлэ,
мыпхуэдэу: «Тургеневырт Гюстав Флобер и ныбжьэгъу пажэр. Зэ-
ныбжьэгъухэр Флобер и кабинетым щызэхуэсамэ, бысымым жилэнт:
«Илэт, Иван Сергеевич, си москвит лъаплэ, псом япэу уи тлысыплэр
убыдыжыт». Икли и ижырабгъумкля Тургеневыр игъэтлысырт, и
сэмэгурабгъумкля Альфонс Доде кьэтлысырт, Гонкур зэщитлыр абы
кыбгъурытлысхьэжырти, итланэ уэршэрын ирагъажьэрт».

Берковскэм и хылмым куэд кыизэщлэубыдэрт, и гупсысэри жы-
жэ нэсырти, абы зыхимыщыкылыр уклуэдыжи, жыхуалэм хуэдэт; езыри
цлыху хьэлэлыжыти, сытми пхутепсэлъыхьынут, уеупщлэ закъуэмэ.

Брюсов В. Я., Блок А. А., Мандельштам О. Э. сымэ, нэгъуэщлэ
усакуэ цлэрылуэхэми я ныбжьэгъуу, я творчествэми и псалъэ хиль-
хьэфу кьеклуэкла Жирмунскэр аристократ нэст. И зылыгъыклэм (и
зыхуэпэклэми) тепщлыхьмэ, ар иджыри XIX ллэщлыгъуэм щыпсэу хуэ-
дэт; ауэ щыхъукли Виктор Максимович хэлъэт жанрэ гупсысэ куукля
емызэшыжу щлэм хуэлажэ, щлэныгъэм щыгъуэгухэш, литературэм и
теорием хэлъхьэныгъэ инхэмкля хуэупса еджагъэшхуэ флэрафлэт.

Кыизэрыгуэклэ дыдэут абы и лекцэр кыизэрыщлэидзэр. Псалъэм
папщлэ: «Фэри зэрыфщлэщи...» Е: «Иужьрей зэманым мыпхуэдэу
жалэу зэхыдох...»

Щабэ дыдэут зэрыпсалъэри. И макъми зэи зригъэлэтыртэкъым,
итлани абы жилэр аудиторием и клэ дыдэми лупщлэу щызэхэпхырт. И лек-
цэхэр зытрихуэри литературэм и тхыдэм, и теорием нэхъ зэпкъры-
мыхауэ икли тегушхуэгъуейуэ кыщчалъытэ проблемэхэрт (лъэпкъ ли-
тературэ зэмыллэужыгъуэхэр зэрызэхъуажэ-зэрызэпыщлэ хабзэхэр,
тхаклуэ нэхъыжымырэ абы гьуклэгъэсэн хуэхъу тхаклуэ нэхъыщлэмрэ
зэдай хабзэхэмрэ зэрызэщхьэщыклэ нэщэнэхэмрэ; Къуэклыплэмрэ
Къухьэплэмрэ я гьунапкъэхэр щызэпыхьэ щыплэхэр, къ.) Ауэ
щыхъукли, гупсэхуу кьептхэклэмэ, тхыль ес курытыфлэ кызыхэклын
купщлэ хэлъынт Жирмунскэм и зы лекцэм! Къыщытригъэзэжи, игу
хуэныкыуэу зыгуэрхэр щызэригъэзэхуэжи кьэхъуртэкъым; аудитори-
ем абы щуикъуэдия псалъэмакыыр зы уэрэд шэщлэм хуэдэу гъэпса,
пыплъхьэни пыпхыни щымылэжу, зыри кызыхуэмытыж произведе-
ниещ жыплэнт. И тхьэклумэ тегъэхуауэ, Жирмунскэм жилэм едалуэу
абдеж щыс адыгэ щлалэми ар дерс хуэхъунтэкъэ! (Сокъур Мусэрбий
хуэдэу ди деж лекцэ кыщеджэу щытар зы цлыху закъуэщ, а зым зэ-

реджэри Сокъур Мусэрбийщ).

Литературэм и тхыдэми и теориими дахьэхыу, абыхэм лъабжьэ яхуэхъуж классикэр езыр зэрыбауэ хьэуам пищлу, абы кыыхузэлүйх дуней телъыджэр нэхъыфлу зригъэцлэхун, нэхъ куууэ зыхищлэн папщлэ, щхьэх жыхуалэр имыщлэу, махуэ къэс щлэуэ зыгуэр къищлэу, нэхъуеиншэу тхылъыщлэ къилъыхъуэ зэпыту... – апхуэдэурэ илъэ-ситхур наплэ дэхъеигъуэу блолъэтри, 1952 гъэм Сокъур Мусэрбий, ЛГУ-р флы дыдэу кызыэриухам и щыхъэт диплом плъыжьыр лэщлэлу, и хэкужь къегъэзэж.

* * *

Урыс литературэм и тхыдэрт Сокъурым дигъэджри, лекцэр щеклуэклым деж, зытепсэлъыхьыр нэхъ гурылуэгъуафлэ къытщищлын мурадклэ е тлэку къыддэгущылэн и мыжагъуэу, адыгэ псалъэ закъуэтлакъуи кыщыхигъахуэ щылэт. Ауэ укъуэдияуэ адыгэбзэклэ псалъэу зэхэсхатэкъыми, абы сыщлэхъуэпсырт: урысыбзэм ирипсэлъэф хъуа закъуэмэ, адыгэбзэр зэзэмыпэсыжхэр абы цыгъуи щылэт («адыгэбзэклэ ятх лъэпкъ ськъеджэркъым, ауэ, ськъемыджэуи жыслэфынущ щлагъуэ зэрамытхыр» зи псалъафэ щлэныгъэл зыкъызых, лыхъэ лейм иклауэ луц дыдэм хуэдэхэр кыщыунэхуар нэхъ иужьылуэклэми).

Зэрыхуэзгъэфашэмклэ, Сокъурыр адыгэбзэми лэкуэлъаклуэу ирипсэлъэфын хуейт. Ауэ луэхур зытетыр сызэригугъами кыщынэртэкъым. Ари мыгувэу си нэгущлэклащ. Абы занщлэу сигу къигъэклари Пщыхъэщлэ Мухъэжыр и пшынауэклэрщ. Игъэбзэрэбзэфрэ Мухъэжыр и пшынэр? Апхуэдэт Мусэрбий и адыгэбзэри.

А зэманым университетым щеджэрт тхэным дихьэх щлалэ гупыфл (Тхьэгъэзит Зубер, Гъубжокъуэ Лиуан, Къагъырмэс Борис, Джэдгъэф Хъусен, Джэдгъэф Борис, Брай Адэлбий, Джатокъуэ Юрэ, Къэрмокъуэ Хъэмид, н.). Абыхэм ящыщу бжьыпэр нэхъ зылыгъхэм илъэс зыбжанэ и пэклэ я цлэ луат, я усэхэри щлэх-щлэхыурэ газетхэм къытехуэрт, радиокли къатырт. Зи лэдакъэщлэклыр иджыблагъэ утыку къызылхъаи яхэтт. Нобэклэ зыри кызыкъуаамыгъэщами, плейтейуэ абы зыхуэзыгъэхъэзыр нэхъыщлэлуэхэри щылэт.

Мис а щлалэ гупыр зыхэт литобъединенэм и лэжьыгъэр щеклуэкл пщыхъэщхьэрщ Мусэрбий адыгэбзэклэ псалъэу сэ япэу щызэхэсхар.

Пщыхъэщхьэр мыпхуэдэут зэрэкуэклар. Япэщыклэ авторыр и лэрытхым къеджэрт. Абы иужьклэ иджыпсту зэдэлуам тепсэлъыхын щладзэрти, хэт ар сыт хуэдэу кыщыхъуами къилуатэрт. Псоми жалэнур жала нэужь – лустазыр Сокъур Мусэрбийти – псалъэр абы и дежклэ екуэклыжырт.

Литобъединенэм и лэжьэклэр зи ныбжь ирикъуа академикхэм я зэлущлэм ещхькъым (щлешхьыни щылэкъым). Мыр куэдклэ нэхъ «пщтырщ», икли тлур щызэгуремылуэ, зым адрейр щигъэкъуаншэ лэджэрэ къохъу. Ауэ, гъэщлэгъуэныракъэ, зыр зым щылэпыуи кыыхэклыу, асыхъэтым зэрызехъа щлалэ гупыр зэуэ щым хъужырти, лэдэбу Мусэрбий едалуэрт. Абы иришажьэ псалъэмакъым псори зэтес щыхъужырт, упщлэ псоми жэуап тэмэм цагъуэтырти, зэныкъуэкъухэри зэгурьлуэжауэ, кызыэрыгъэплъа яхэтами, зэрыгъэдыхъэшхыжауэ

луэхур иухырт. Ауэ Мусэрбий абдежи къэувылэжыртэкъым – лэрытхым щышэщлэ сюжетым и кыхьагъклэ ириплэрти, абы къыпкърыкыну псор къызэрыпкърыпх хъун лэмалыщлэ гуэрхэри авторым хуигъэ-лъэгъуэфырт, ар нэхъ жыжьэ игъаплэрт, нэхъ куууэ зэрылтыхъуэ-ным, нэхъ лъагэм зэрыщлэкъуным хуигъэпсырт. Мусэрбий жилэрейт: сыт хуэдэбзэклэ утхэми, абы емылтытауэ – иджырей художественнэ гупсысэр тхэ псоми я зэхуэдэ нэпкъыжьэщ; ар къыумылтытэу, абы жэуаплыныгъэу епхар зыхыумыщлэу утхэ хъунукъым, – мис а гупсысэм Мусэрбий емышыжу щлалэгъуалэр щигъэджыкырт; адыгэбзэр дунейпсо литературэр «къызэрыщлаулык» (Мусэрбий мы псалъэр зы-хильхэе щылэтэкъым) бзэхэм я нэхъ мыгъуэу зэрыщымытыр, ар бгъэ-шэрыуэф закъуэмэ, куэд зэрыпхузэфлэкыну автор ныбжьыщлэхэм хьэкъыу япхигъэкырт.

* * *

Сокъур Мусэрбий и адыгэбзэм бгъэщлэгъуэни узэгупсысыни хэлът. Дэ дыщыщыкылум зэхэтхыу щыта адыгэбзэр зыхуэдар нобэрей ди щлалэхэмрэ хъыджэбзхэмрэ я нэгъу къахущлэмыгъэхьэнклэ зыри хуэуакъым. И лэлъэщлэ кlapэмклэ сабийм и напэр хурильэщлэкыурэ, нанэр и къуэрылтыху цыкылум йодэхашлэ. Фызыжьыр къэмыувылэжу мэлущашэ, зы псалъэ дахэм адреир хъэзырыпсу къыпигъэуэу. Жилэу хъуари фоупс хэлъэфа хуэдэщ. Дэни кърхэрэ – гъуни нэзи зимылэж лэфымерэ гуапэмерэ! Е лыжь уэршэрхэр... Щылэнклэ хъуну плэрэт ахэр зи щхъэфэ имылэбэ къэхъукъашлэ! Гъащлэм илэу плэрэт ахэр зыдэмылэбэ планэпэрэ абыхэм сэтей къамыщлэ къуэгъэнаплэрэ! Итлани къэхъуртэкъым ахэр псалъэщлыхуаштэ я гъунэгъу лъэпкъхэм я деж щеклуэк: я бзэр къулейт, лантлэт – зыхуей псори кърагъэубыду, я псалъэр я гупсысэм хуэфыпст. А псоми уригъэгупсысырт, а псори уи нэгъу къыщлэгъэхьэрт Сокъурым и адыгэбзэм. Ауэ...

Адыгэ фызыжьхэмрэ лыжьхэмрэ ялурылты бзэр куэд лъандэрэ лъэпкъым къыдеклуэк: фыгъуэти, ар зыхищлэрт, зэрыжалэщи, тхьэкыумэ зилэ дэтхэнэми; фызыжьыр сабийм зэредэхашлэ е лыжьыым хыбар зэриуатэ щыкылэри адыгэм и щыпэлъагъутэкъым – арат зыщлалыкылари. Сокъурым зыхуигъэувыжа къалэныр, ар зэувэллэ луэхур зэи къэмыхъуат. И гъуклэгъэсэнхэм зыгуэр щахуиубзыхуклэ, лустазыр жыжьэ дыдэ щылэби щылэт, Гомер, Аристотель сымэ я деж щынэси кыхэхуэрт. Клэщлу жыплэмэ, дунейпсо литературэм щеклуэк: луэхугъуэ куэдым я гугъу ищын хуей хъурт. Мыри зыщыбгъэгъупщэ хъунукъым. Куэд щлауэ литературэ къызыдэгъуэгурыкыуэ лъэпкъ-хэм а литературэм теухуа тхыгъэ ллэужыгъуэ гуэрхэри ялэ хабзэщ. Дауи, апхуэдэ лъэпкъхэм я бзэр сытми нэхъ «хуэкъутащ», «термин» жыхуалэмкыи зэщлэуздэащи, щлэныгъэм и дэтхэнэ ллэужыгъуэми хуэлэжьэнэу нэхъ хуэхъэзырщ. Адыгэбзэм и лэфыр флэмыкыуэду, ар щлэныгъэм хуигъэлажьэу щидзаш Сокъурым, «термин» къызэрыхуэ-тым «ихыыр» бзэм и лантлагъым «къригъэхьыжу». Абы и пашхэе къис автор щлалэхэм шэч къытрахьэжыртэкъым: Сокъурым адыгэбзэклэ къымылуэтэфын гупсысэ щылэу къыщлэкынкъым.

И егъэджакыуэ къалэныр игъэзащлэу, Сокъур Мусэрбий студент аудиторием щригъэкыуэклэ лэжьыгъэр зылэ и гуащлэдэклэу мащлэтэкъым.

Литобъединенэм хэт автор шлалэхэм зэрадэлажьэри кьалэн цыкьлутэкьым: абы зыкьомклэ елгытат пщэдей лъэпкьым кьыщлэу-вэну тхакьлэуэхэр зыхуэдэнур.

* * *

Сокьур Мусэрбий псалъэмакь щхьэпэ шиукьуэдиифыр студент-хэр зыщеджэ аудиторием и закьуэтэкьым. А зэманым кьыдэклэ газет-хэми «луашхьэмахуэ» журналми кьытехуэ зэпытт Сокьурым и статья, рецензэ хуэдэ тхыгьэхэр. А тхыгьэхэм Мусэрбий автор шлалэхэм ядригьэкьлэуэклэ лэжьыгьэм, абыхэм я пащхьэ кьыщилэт луэхугьуэхэм пащэ кьудейтэкьым – университет кьуэцлым жьабзэу кьыщынэр мыбдеж тхыбзэ щыхьурт (а шьыкьлэмкли Мусэрбий и лэжьыгьэм хэлъ фьыгьуэр адыгэбзэклэ кьеджэ псоми я деж нэсырт).

Сокьурым и лэдакьэщлэклэ дэтхэнэми хэплъагьуэрт абы нэщэнэ хуэхьуа хьэлыр: япэклэ плъэныр, иджыри жамылар, зыми гу зылымытар кьэхутэныр.

Кьыщокьуэ Алим зэрытхакьлэуэшхуэм нобэ зыми шэч кьытрихьэжу си гугьэкьым. Ауэ ар – нобэщ. 50-60 гьэхэм (Сокьур Мусэрбий кьытригьээзэжурэ Кьыщокьуэм и творчествэм тетхыхьу щыщлэидзам щыгьуэ) луэхур зэрыщытар нэгьуэщлэ зыгуэрущ. «Диссертацэ тебухуэн хуэдэу кьилэжьрэ абы сытми?» – кьызыпхагьэлукьырт псори зэдалуэу зыми емьдэлуэжхэм. Абыхэм ядежьууни ягьуэтынтэкьэ! Ауэ Сокьур Мусэрбий ауэкьудей хьымплар ищлакьым – хэт сыт жилэми, хэт абы дежьуужми. И диссертацэм и темэри (ар зытеухуар Кьыщокьуэ Алим и усыгьэхэрт) ихьуэжакьым, Кьыщокьуэм и творчествэм ехьэллауэ иригьэкьлэуэклэ кьэхутэныгьэ лэжьыгьэри нэхь шлэгьэхуэбжьа, нэхь игьэткьлия мыхьумэ, зымащлэклэ нэхь игьэкьлэщхьакьым.

Сокьур Мусэрбийщ Кьыщокьуэ Алим и талантым хуэфэщэн псалъэ ди литературоведением, ди критикэм япэу щыжызылар (а тхакьлэуэшхуэм и творчествэм гу зэрылътэрэ, абы теухуа тхыгьэхэри дунейм кьытехьэу зэрыщлэидзэрэ зыкьом дэклами). Абы кьокьлэ: Кьыщокьуэ Алим зищлыс дьдэр псом япэу кьызыгурылуэу абы пэджэ-жар Сокьур Мусэрбийщ. Аращ кьэзыхутари ди лъэпкь литературэм и кьуэцлэклэ поэзием и зы лэужьыгьуэу философиер зэбэклэ усыгьэклэ зэджэм и кьэхэжьакьлэуэ Кьыщокьуэ Алим зэрыщытыр; аращ зи лэдакьэщлэклэ Кьыщокьуэ Алим и творчествэм теухуауэ иджыпстукьлэ щылэ кьэхутэныгьэ лэжьыгьэхэм я нэхь плащэри («Лирика Алима Кешокова», Н., 1969).

Сокьур Мусэрбий и кьэхутэныгьэ лэжьыгьэхэм луэхугьуэ щхьэпэу куэд кьызэщлаубыдэ. Абы и гупсысэр нэсырт блэкла лэщлыгьуэм дэ кьытхэклауэ, адыгэхэм тхыбзэ ялэным, шлэныгьэ зрагьэгуэтын-ным, я литературэр зэфлэувэным, я тхыдэр джа хьуным дихьэхуэ хуэлэжьа, кьэзылэхуа лъэпкьым шлэныгьэм и нэхукьлэ хуэупсэнэу зи мурада шлэныгьэлэ-узэщлакьлэуэ щыпкьэхэм я дежи; кьытригьээзэжурэ Пащлэ Бэчмырзэрэ Щоджэнцьыкьлэ Алийрэ я лэужь махуэм тетхыхьырт; Кьыщокьуэ Алим и творчествэм зэрызиукьуэдий нэщэнэхэм набдзэ-губдзаплэуэ клэлыплъырт; жанр зэмылэужьыгьуэхэр ди литературэм зэрыщызэфлэувэ хабзэхэр иджырт, абы хэт дауэ ехьулэми, хэт сыт хильхьэфми кьыхутэу.

* * *

Щлэныгъэм и лэмалклэ ди лъэпкъ литературэр къапщытэу зэрыщлэдзэрэ куэд дьдэ щлакъым. Абы щлэдзаплэ хуэхъуауэ къэлъытапхъэр 30 гъэхэм Нало Жансэхъу итха статьяхэрауэ къыщлэклынущ. Иужьылуклэ, илъэс 20 хуэдиз доклри, абы пызыщэр Теунэ Хъэчим и очеркхэрщ, Сокъур Мусэрбий, Нало Заур, Шэвлокъуэ Петр, Хъэклуащэ Андрей, Клурашын Бетлал сымэ, нэгъуэщлэхэми я лэдакъэщлэкл тхыгъэхэрщ.

Ауэ ди лъэпкъ литературэр езыгъэфлэклуэфын критикэ зэфлэувэн папщлэ Сокъур Мусэрбий илэжьбар зыми хуэдэжкъым. Сокъурым и ныбжьэгъу пэжу къеклуэклэ Шэвлокъуэ Петр абы теухуауэ жилам арэзы узытемыхъуэн хэлъкъым: «луащхъэмахуэр» къыдэклын щыщлэдза 1958 гъэм къыщегъэжьауэ Сокъур Мусэрбий зэпыу имылэу журналым и редколлегием хэтащ. Хэта къудейкъым – журналым къахь дэтхэнэ тхыгъэм и флагъри и дагъуэри зылъагъу критикыр емьджауэ, зыхуэфашцэр тэмэму дунейм къытехъэн папщлэ и лэ угъурлыр «хэмылэбауэ» тхыгъэ щлагуэ къытехуакъым «луащхъэмахуэм» илъэс 30-м щигъум къриубыдэу! Езы Мусэрбий и лэдакъэщлэкл тхыгъэ телъыджэхэри псом япэу зытетар адыгэ журналырщ. Абы къриклуащ луэхугъуэфл куэд: илъэс лэджэм къриубыдэу «луащхъэмахуэм» и напэклуэщлэхэм тета литературно-критическэ тхыгъэхэр, обзор, рецензэхэр арщ а илъэсхэм къыщыщлэдзауэ зэпэща, зызыужь литературнэ критикэм и купщлэу увар».

Пэжщ Шэвлокъуэм жлар. Икли абы къокл: Сокъур Мусэрбий и лэужьыр къыщылъыхъуапхъэр абы и лэ зыщлэлъ тхыгъэхэм я закъуэкъым.

* * *

1977 гъэм къыдэклауэ щытащ Сокъур Мусэрбий и тхылъ, «Литературэм и бэкъуэклэ» зыфлищар. Абы ихуат къэбэрдей литературэм къиклуа гъуэгуанэм щриплъэжым нэхъ къыхэгъэбелджылыкыпхъэу критикым къилъыта луэхугъуэхэр еклуу щызэпкърыха тхыгъэ купщлафлэхэр: «Гъуэгуанэм и нэщэнэхэр», «Къэбэрдей литературэм и зыужьыклэм и луэхуклэ», «Ди литературэм и къалэныщлэхэр», «Щлалэгъуэ макъ», «Зи чэзу къалэнхэр», «Лъагаплэм ухуезыджэ гупсысэхэр», «Усаклуэмрэ зэманымрэ», «Лыгъэм и макъамэхэр», «Лъэхъэнэ иным и нур», «Хъуэсаплэ нэхухэр зи гъуазэ», н.

Абыхэм авторыр гупсэхуу щытепсэлъыхьырт лъэпкъ литературэ зэпцлагъащлэм и япэ лъэбакъуэхэм къыщыщлэдзауэ ди деж прозэмрэ поэзиэмрэ зэрызыщаужь хабзэхэм, жанр щхъэхуэхэм зыкъызэрызэклуэцлах нэщэнэхэм, а жанрхэр къэзыгъэлурыщла лыфлэхэм я гуащлэдэклым зыдэплъеипхъэу хилъагъуэм, тхаклуэ пажэхэр лъэпощхъэпоуэ зылуцлам щхъэж зэрехъулам. «Дэтхэнэ лъэпкъми и литературэр япэ езыгъажьэ тхаклуэм и пщэ нэхъ къалэнышхуэ къыдохуэ, – щыжелэ Сокъурым Щоджэнцлыклу Алий триухуа и тхыгъэм («Усаклуэмрэ зэманымрэ»), – гугъуц щлэныгъэм пэлэщлэу ллэщыгъуэ лэджэклэ къеклуэклэ цыхубэм я псэр дахагъэм хуэгъушыныр. Ныбжьклэ лъэпкъым зэригъэпэща бзэм налкъут къыхэзы-

мыхыф тхаклуэм а лэжыгыэр хузэфлэклынукъым, ауэ аркъудеймкли луэхур зэфлэклыркъым». «Щоджэнцлыкү Алий, тхыгэ поэзием и классикхэр зыдиггэлэпыкьюурэ, адыгэ тхыгэ усэр луэрыуатэм кыыхиггэкъэбзыклащ. Абы псынцлэ, еджэгъуафлэ ищлащ адыгэ усэ едзыгыэр, усэ сатырыр иггэжанащ, ахэр зызыужыа поэзием и хабзэхэмклэ быдэу ипсыхъащ, иклэм-иклэжым иджырей адыгэ усэ тхэклэм и хабзэхэр мыкьутэжыну иубзыхуащ» («Лпыггэм и макъамэхэр»).

Шэч хэмылгу, Щоджэнцлыкү Алий и лэужыыр Кыщокьюэ Алим гъуэгуггэлъагъуэ хуэхуащ. Абы кыкларыкъым а усакуэ инитлыр псомкли зэщху, зэтехуэу шытауэ. Нтлэ, дэнэ и деж а тлум я «хъэсэ клапэр шызэтехьэр», я «гъуэгур шызэклэщлэкыр», дэтхэнэми сыт нэхъ и нэрыгъ? А упщлэ мытыншхэм я жэуап тэмэмыр Сокьюрым кызыэрилъыхуэу щыкклэми хыболъагъуэ адыгэ псалгэм и щлэжыуэ пычахуэжыей нэгъунэ лупщлэ зэхэзых критик тхэклуемафлэм и лэщлаггэ: «Щоджэнцлыкүм и дэтхэнэ усэ сатырми гурыщлэр щолыд, луэхум зэрыхущытыр щотэмэм. Кыщокьюэм и тхыггэхэр я теплъэклэ нэхъ зылэжыауэ шытщ, абы яхэль гупсысэр нэхъыбэм тклиуэ шэщлауэ, ар къэзыуатэ псалгэхэр нэхъ «пхъашэу» шытщ. Поэтикэм и лэмал зэмыллэужыгыуэхэр кыщиггэсэбэпклэ, Кыщокьюэр ерыщу зыхущлэкьюр усэм хэль гупсысэр нэхъ тэмэму кызыэриуэтэнырщ. Зыр поэतिकэ гурыщлэр зыггэлэйд псалгэ гэггэлэрэщлахэм хуэнэхъуеиншэщ, адрейр и гупсысэхэр нэхъ тэмэм зыщлэ псалгэхэмклэ ерыщщ: зым и усэ лэпкълэпкыыр бзэм и фащэ зэщлэцууэхэмклэ луву хуэпащ, адрейр и псалгэкклэ нэхъ мамырщ. Щоджэнцлыкүм и бзэр берычэту «иутлыпщ» щхэкклэ, дэтхэнэ псалгэми иггэзэщлэн хуей къалэныр кыхуеггэуэтыф; Кыщокьюэм бзэкклэ нэхъ «зылыггэми», а поэतिकэ къалэн дыдэр зэиклэ зыщиггэггупщэркъым. Апхуэдэ тхэлитлэми литературэм и пашхэм зэхуэдэ хуитыныггэ щалэщ».

Елаллэу, егуггупэу Сокьюрым зэпиллэыхьырт тхыггэ пыухыклахэр (усэ, рассказ е роман ирехъуи). Икли абы я флыплэмрэ я тласхъаплэмрэ, ггэбэгъуапхъэу кыфлэщлэ флыггэуэхэмрэ иклэщлыплэклэ ггэклуэдэпхъэу кыллытэ ныкьусаныггэхэмрэ, дерс кызыыхэпыхъэмрэ лэщлыб щыпхъэмрэ белджылыуэ зэпэщлиггэклуэтырт. Зыгуэрхэм зэрахабзэу, мыр флыщ, ауэ шыхъуклэ, сигу ирохъ; мыдрейр лейщи – сигу ирихынклэ лэмал илэкъым. Абдеж шыухыркъым критик нэсым и лэжыгыэр. Сокьюр Мусэрбий дежи ар икьюклэ шынэрылъаггущ. Бгъуфлэу кыриупщлэрэ куууэ кыщиггэалгэуэ и къалэн гуггум бггэдэтт Сокьюрыр. «Критикэм и борщлэ литературэрэ сыт хуэдизкли тегушхуауэ зэман еклуэклым кышэ луэху инхэм хуэунэтлыныр», – итхыггаш Мусэрбий. А луэху бггэдыхэкклэм и шыхъэтщ абы езым и дэтхэнэ сатырри. Зэманым кыггэуэв луэхуггэуэ мытыншхэм защимыдзейуэ, ггэщлэр нэхъ куууэ кыпщытэфу, цыхухэм я хэл-щэныр нэхъ гукъинэжу кыггэлэггэуэфу, ккэхъукъащлэ абраггэуэхэм къапкырыклэ темэшхуэхэми хуэлэижыу ди лэпкълэ литературэрэ кыхущлэклыным псэ къабзэрэ акыыл нэхуклэ хуэлэжыащ Сокьюр Мусэрбий.

Сокьюрым зэи шыггупщэртэкъым лэпкълэ литературэрэ хэблэ псалгэмакымырэ къуажэ луэхумрэ кызыэрыщызэтемыувылэр (апхуэ-

дэхэр кьегъэжьаплэ щыхум и дежи). Дунейпсо литературэшхуэм фыуэ шыгуазэ, шыгуазэ кудей мыхуу, абы дерс тэмэм кы-хэзыхыф (тегъэщлплэ ищыпхъэри зызыпыуидзыпхъэри ищлэжу), иджырей дунейм щызеклуэ щлэныгъэм хуэмысэмэгү, тхылъеджэм хылмырэ хэлъэтклэ ефлэкл, а тхылъеджэр лэмал щлэщыгуэхэмклэ, образ гуимыкыжхэмклэ куэдым хуэзыгъэлушыфын, куэдым щлэзыгъэджыкыфын тхаклуэрщ нобэ цыхум гунэс ящыхун художественнэ тхыгъэ кызыпкырыкынынур, – ди тхаклуэхэр абы хуигъэлуш зэпытт Сокьурым.

* * *

Иужьрей зэманым ди деж шыклуэдыжхэм ящыщ зы хабзи хыболъагъуэ Сокьурым и лэужьым. Хэгъэзыхъауэ жыплэмэ, Сокьурым дежкыым ар япэу кыщезьэр. Литературэ зэрыщылэ лъандэрэ хабзэу кьоклуэкл: зы тхаклуэр (усаклуэр, драматургыр е критикыр) адрейм (и лэщлагъэклэ нэхъ и гъунэгъум, абы и лэжыгъэм нэхъыфлу зэрыхищыкыым кыхэкыу) и лэдакъэщлэкыым дихъэхауэ клэлпыплъу, абы кьехъулауэ кылъытэми кьемыхъулауэ кыфлэщми наклэнащхъагъэ химылъхъэу тепсэлъыху. Икли апхуэдэм, луэхур езыгъэфлэклуэн мыхумэ, ар зылъэхъэн е зыгуэр зытеунэхъуэн (ди жагъуэ зэрыхъуши, куэдым кьазэрыфлэщлу) кыхэкл хабзэкыым.

Сокьур Мусэрбий и ныбжьэгъушхуэт, гурэ псэкли фыуэ илъагъурт критик лэзэ Шэвлокъуэ Петр, и лэжьэклэми набдзэгубдзаплъэу клэлпыплъырт. Ар хыболъагъуэ «Ткийуэ икли гуапэу» зыфлища рецензэм – Шэвлокъуэм и тхылъым («Тхаклуэмрэ гъащлэмрэ») теухуам. Теорием кыхаха щлэныгъэр кьагъэсэбэпурэ, тхыгъэ кьащтэр цырыцу «зэпкырызыуд» критикхэр иджыпсту мащлэкыым, ауэ дэни шыгуэтыгъуейщ теорием и нэщэнэхэр литературэм и лэпкыльзэпкыым кыпкырызыхыф критикхэр. Апхуэдэ гъуэтыгъуейхэм ящыщ Шэвлокъуэр».

Зы псалъэуха закьуэклэ Сокьурым кылуэтэфащ Шэвлокъуэр зыхуэдэ критикыр. Кыкылэпыкыуэ псалъэухам абы щыхузэфлокл а критикым и лэжьэклэр белджылы кыищын: «Тхыгъэ гуэр щызэпкырихклэ, Шэвлокъуэм и хабзэщ щлэныгъэм и теорием и щэхухэм хуэмышэрыуэ цыху и пашхъэм кыит хуэдэу зыфлигъэщлурэ псалъэмакыыр иухуэу: абы кьешэ критикым и тхыгъэм шытеклуэ гуапагъымрэ тклиагъымрэ кьадэклуэу, тхылъеджэр хуэм-хуэмурэ литературэ лэщлагъэм и щэхухэм шыгуазэ хуэщынынур».

Сокьур Мусэрбий фыуэ илъагъурт Нало Заури. Сэ зэкыым абы жилэу зэрызэхэсхар: «Заур и нэгум кьощ зэрыгупсысаклуэр, и теплэ дьдэмкли ар адыгэ гупсысаклуэжхэм ещхъщ».

Нало Заур илъэс 60 щрикыум ирихъэллэу, 1988 гъэм, «луащхъэмахуэ» журналым и 5-нэ кыдэкыгъуэм тетауэ шытащ Сокьурым и тхыгъэ клэщл – «лэщлагъэр зи псэм хэлъ» зыфлишар.

Абы Сокьурым мыпхуэдэу шыжелэ: «...лэзпкы культурэм и тхыдэр еплъыклэщлэклэ узэдауэ, иджырей щлэныгъэклэ кьэлэтыжауэ бэм я пашхъэм ди зэманым кыиувэ кьалэнхэм хуэлажъэ зыщлхэм Нало Заур я пашэщ жыплэмэ, шыуагъэ хъунукыым». «Си щхъэклэ кыисфлэщл, – адэклэ пещэ Мусэрбий, – Заур зэлусэм псэ хэзылъхъэ цыху

насыпыфлэхэм ящыщу. Абы и псэм и дамыгъэ гуаклуэхэр щолыд усэ-
хэми, рассказхэми, къэхутаклуэ щлэныгъэр щытепщэ лэжыгъэхэми».

* * *

Критикэм и жанру Сокъур Мусэрбий къимыгъэлурыщла щылэжу
къыщлэклынкъым: эссе, рецензэ клэщлэхэм къыщыщлэдзауэ, зегъэ-
укъуэдий закъуэмэ, тхылъ псо къызыклуэцлыкыну щыта, луэхугъуэбэ
къыщызэщлэлэта статьяхэм нэсу.

Ауэ, а псом нэмыщлыжклэ, Сокъурыр куэдрэ телевизорклэ къэп-
сальэрт; Щоджэнцлыкы Алий, Клыщокъуэ Алим, Тхыгъэзит Зубер
сымэ, нэгъуэщлэхэми я творчествэм, щхьэпэу къилытэ луэхугъуэ гуэ-
рым е тхылъ щхьэхуэ пыухыклам абы ятриухуауэ щытар зы псалъэ-
макъкъым икли тлукъым (арат езыр зэреджэр – «псалъэмакъ» жилэрт,
«нэтыни», «передачи» жилэртэкъым).

Сокъур Мусэрбий телевидением дригъэклуэкл лэжыгъэм мыпхуэ-
дэ хабзэ къищтаклэт: зытепсэлтыхыну луэхугъуэр щлэуэ къыхихми,
зэи зызымыхъуэж дамыгъэу абы къыхуэнэрт и жьаклуагъэр, литера-
турэм щеклуэкл къэхъукъащлэ я нэхъ зэхэмыбзми телевизор еплъ дэт-
хэнэми къыгурылуэн бзэ гъэхуаклэ зэрытепсэлтыхыр.

Сыт я уасэт Клыщокъуэ Алимрэ Сокъур Мусэрбийрэ зэгъусэу
ирагъэклуэкл «псалъэмакъхэр»! Тхаклуэшхуэмрэ критик ахъырзэма-
нымрэ зытепсэлтыхынын я мащлэт! Зыри жамылэххэу сощлри, мо лы
бжыфлитым уеплэу ущыс хъунти! Ауэ... уи нэгъу къыпхущлэгъэхьэнэ
плэрэ – Клыщокъуэ Алим зыри жимылэу телевизорым исыну? Жилэрт,
жилэу хъуари щхьэпэ зэфэзэщт, узэдэлэуэн, акъыл къызыхэпхын
защлэт. Клыщокъуэр телевизорклэ къыщыпсалъэм дежи а дызэсэжа
Клыщокъуэрт: лэдэбу, зэплэзэрыту, игурэ и щхьэрэ зэтелэу, плейтейм
хуэхейуэ, и макъми зримыгъэлэтыщэу, мащлэу къыпыгуфлыкырэ,
хужыплэну... Сокъурым и упщлэхэр еклуэкл псалъэмакъым къезэгъыу
хэувэ къудей мыхъуу, а псалъэмакъыр унэттын, абы клэрэ пэрэ илэн,
и купщлэ нэхъыщхьэр налуэу къыхэгъэбелджылыкын къалэнхэр дэ-
гъуэу ягъэзащлэрт а упщлэхэм. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, республикэм
адыгэу исыр дихьэхуауэ зыщлэдэлуа (зэплэа) а «псалъэмакъ» хьэ-
лэмэтхэм я зы клэпи нобэ бгъуэтыжынкъым: зэрыжалэмклэ, хьийм
иклауэ шы флыуэ зылагъу режиссер гуэрым мохэр тригъэклъжурэ
шыхэм ятеухуа телефильм мыбэлэрыгъыу а лентлэхэм тритхэжаш...

* * *

Сокъур Мусэрбий и тхыгъэхэр дунейм къытехьэу щыщлидзам
щыгъуэ ди лъэпкъ литературэхутэ щлэныгъэр (критикэри абы и гъу-
сэу) зэпцл къудейт. Пэжщ, Налэ Жансэхъу къыщлэнат лэжыгъэ
купщлафлэ зытлуш (ауэ ахэр зэрытхар урысыбзэт). Тхаклуэхэм (Теу-
нэ Хьэчим, Шортэн Аскэрбий, н.) статья, рецензэ хуэдэ гуэрхэр
къапкърыклмэ, ахэри зэхьэллар ди литературэм и тхыдэм и зы клэпэ
пыухыклат. Клэщлу жыплэмэ, литературэм и теорием, эстетикэм ады-
гэбзэр зэрехъулэнур иджыри лупщлэкъым.

Мис ар налуэ къэзыщлар, пхуэгъэшэрыуэ закъуэмэ, адыгэбзэр
щлэныгъэм зэрыхуэлэжьэфынур, абы зэфлэкл ин зэрихъумэр, лэмал
тельдыджэхэри къызэрыкълуэныур зыгъэбелджылар Сокъур Мусэр-
бийщ.

Сокьур Мусэрбий илэжьам (литературэ луэхухэми щхьэдэхыу) мыпхуэдэ мыхьэнэи илэщ: биологие, физикэ, химие е математикэ ирехьуи, щлэныгьэ ллэужьыгьуэ щылуэ кьыщлэкынкьым адыгэбзэм зэфлэкышхуэ щимыгьэлэгьуэфын, лыр «хьу» закьуэмэ (ди таурыхьхэм куэдрэ ущрохьэллэри: «уэ лы ухьумэ, сэ шы сыпхуэхьунщ»).

* * *

Сокьур Мусэрбий и кьэхутэныгьэ лэжьыгьэхэр, и критикэ статья-хэр кьытехуащ «Краткая литературная энциклопедия» (М., 1962–1978, томибгьу хьууэ), «Литературный энциклопедический словарь» (М., 1987) жыхуилэхэм, ди республикэм, Москва, Ростов, Мейкьуапэ кьалэхэм кьыщыдэкл газетхэм, «луашхьэмахуэ» журналым, щлэныгьэхутэ институтымрэ университетымрэ я «Ученэ запискэхэм»; езыр псэу щыклэ тхыль щхьэхуэуи тлу дунейм кьытехьауэ щытащ; 1995 гьэм Шэвлокьуэ Петр кьыдигьэкыжащ Сокьур Мусэрбий и тхыгьэхэр щы-зэхуэхьэса томышхуэ, ауэ мы тхыльми имыхуэу куэд кьэнащ (ахэр кьызэрыдэклпхьэм хуигьэхьэзырыну Шэвлокьуэр хунэсыжакьым).

* * *

Сокьур Мусэрбий и цыхущыклэр кьызыхэщыж зы теплэгьуэ цыкыу закьуэ. Ноби куэдым ящлэжу кьыщлэтынщ: колхоз, совхоз щылуэ, бжыыхьэ хьуарэ гьавэ лухыжыгьуэр кьэсамэ, студентхэр губгьуэм яшэрэ зы мазэ хуэдэклэ цагьэлажьэу щытащ, мылэрысэ, жызум кьыпрагьэчыжу, бэдрэжан кьыщлрагьэчыжу, клэртлоф кьрагьэщыпы-жу.

Мусэрбийрэ сэрэ студент гупышхуэм драгьусэу зы колхоз гуэрым дыщылэт. Мылэрысэ кьыпызычыж щлалэгьуалэм дахэту махуэ псор клуэрт. Пщыхьэщхьэшхэр зэфлэкыу нэхь щхьэхуит дыкьэхьуа нэужь, дэ губгьуэм дихьэрти дешыху кьэтклухьырт, губгьуи льягьуи дыхэмыту, ди гьуэгур дэ езым клуэцлрытшу, зэм зы льяныкьуэмклэ дыкьуамэ, зэм адреи льяныкьуэмклэ щлэтщыкыу. Мис апхуэдэ зы жэщ зикл сщыгьупщэжыркьым...

... Мазэр нурыбэт, и изыгьуэм нэблэгьэпауэ. Уафэр зэльылухати, вагьуэхэр лупщл дьдэу льяагьу дэнэ кьэна, абы ящыщ дэтхэнэми кьыпхуэгуапэу зыкьыпхуаший кьыпфлэщырт.

Мусэрбийрэ сэрэ дигу хэхьуэу кьэтплыхьырт ди льяхэм абдежым дахагьэу кьыщытхузэлуйхыр. Дыкьэзымыцыху гуэр, льяныкьуэклэ кьыщыту, кьытклэщлэдэлухьатэмэ, нобэ япэ дьдэу кьуршхэр зыльяагьу сабиитлу дыкьыфлэщлынклэ зыри хуэлуатэжыкьым. Мазэ нурым еклупсу пэлыд кьуршыщхьэ хужьыфэ-дыжыныфэм кьыщедгьажьэрти, зыхуэдгьэщлэгьуэжу, кьыфл-фьыцлафэм хэклуэдэж кьуэ льящлэм нэсыху дриплэрт – абыхэм я зэхуакум илэгьэ ллэужьыгьуэу кьыщытлэщлэьяагьуэр зыхуэдэр, дэтхэнэм и плыфэми нэхь тэмэму узреджэнур, а зэщхьэщыкыныгьэхэр кьызыхэкл щхьэусыгьуэр ди флэщыпэу кьэтлтыхьуэу.

- Мобыклэ плээт!
- Мор льяагьурэ!
- Мо щимэ хуэдэу кьэжьэу гьуэзым хэклуэдэжу кьыпфлэщырт...

Сытми зэ (дешауэ кыщцэкынт) дыкыызэтеувылэжри, абы хэту Мусэрбий жилащ:

– Наклуэт, мо фыцлагъэ хуэдэр сыту плэрэ?

Дынэсмэ, бэрэжьей гуэрэнт. Мусэрбий, лэ дилъэ нэхъей, щабэу кыиубыдщ зы бэрэжьей кыдами:

– Мыбы сигу кыигъэкыжар пщлэрэ?

– Сыт?

– Си гъащлэм кыриубыдэу зэзакъуэ курорт сыщылат. Ари дэнэ жыплэмэ, Кърымым, Максимилиан Волошиным и хэкум, и дахагъклэ дуней псом щыцлэрыуэ Коктебель. Псыми зыгъэпскыплэми пыплъхъэн щылэтэкъым, псори Тхъэм узэрелъаунт. Абы нэхъей, тенджыз луфэ дыдэу. Жыплэнур арамэ, дуней жэнэтт. Нэху укъекламэ, зытхъэщцлэ кыщцэклэ, дакыкъэ зыщыпллклэ псым унэсынущ, зы унэ закъуэ урихъэлэнущи, ари уи шхаплэщ. Къомыхъэлъэкймэ, щыыхыи уи пщэдджыжьышхэр зэфлэгъэклэ. Абы укыызэрыщцлэбэкъукыу – псым ухобакъуэ; зыгъэпсклэ, толькыунхэм зыщцлэгъэмбрыуэ; уешмэ, кыыхэкыжи дыгъэ бзийм зыкыуэцлэбгъэджэразэурэ зыгъэгъущыж. Нтлэ, сэ а жэнэтыр схуэмышэчу, палъэри схунэмыгъэсу унэм сыкъэкыуэжауэ ухуейкъэ, зы тхъэмахуэ силэжу.

– Сыт апхуэдизу?

– Ди лъахэр сигу кыихъат. Махуэм бэрэжьей цыинэ къэслъыхъуэу, жэщклэ Борыкъуей сепщыыху... Щымыхъужым, псори хыфлэздзэри сыкъэкыуэжащ.

... Абы лъандэрэ илъэс 30-м щигъужами, нобэ хуэдэу си нэгү щцлэтщ а мазэгъуэ жэщыр, Мусэрбий сэрэ а жэщым дызэрызэгъусар, бэрэжьей гуэрэн сылуплъэхуки сигу къокыж Коктебель кыкыжу ар кыызэрыкыуэжауэ щытар. Апхуэдэ гурыщцлэ пщтыр и лъахэм хуилэу щымытамэ, Сокъур Мусэрбий мы сатырхэри кыыпкырыкынтэкъым:

И натлэр лъагэщ уафэм –

Сынэплъыскъым.

Абы набдзэхуу кършыр тегъэщхъащ...

Зэгур хэщтык! зимылэ жейр кыислъысым,

Абы нэхъ щабэ

Сыхуэмей плэщхъагъ.

* * *

«Образнэ псэлъэклэм кыкылыр псалъэ куэдым къахуэмылуатэр зы псалъэм игъэшэрыуэнырщ», – итхыгъат Сокъур Мусэрбий.

Абы и щыхъэткъэ езым и усэ сатырхэр:

...дыгъэм и лэмырклэ

Кхъужь шырхэм я нэри къэпщыныщ,

Дэлъэн и жагъуэщ дыгъэм жырклэ –

Бзий жанклэ бынжи пиупщыныщ.

Анэ бгъэ щабэм зэрихабзэу,

Шэ гъуэжъклэ кхъужьхэр игъэныщыныщ –

Яригъэфэныщи фоупс къабзэ,

Насып хъурейхэу фхуигуэшыныщ.

Налкьуту зэцлпщыпщлэ мы сатырхэр. Усэ лэмал мыхьумэ, нэгьуэщл зы лэмал гуэрклэ кьыпхуэлэуэтэну плэрэт мыбы ди нэгьу кьыщлагьэхьэ теплээгьуэр! Афлэкла имытхами, гурылуэгьуэт Мусэрбий усаклуэу зэрыщытар. Гу щабэрэ акьыл нэхурэ уилэн хуейщ усэфл кьэбгьэщын щхьэклэ, ауэ псэ кьабзэм и льящлэрщ усэм и льянтхуэр кьыщежьэр. Псэм кьилушэщу щидза макьамэр гум егьэхуабэ, акьылым егьэнэхури – аращ усэм и «кьэлъхуклэ» хьужыр. Псэм кьыщытэджа усэр, уэ зыкьыпхуигьазэу, уи цлэмклэ кьоджэм ещхьщ. Абы псэклэ упэмыджэжыуи пхузэфлэкыркъым. Апхуэдэ усэкъэ мыр:

*Пшагьуэр уафэм кьиззэрыхьым,
Щыым кьетлэтлэхьу кьытопыхьэ,
Зэманыр махуэ хьэмэ жэщ –
Нур лъэпкъ кьыфлыгьэм кьыхэмыщ.*

*Цыху бзаджэм я лэр зэрыубыдым,
Дыгьэр ялъокл ягьэункьыфын.
Дэ мафлэ бзийуэ дымылыдым,
Кьыфлыгьэр сытым исыжын?*

Темэм я нэхь иным усэ цыкьлуклэ зупщыт зэрыхьум и щыхьэту кьэбгьэлъагьуэми ущигьэуэнкъым мы тхыгьэ клэщлым.

Зи льяхэм хуэмыуса, абы хуилэ льягьуныгьэм темытхыхьа усаклуэ кьэгьуэтыгьуейщ. Льяхэм и теплээ уардэр я псэм шагьафлэ, абы екун гупсысэрэ ар кьызэралуэтэн псалъэрэ кьалъыхьуэ усаклуэ псоми. Сокьур Мусэрбии щалъхуа хэкум усэ куэд триухуаш. Ауэ псом хуэмыдэжу уи гум нэхь кьыклэрыпщлэу сэ кьысфлощл мыхэр: «Хьэуэ, ущымысхьу, си бгьэм из...», «Ятлагьуэ лъэгум тхыпхьэщлпхьэ...», «луэу мыфэмыцым си гур зэщигьауэм...».

Усаклуэм, и льяхэм зыхуигьазэу, желэ:

*... ущымысхьу, си бгьэм из
Уэ кьысхуэщл уипс плэнклхэм кьахих сыхьэр.*

Кьылыкъуэкьынклэ хьуну насыпыншагьэ псоми ящхьэжу абы кьылъытэри мыращ:

*... уи псы кьабзэм щыщ зы фалъэ
Сыщыщлэмэщ сыщыклуэдыпар.*

Усаклуэ псори я льяхэм хуэусэми, кьалуатэр зыми, я кьэлэуэтэклэр зэтэхуэркъым. Темэр жьы хьэмэрэ щлэ, жыплэу ущлэупщлэныр щхьэгьэпщлэжщ. Усаклуэр щлэщыгьуэмэ, темэри щлэрыпс щлохьукл.

«Уафэм и натлэ льягэм кьуршыр набдзэхуу тегьэщхьащ», жыплэн щхьэклэ а кьуршыр уи хэкукли, уи хэкур фьлуэ плъагьукли зэфлэкыркъым. Усаклуэу ущытын хуейщ апхуэдэу жыплэфын щхьэклэ. Сокьур Мусэрбий псэу щыклэ кьыдэкла и усэ тхыльхэр («Щыщлэжь», 1972; «Нэпкъыжьэ», 1979) гупсэхуу щлэзыджыкьыжыр мымащлэу апхуэдэ тхыгьэхэм ирихьэлэнщ.

Сокъур Мусэрбий 1989 гъэм и дыгъэгъазэм, илъэс 60 щрикъу дьдэм ирихьэллэу, сымаджэ хьэлъэ хъури 1990 гъэм и щышылэм, илъэс 61-м махуэ бжыгъэклэ флэклэ хэмылэбауэ, дунейм ехыжащ, ар зыцыхуу, фыуэ зылъагъуу, пщлэ хуэзыщлу щыта псоми ди гум кыщитхьыу.

Зэрыжалэщи, илъэс минклэ псэу щылэкъым: псэ зилэм уахътыи илэщ. Ауэ цыхум ягу уилъыхуклэ, уи цлэ фыклэ жалэхуклэ – упсэу пэ-лътэщ. Пэжщ, Сокъур Мусэрбий и ныбжьэгъухэмрэ и лэжьэгъухэм-рэ зыми хамылъхьэу фыуэ ялъагъурт. Ауэ, абыхэм я мызакъуэу – ди лъэпкъ литературэм зыгуэрклэ зи лүэху хэлъхэми кыщымынэу – Со-къур Мусэрбий и талантрэ и гуащлэклэ кылэжьауэ си гугъэщ дэтхэнэ адыгэми абы и цлэ фыклэ жилэу, хуабагъэ игу хуилъу куэдрэ еклүэклыну.

КЪЭЖЭР ХЬЭМИД

Усэхэр

СОКЪУР Мусэрбий

* * *

66

Согъаклүэ усэр лүэхутхьэбзащлэ,
Къимыгъэзэжмэ, си дунейщ.
Ирехъу зылъысыр насып защлэ,
Трырет жыхафэм хэгъэрейу.

Сэ сощлэ лэм имыль мыщафэм
Гуащэр шыгугъмэ, зэрылейр,
Ауэ мы тхылъым и гъуэгу тафэр
Бзаджэм къиутэу сыхуэмей.

Сэ сощлэ фадэр зэрыгуащлэр,
Сэ ныбжьэгъу гуэрхэм сыкъащлыху.
Сэ цлыху акъылыр соупланщлэ,
Гумащлэпс лэфыр кыщлэжыху.

Арми, слэжлэкъым мы щлы щхьэфэр
Насып махъсымэ езгъэфэн...
Еуэт, пшынауэ, сэ си къафэм –
Пасэлүэщ си нэр щлильэфэн.

Согъаклүэ усэр лүэхутхьэбзащлэ,
Къимыгъэзэжмэ, фи хьэтырщ...
Мыкунэф дьдэмэ си гъащлэр –
Тездзэнкъым нэфу зы сатыр.

* * *

Къэгъэджэгу, тхьэмадэ, шыкIэпшынэр,
Къохъу зэман цыпащI топышэм ар.
Сэ иджыри уафэм сыщошынэ –
Арщ зауэ блэкIам къысхуигъэнар.
Къэгъэпсалъэ щабэу шыкIэпшынэр,
Ар уэрэдыфI Iэджэм яхуозэш,
Дэгъэуш уэрэдым дуней иныр –
Арщ зыщIыфыр хамэхэр зэкъуэш.
Еуэ, еуэ, дадэ, шыкIэпшынэм,
Ар зэхэзых псоми я гунэсщ.
Къэгъэуш мээ джэди, жыги, блани –
Арщ уэсят пхуищIар уэ Ашэмэз.
Еуэ уемызэшу шыкIэпшынэм,
ЦIыху ешахэм я псэм жьы дегъэху,
Зы дыгъэпс Iэрамэ я гум къинэм –
Ар пхуэхъункIэщ уэри фэеплъ нэху.

* * *

ТIэтIэжу ныбжъхэм заукъуэдий,
КъухъэпIэм дыгъэр нэсмэ.
IупщI дыдэш бзийхэм я къабзийр,
Къабзабзэш бзухэм я кIэфийр,
Мэлыд уэгү цхъуантIэр кусэу.

УIэбэу Iэ дэплъэн хъэзырщ
Къыр жьыжъэм и тхы IупщIэм.
Бгы нэлум тебдзэфынщ куэзыр,
Тезэгъэххэнкъым апэсыр –
Апхуэдэу джафэ пфIощIри.

Ауэ дэкIынщи дакъыкыпщI,
Техъэнщ бгы напэм пшапэр.
КIыфIыгъэм кусэхэр елыпщI,
Уэгү хуитым вагъуэхэр щопщIыпщI,
Дыжбын тхьэшIащ бгыжъ къуапэр.

ИтIанэ, уэ пэплъэф къудей,
Гъэмахуэ жэщыр ткIунуш.
Лъэльэнщ щтаучуи къыр домбейр,
Къыгъэушынуи мы дунейр,
Къеуэнщ пщэдджыжь уэзджынэ.

* * *

ЗыгуэркIэ семыпхауэ цIыху
Мы хэкум ису къащIэт..
ГъавэщIэр къэсу Iуихыжыху
Зым губгъуэм щехь и гъащIэр.

Жэщ пльырщ етIуанэр. Iэщ бэгъуам
Бгъэдэтщ, сыхьэт мыпсэхуу.
Дыгъужь е цIыху къемыдыгъуам,
Нэхь IэфI кыщохъу улахуэр.

Щыгъыну щыIэм я нэхьыфIщ
Ещанэм схузэIуищэр,
ШхыныфI епланэм схуеупщэфI,
Си гъащIэм кысхупищэу.

Дахагъэу щыIэ псор адрейм
Си пащхьэ щегъэлыдыр,
ЩIэщыгъуэ щещIыр мы дунейр,
Сызэшу кысхуимыдэу.

Зым сэ кхъухьлатэкIэ селэт,
Адрейм мафIэгукIэ сешэ.
Си гъуэгу кыдэхуэм зы сыхьэт,
Абджыпсу нэхущ си пэшыр.

ЗыгъэркIэ семыпхауэ цIыху
Сэ щыIэу кысхуэмыщIэ.
А псом я щIыхуэ стекIыжыху
ПыIэнукъым си гущIэр.

* * *

ПыдушщIт зэщIэлъу гүэдз шэмэджкIэ,
Ди щыгум Iугъуэр щыетами,
Зэтетлхьэрт зэкIэльыкIуэу щэджхэр,
Арыкъыр лыгъэм зэщIиштами.

МэпIэнкI «Катюшэм» и шэр хъушэу –
Урыху банэжъыр егъэщыдж,
ЩымыIэжыххэ зы фызышэ,
Дыгъэр уэгу щIанэм кыдоудж.

КIапIынэ щIагъыр увыIэпIэ
Тхуэхъуащи, дуней псор дыдейщ.
Тхыдэжь и уасэщ напIэзыпIэр,
Ар блэмыкIынырщ сызыхуейр.

* * *

ЯтIагъуэ лъэгум тхыпхэщIыпхъэу
КъубгъанкIэ псы ираутхам;
Iуха щхьэгъубжэм жъыр къецырхъыу
Чэсыргей Iупхъуэр кыщIихам;

И бгъэр щхьэл мывэу къригъэкIыу
Адакъэр пагэу увыжам;

И джэджьей бын тегужьейкыу
Джэдум джэдкьуртыр кIэлъыжам;

Уафэ къабзэшхуэм зигъэплIаплIэу
Щыр игъэхъу щыкIэу къэувыIам;
И нэз щы кIапэм кърихъэлIэу
Дунейр щхъуантIэпсу ириIам;

ЩхъуантIагъэ псор игъэшIэращIэу
НысащIэр пщIантIэм кыдыхъам;
Игъэджэрэзу и кIэ къуащIэр
Псынэпс къабзабзэр кыпхуихъам;

Хадэ нартыхум и щкыщкы макъыр
Кызырыльэлы кыдэкIейм... —
А псор ихъумэу уи гур сакъым —
Мис ар насыпкыэ мы дунейм!

* * *

ЗэхокIыр нобэ гъэрэ щыгрэ,
Щыр гъэм аргуэру кыдоуш.
Есыжыр лыгъэм къэрэкьурэр,
ЗэIахыр лыжъхэм вакIуэ ныш.

Пхъэлэщэр щымы хуэгумэщIащи,
ТопщыпщIэ вадзэм дыгъэ мин.
Псынэпс гъуджэшхуэм и нэщIащэм
Иплъэ къандзэгуми зегъэин.

Иджыри пщIанэщ щымы и напэр —
Ар гъатхэ жьыбгъэм ирешхъэх.
Ауэ маипэм зыкъахуапэм —
Плъагъунщ итIанэ зыкызых.

Фэ гъэмрэ щымырэ щызэгугъум
ВакIуэлIхэм фхуохъу насып мыгуэш.
ВакIуэпэр мащIэу тIэкIу хуэуэгъуми,
ВакIуэкIэр щремышIэ уэш!

СОНЕТ

Сыт си щIалэгъуэм фIыуэ сыкхэплъагъукIэ,
ЩIалэм дапщэщи щIалэ кыегъуэтыж.
Си щхъэщым, мис, пхырокIыр дыжбын лъагъуэ
Илъэс цэ ныкыуэм пщIа абы IутIыж.

Си нэкIум куэдрэ щызэблоур пшагъуэ,
Сэ гъуэгу къэскIуахэм акылыр йоплъыж.
Илъэс пщыкIубл зи ныбжъхэм загъэщIагъуэ,
ЗблокIри, си щыбкIэ кысщодыхъэшхыж.

Хъэуэ, абыхэм задумыщI, си нагъуэ,
Напэ зэлъахэр къысхуумыIуэтыж.
Ди нэхуш пасэм къытхушIэна вагъуэр
Пшәпэр къыщысми иремыункIыфIыж!

Къэубыд си Iэблэр. ТIуми зыш ди гъуэгу.
Шытшыныш иджыри дэ мы шыльгэм джэгу.

ЛЪЭIУ

ИIэ, жьыбгъэ, улэжьэным,
Дызэрыгъэубыд.
Уэ дыгъэпсыр уи фэдэным —
Сэ перор си дыдш.

ИIэ, маржэ, куэд къытпоплъэ —
Пшәшэ, шәуэ, лIыжь.
Сабий шыкIухэр къытхукъуоплбыр,
Я нэр хуэдэу пыжь.

Хъэсэ шхъуантIэм хэт хъыджэбзым,
ФIанэр къиIэтау,
Хуэдэш и Iэр къыдэмыбзэм,
Къытшогугъ ешау.

ИмышIэххэу хукъуэлъэти,
Гъэбырыб бостейр,
Нэбжьыш Iувхэр къегъэлэти,
Дегъэхъэх дунейм.

Iэ худэлъэ и шыфэхум,
Iупэр хуэгъэушшыIу.
Нэжьгъуш кIырхэр пфIэмыIуэхуу
Шыгъэджэгу и нэкли.

Тхъэмпэ Iувхэм хэс уэрэдхэр
ШIэпхъуи, хуэгъэуш...
ИIэ, маржэ, зигу къильэтхэм
ИумыгъашIэ зэш.

Жьыбгъэ, жьыбгъэ! Улэжьэным
Iуэху дунейм шыкуэдш...
Къаштэ уи дыгъэпс фэдэнри,
Усэ зэдэдгъэд!

Адыгэ усыггэр зыггэбжыфлэхэм ящыщц усаклуэ цлэрылуэ, Къэбэрдей-Балткъэрым культурамкIэ щлыхь зилэ и лэжъяклуэ Хьэлуицы Лолэ. Абы и Iэдакгэ ктыщлэкIащ усэхэмрэ поэмэхэмрэ щызэхуэхьэса тхылг кунцIафIэ куэд. Анхуэдэщ «Жэналткъы псынэ», «Цлыхубз насып», «Анэм и гуащIэ», «Хэкум ипхъу», «Жыг хадэр жейрткъым», «Балткъ и даущ» жыхуилэхэр, нэггүэщIхэри.

Хьэлуицым и тхылгхэм щелэт, щеггэафIэ хэкур, цлыхуггэр, дахаггэр, лгэаггуныггэр. Абы и усэхэр цлыхубз нэсым и псэ кгабзаггэ-кIэ, и гуапаггэагIэ, и гумащIаггэагIэ псыхьащц, зыми хэбггэггүэщцэнукткъым. Аращ ахэр гум щлехуэбылIэр, щIэщыггүэ, гукгынэж зыщIыр.

Усэхэр

ХЬЭЛУИЦЫ Лолэ

СФIЭФIЩ

Щымахуэжыр мыл жыггырукIэ блауэ,
Уей борэным сыхыхьэну сфIэфIщ.
КъуакIи тафи уэсым исеяуэ,
Япэу лгэаггүэ сэ пхысшыну сфIэфIщ.

Мо к'урш шыгум сити уафэ л'агэр
Нэ жанитIкIэ шIэсшыкIыну сфIэфIш.
Уафэ набдзэу мазэ х'эуан бзыг'ээр
Пшэж'хэм шIамыш'умэу шытмэ — сфIэфIш.

Шх'уантIэ дахэу мо уафэгу тенджызым
Г'уэз IэрышIхэр шх'эщымыш'хэм сфIэфIш,
Лыг'э тх'уэпл'у дунейр шIызэIубзыр
К'ытшх'эщыту г'яшIэр уэфIмэ — сфIэфIш.

Си Хэку-анэм л'эбак'уэшIэу ичим
Iуэху зырыз сэ дэщIызг'уну сфIэфIш.
Си уэрэду гушIэм к'ытэджыкIыр.
Хэкум тыг'эу IэшIэсл'х'эну сфIэфIш.

* * *

Абдж х'эк'ушчык'уу сыхуэсак'ыу
Г'яшIэ симыIа,
Iуэху лэж'ынкIэ сымыщыпк'эу
Зыми жимыIа.

Зауэм кIуахэм шIы зэлэж'у
К'ыизэранэкIам,
Бомбэ г'уэзхэр си ак'уж'у
Г'явэ шIызг'экIаш.

Сэ х'элэлу гуашIэдэкIкIэ
ШIым сыбг'эдэташ,
СхуэмыIыг'ым пх'элэщэкIыр,
БелкIэ зг'эбэташ...

Сыг'ми нобэ сэ к'алэмыр,
ШIым сыбг'эдэмыкI.
Псал'э к'эскIэ шыууэ шIымэ,
Усэ к'ызог'экI.

* * *

К'ыптесак'ым сабииг'уэ дыг'ээр,
Г'яшIэ дахэм пл'эг'уак'ым и нэху.

Ахэр зыкИи, сянэ, уи мыягъэ.
УхэкIакъым гугъуехь ущIалэху.

Ухуэмыхуу хъуэри уэ къуадзакъым,
Уэ цIыхухъу къалэнри уи пщэм дэлът.
Фызабэным мащIи дэбгъэвакъым,
Зэманьжь цыпхыдзэм уэ удэлът.

Зэман гугъум уи гум дигъэхуахэр
Иджы уз борэну къыпхукъуокI.
Уи нэкIущхьэу гъащIэм ипхъэхахэм
КъэпкIуа гъуэгур нэпкъыжьэу пхырокI.

ПСАЛЪЭ ПЭЖ

ЦIыхубз Iэщэу жыр лэныстэр
Сэ куэд щIауэ схуэлэрыхуэу сIыгъщ.
ЗэфIэуащи си Iуданэ-мастэр,
Жэз Iэпхъуальэр си Iэпэм Iэрыгъщ.

Мис апхуэдэу нобэ сIыгъ къалэмми
Илъэс куэд гъуэгунэу къыздикIуащ.
Къурш задейхэм гъуэгур щыпхышыным
Хуекъу къарукIэ си гущIэр псыхъащ.

Хуэерыщщ мы си гур усэ тхыным,
Сымыжейуэ нэхуи сыкъекIынщ.
Псалъэ пэж жэщ кIыфIым химыгъуатэм,
НитI хъуэпсам нэпс пIащэ къыщIэкIынщ.

АНЭМ И ГУАЦIЭ

Уи быдзышэм щIыгъуу,
Сэ исфащ уи гуащIэ.
Уи гур къыздэщIыгъуу
Ноби сохь си гъащIэр.

ГъащIэм и гъуэжькуийхэм
Ухэтащ мычэму,

Борэн кьэукьубийхэм
 Бынхэр дыщыпхьумэу;

Гугьэ, мурад инхэр
 Уи гум щытолькьуну,
 Хабзэжь ткIий кьийнхэр
 Уи лъэм и кьапхьэну.

Ауэ уэ уи гуащIэр
 ЩымыкIуэд дунейм.
 Кьабзэщ уи гурыщIэр,
 Ещхьу мазэ хейм.

Сопль уи щхьэщ чэсейхэм,
 НитI схуэнэхьуеиншэм,
 Кьызэптащ уэ гьащIэ,
 Сипсыхьащ уи гуащIэм.

СИ ГУХЭЛЪ

Жэщ тенджызым усэфI кьыхэльэтыр
 Си гухэльщ,
 Мазэ изым нурыр зыхуиIэтыр
 Си гухэльщ.
 Нэхущ дахэм махуэ бзыгьэ кьильхур
 Си гухэльщ,
 Гьатхэ щхьуантIэм и япэ дауцыр
 Си гухэльщ,
 Абы пIащIэу нэхур хуэзыгьэщыр
 Си гухэльщ.
 Си Хэку хуитым и гьунапкьэ псори
 Си гухэльщ.
 Ар нэ жанкIэ зыхьумэж зауэлIхэр
 Си гухэльщ,
 Щымы и бынхэм яку дэль пэжыныгьэр
 Си гухэльщ.
 ГьащIэ нэхум и нып мамырыгьэр
 Си гухэльщ.
 Щы хьурейр зи пIапIэ мо уэгу кьабзэр
 Си гухэльщ.

А уэгу кьатым пхыкыфа цыхубзыр
Си гухэльщ.

СЫХЫУМЫН

Сыхыумын насыпым, нэхуц дахэ.
Хьуэпса нитым наплэр пхуалэтац.
Уэ кьольэлу куэд цлауэ си гу махэр,
Хэпльыхьа гурыль ныпхуилуэтац.
Уцхьуэнтлауэ нэхуц вагьуэ цыкыхэ!
Нур лэрамэ тыгьэ кьысхуэфцыф.
Фыкьащып нэ жанхэм зырызыххэу,
Гуфлэ нэпсхэр ткыуэпсу ныфхуахьыф.
Уэсхьэлэнут си цэху, пцэдджыжь пшэплым,
Уи фэгьу си гурц маскыуэ уизылар,
Пхуэслуэтэну ар сэ си гухэльми,
Нобэм кьэскылэ ныбжезмылэфа.
Анэ бгьафэу уэ си дыгьэ льяплэ,
Уи бзий нальэ нобэ кьызэпэс,
Сабийгьуэ льяндэрэ си пьяплэу
Сэ кьалэму абы сыцлохьуэпс.
Псынэ кьабзэу сльытэ уафэ кьацхьуэ,
Ирикьунц гухэцлы уэ пльэгьуар.
Пшэ лэрыцлхэм уцлрамыуфэ, —
Анэ цхьэцхэр арац зыгьэтхьуар.

УДЗХЭР

Цыым кьыхэкыым удз льяпкыыгьуэу
Ягьэзацлэ я луэхугьуэ.
Ахэм я кум льягьуныгьуэу
Дэльыр мацлэ фи мыгугьэ...

Льэдий цыкыхэр жьым дэклантлэу,
Гьатхэм пасэу зыр кьыхожыр,
Абы и цлэр шейтлан льякьуэц,
Хуэзэшауэ бжьэхэр йожэ.

Цыымахуэклэр кьызэрысу,
Ажэгьуэмэр мэлуцацэ.

Мылыф кIырым кыызэпхыкIыу
Къэгъэгъэну и гуращэщ.

Розэр къапщтэм, бэшэчагъкIэ
КыитекIуэну удз щымыIэ.
Щхьэр еIэтыр фэрыщIагъкIэ,
Ауэ банэм куэд къеуIэ.

Iэлъын мышIэу щхьэлъэ напIэр,
Хугум хуэдэу кыыздопIэнкI.
Уелусамэ йощ IэпапIэ —
Сэтэнейр пIырыпIу мэкI.

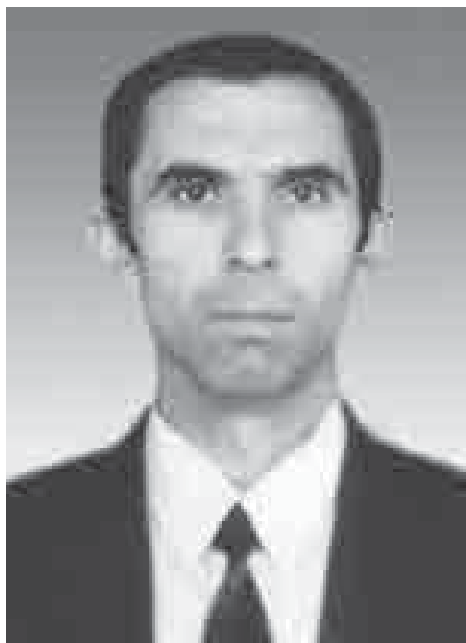
ШкIэплъыр, маскIэр кыIурихыу,
ХузэфIэкIым иропагэ.
Бэга псори егъэтIысри,
Гъэр икIыхукIэ ар ягъавэ.

Хэтыр мащIэ зэфIэкI иIэу,
Удзу гъащIэ зритам.
Куэд къонэжыр пщIэ ямыIэу,
Я гъэгъахэр кыпыхуам.

Шыпсыранэр пагэщ хуабжбу,
Мэжьэражьэр, зельгъуэж.
Абы цIыхухэр хуэерыщци,
ЯубэрэжъкIи щIемыгъуэж.

Тхьэрыкъуэфыр сыткIэ щхьэпэ? —
ЦIыху щыIэнущ жызыIэн.
Псы ирефэ, къабзэщ тхьэмпэр,
ЦIыуэлбанэм — щхьэтепIэнщ.

Куэду щIэтщ фIарийр ди мэзым —
И тхьэмпашхьуэр къэбгъуэтам —
И хушхьуэгъуэщ ар гуузым,
НыбжькIэ фэбжьхэр зыгъуэтам.

Гъащлэм и купщлэр къелъагъуф

«Зэманым деклур лыфлщ», – жиЛэгъащ Къэзанокъуэ Жэбагъы. А псалъэхэр гурылуэгъуэ дыдэу къыпфлэщл щхъэклэ, къипхынур уэ къызэрыбгурылуэщ. Япэу уи гум къэклыр, зэманыр бзаджэмэ, уэри бзаджэу ущытын хуейуэ аращ. Тхъэгъэпцлыр куэд хъуа – уэри умыуклытэу щлы упс, уи лъахэми, хэкуми, уи адэ-анэ дыдэми ещлыж. Дыгъуэгъуаклуэр куэд хъуа – уэри зыгуэр зэльэфаллэ, уи напэр клапэ пшэрыфклэ зэрыпщэжыным хущлэкъу. Апхуэдэр адреихэми щамыгъэхэрэмклэ, уэри уи хьэрэмыгъэ лыхьэр хыумыгъэклуадэ. Ар пхузэфлэклмэ, хэт ищлэрэ, уэри «лыфл» къыпхужалэнклэ хъунщ...

Мыз Ахъмэд ящыщкъым «лыфлщ» зыхужригъэлэн папщлэ, ауэ сытми зэманым зыдезыгъэклухэм. И акъылкли, хэльэту илэмкли уей-уей жезыгъэлэ зыкъом и клэпкъым дэсу абы хуэхьынут. Ауэ Тхъэм къызэригъэщлар аращи, пцлыи иупсынукъым, щхъэхуещэуи пхущытынукъым, нэ зрищам телэбэн щхъэклэ имыщлапхъи пхуищлэнукъым. Цыхум лей тригъэхэн дэнэ къэна, Тхъэ лъаплэм бзэ луримылъхъэу псэ зыхилъхъа зыгуэрми ар теувэфыну си флэщ хьуркъым. И лэдакъэщлэклхэри езым ещхыжщи, и рассказхэмрэ повестхэмрэ яхэбгъуэтэнукъым нобэ дунейпсо литературэм и нэхъ купщлафлэхэр тезыгъэклуэту палъэклэ тепщэныгъэр зыубыдауэ, акъылыр зэблэзыш нэмысыншагъэхэмрэ цлуугъэнэ нэпцлхэмрэ щагъэлъаплэ тхыгъэ

купщIэншэхэм хуэдэ.

Езым и дуней тетыкIэм уеплъмэ, ар зигъэльэгъуэн зыфIэфIу утыку ильадэхэм ящыщкъым. Адыгэхэм «цIыху зэпIэзэрыт» зыхужалэм хуэдэщ Ахъмэд: псалгъэ гъуцэм зыдригъэхъэх нэхърэ лъэныкъуэ зригъэзу зы Iуэху гуэр ищIэмэ, нэхъ фIэкъабылщ, и Iэдакъэ къыщIэкIам щхъэкIэ зигъэпIинукъым, сэ сщIам щхъэ гулбытэ къыхуамыщIрэ, жиIэуи гузэрыдзэ ищIынукъым. Ауэ Iуэху щIэгъуэм деж ищIам ущIытеIээщIыхъыжын щымыIэу лэжьэнущ, узыщыгугъын щымыIэжыххэу къыщыпфIэщIым дежи абы, зыкIи зыкъыхимыгъэщурэ, и пщэрылъ къалэныр игъэзащIэ хуэдэурэ зыкъыпщIигъэкъуэнущ. ЗэрыжысIащи, ар иджырейкIэ зэджэ хъэкIэпычхэм ящыщкъыми, уи Iыхъэми къыхэIэбэнукъым, езым и Iыхъэу илбытэжу, хъэрэм гуэри зрилъэфэлIэнукъым.

Зэ еплъыгъуэкIэ, Ахъмэд и рассказхэмрэ повестхэмрэ зытеухуа къэхъугъэхэмрэ абы хэт персонажхэмрэ къызэрыгуэкIыу къыпщыхъу-нущ. Абы и лIыхъужьхэм бгыи якъутэркъым, кIэси къахъыркъым, щхъибл зыфIэт иныжъми езауэркъым. Ахэр зыщыпсэу дунейр дэ дызытет дыдэращ, зыгъэпIейтейри дэ махуэ къэс дызыIууэ проблемэхэм хуэдэщ. АрщхъэкIэ гъуазджэм и пкъыгъуэр псэ зыхэмылъ сурэттехкIэ гъащIэм траха сурэткъым, ар узэдащ тхакIуэм и дуней еплъыкIэмрэ и хъуэпсапIэхэмкIэ. Пэжщ, «иджырей» зыхужалэ цIыхум «и мыIуэху зэрихуэ» и хабзэкъым. Абы зыуи къридзэркъым къуажэщIыр зыхуэмыфащэхэм зэрапхъуэжми, къалэм щаухуэ унэр щыхэмытIапхъэ щIыпIэм хуээми, и гъунэгъум и бынунагъуэр мыгъуагъэ хэхуэми, мафIэ къыщIэнэпами. Мызым и лIыхъужьхэр сыт и лъэныкъуэкIи апхуэдэхэм япэщIэбгъэуэвэ хъунуц. Псалгъэм папщIэ, «Гъатхэ уэс» повестым и лIыхъужь нэхъыщхъэ Барэсбий езым и щхъэ Iуэхум хуэдэу ирогузавэ Налшык къалэм и курорт щIыгур щхъэхуэфI гуэрхэм архитектурэ хабзэми, жылагъуэ Iуэху зехъэкIэми къемызэгъ ухуэныгъэкIэ зэрызэхуацIапIэм.

Куэдым гу лъамытащэу къэнащ «Сэ нэгъуэщI насып сыхуейкъым, мамэ» рассказыр. Абы и персонаж нэхъыщхъэр зи гъащIэр узыщIэхъуэпсын хуэдэу узэщIа мыхъуа бзылъхугъэщ. Ар, унагъуэ ихъэну хунэмысурэ, ныбжькIэ мащIэу хэтIэсащ, апхуэдэу щIэхъуамкIэ лажъэ нэхъ зиIэри езым и дэльху тIолъхуэныкъуэгъуращ. Ауэ а и дэльхум и щIалэ цIыкIур зеиншэ къабзэу къыщынэм, езыр зэрыхъыджэбз дэсми, и Iуэхур аргуэру зэпыудынкIэ зэрыхъунуми, гузэрыдзэ ищIауэ зэрыщытами емыплъыжу, абы сабийр зрешэлIэж.

Ахъмэд и тхыгъэхэм хильхъэ гупсысэр уаз пэлытэу къыгъэнахуэркъым, ар щIихъумэн щхъэкIи щIагъыбзэ щIильхъэ и хабзэкъым: тхылым къеджэм кърихынымкIэ езыр хуитыжу къегъанэ. Ауэ мыбдежым рассказым и пэщIэдзэмрэ кIэхуымрэ зэпэджэж ищIащ авторым, щIищIари, сэ къызэрысфIэщIымкIэ, уигъэгупсысэн щхъэкIэщ. Ар къызэIуэх дунейри гъатхэмэм зэщIищтэу, Хъэишэти унэщIэ къратауэ, и лэжьыгъэкIи псори зэпэщу. Зэриухыжыр – зи насып зэтеуэвэ хуэдэу ежъа пщащэм и щхъэ мыгузым боз кърешэкIыж: и унэр унэу, и лэжьапIэр хъарзынэу, игу ирихъ щIали къегуэкIуауэ, абы и мысабийр зрешэлIэж. Рассказым псалгъэм къыдэкIуэ къудейуэ зы упщIэ хэтщ: «Хъэсэнбий-щэ? Дауэ къыщыхъуну пIэрэ?» Пщащэм и гупыж къабзэр къызыгурымыIуэни щыIэнуц, езы щIалэ цIыкIуми гугъу

демыхьынкIэ Iэмал иIэкъым. Ауэ, сыт хуэдэу щымытми, сабийм фIыгъуэ кызыэрыдэкIуэнур, езы ХьэIишэти насып зэригъуэтыжынур уи фIэш хъууэ еух рассказыр.

Ахьмэд и тхыгъэхэм хэлэтыкIа къэхъугъэшхуэ щыхэплъагъуэр зэ-зэмызэщ. КъызэрыгуэкI цIыхухэм я гъащIэри кызыэрыгуэкIщ. Ауэ теплъэкIэ мыхьэнэшхуэ зимыIэу кыпфIэщIыр, укIэлтыплъыжмэ, гъащIэм и джэлэсу кыщыщIэкI къохъу. Псалъэм папщIэ, къулыкъу мыин зиIэ щIалэшIэр къуажэ гуэрым командировкэ кIуауэ жэмыш хьыджэбзым йогуакIуэ. ХъуаскIэр мафIэшхуэ мэхъу, зыкIи адрейхэм къахэмыщ ныбжьыщIитIым яку кыдохъуэ лъагъуныгъэшхуэ – зи хьыбар дахэр жьэрыIуэтэжу лIэщIыгъуэ IэджэкIэ мыужьыхыжхэм, усэрэ поэмэрэ зыхузэхалъхьэхэм, уэрэд зыхуаусхэм хуэдэу. ЗэрыжалэмкIэ, кыухэм я зэхуэпэжнынгъэр апхуэдизкIэ гуащIэщи, кыу анэм и псэр щинамэ, абы и гуэгъум лъагэу щIыгум зытреIэтыкI, и дамэ инитIыр зыкIэшIеупщIэж, мывэ кIанэм хуэдэу зыкърегъэхуэхри зеукIыж. Мыз Ахьмэд и лыхъужьхэр цIыху кызыэрыгуэкIщ, ауэ нэгъуэщI зыгуэркIэ адрейхэм къахэмыщитIым апхуэдизкIэ гухэлъ ин зэхуалэщи, зыр сымаджэ хъууэ дунейм щехыжым, адрейр абы кIэлъокIуэж: а тIум я лыым хэлъу кыщIокI зэхуэпэжнынгъэшхуэм и малъхъэдису цIыху кызыэрыгуэкIыр таурыхъ дахэм хэт лыхъужьхэм яхуэзыгъадэ.

Дауи, ахэр ди нобэм и «модэм» къекIуркъым. КъемыкIу щхьэкIэ, ди нэгум кыщIэдгъэхъэнти, а тIум хуэдэ гуэри гъащIэм хэмытыжу, я хьыбари цIыхубэм ямыIуэтэжу. Сыт хуэдизкIэ нэхъ фагъуэ хъунут абы щыгъуэм дызытет дунейр! Апхуэдэу щыхъукIэ, зэманыр зыхуэлIэу мы щIы хъурейр щIэкIэрахъуэр дэ кыщымыщу кытфIэщI, «модэм къемызэгъыу» зыхужалэр армырауэ пIэрэ? АтIэ, дэ щIэ зыхуэдмыщIыжыр гъащIэм кыкIэрыхуа, хьэмэрэ къэкIуэну зэман нэхъ дахэм кыщытпэплъэрэ?!

ЗэрыжысIащи, Мыз Ахьмэд и лыхъужьхэм, зэ еплъыгъуэкIэ, егъэлеяуэ гуащIэшхуэ яхэлъу, хьэмэрэ нэгъуэщI лъэкIыныгъэ гуэр ябгъэдэлъу гу лыптэркъым. Ауэ авторым кыфIэуэхур куэдкIэ нэхъ лъапIэщ, къаруушхуэ, къулыкъу, мыльку жыхуэпIэнухэм нэхърэ. Ар цIыхугъэращ, гурылтым и къабзагъэращ, пэжнынгъэращ. Долларым бгыр щрагъэкъутэ, напэр хьэпшыным хуэдэу щащэ-кыщачэху ди зэманым, дауи, апхуэдэ лъапIэныгъэхэр декIуркъым. Ауэ, уегупсысыжмэ, зи псэр къабзэу зыхъумэжыфахэмрэ напэр зымыщэжахэмрэ щымыIатэмэ, езы цIыху гъащIэри щымыIэжыххэнкIи хъунт. Апхуэдэу уеплъмэ, езы тхакIуэри, абы ди нэгум кыщIигъэхьэ лыхъужьхэри, а лыхъужьхэм я Iуэху еплъыкIэри нобэрэи зэманыр зыхуэныкъуэу зыщIэбэг дьдэщ. «Зэманым декIур лыфIщ» жызыIам армырауэ пIэрэ дэ кыджиIэну зыхуеяр? Зи гугъу тщIы тхакIуэ Мыз Ахьмэди абы щыгъуэм «кыкIэрыхуауэ» аракъым, атIэ дэ тщыщ зыкъомым нэхърэ нэхъ жыжэ кIуэцIрыплъыфу аращ. Ар ди япэ ищачэм ящыщ, сыту жыпIэмэ, и дуней еплъыкIэр нобэрэи пыIэ тегъэсыкIэм и закъуэ трищIыхьыркъым, гъащIэм и купщIэр къелъагъуф.

ГЪУТ Iэдэм

СЭ НЭГЪУЭШІ НАСЫП СЫХУЕЙКЪЫМ, МАМЭ

Махуищ хьуауэ ищІ отчетым и нэр щытезашэм, ХьэИишэт кьэтэджри щхьэгубжэм бгъэдыхьащ. Ар зэрыІуихыу, пэшым зэуэ кыщІауащ жьы кьабзэ. Гьатхэмэ ІэфІым щхьэр игъэуназэрт. Щхьэгубжащхьэм зытригьащІэри, щІыбымкІэ кьиІукІ макъ зэмыщхьхэм щІэдэІуу уващ хьыджэбзыр. Абы гукъыдэжыфІ иІэт. Сыт щхьэкІэ имыІэнрэт?! Илъэс 14 енкІэ зэжьа фэтэрыщІэм мазэ ипэкІэ щІэтІысхьэжат. ХьэИишэт и гуфІэгъуэр кыдаІыгьат хьуэхьуакІуэ кыыхуэкІуа и Іыхьлыхэми, и ныбжьэгьухэми, и лэжьэгьухэми. Иджы и гупсысэхэм хэмыкІыр и унэр зыхуей зэрыхуигъэзэнырт...

Бжэм зыгуэр кыщытеуІуэм, ХьэИишэт зыкыигъэзащ.

– Дауэ ущыт, ХьэИишэт?

Комбинатым и инженер нэхьыщхьэрат ар.

– Тхьэм уигъэузыншэ, Хьэсэнбий.

– Билал мыбыкІэ кыщІыхьауэ пІэрэ, жысІэри...

– Хьэуэ, кыщІыхьакъым.

– Къысхуэгъэгъу.

Хьэсэнбий бжэр кызырэыхуищІыжу, хьыджэбзыр кыпыгуфІыкІащ. Абы кыгурыІуат экономыстыр щхьэусыгъуэ ищІу, кыльагъун щхьэкІэ кызырэыщІэплъар. Куэд щІатэкъым ар комбинатым кызырэыуврэ. ХьэИишэт и лэжьэгъу хьыджэбзхэм ягу ирихьырт а щІалэ къудан екІур. АрщхьэкІэ, зэзэмызэ ядэгущыІэ мыхьумэ, Хьэсэнбий ахэр щІагъуэу кьридзэртэкъым. ХьэИишэт кыгурыІуат щІалэр нэ лейкІэ езым кызырэплъыр, иджыпсту хуэдэу щхьэусыгъуэ гуэрхэр ищІу, кыдэуэршэрмэ зэригуапэр. Блыщхьэ пщэдджыжь кьэс, директорым ІэщІагъэлІ нэхьыщхьэхэр щызэхуи-

шэсклэ, ар сыт шыгъуи кыыбгъэдэтлэсхьэрт, ауэ лей лъэпкъ жиЛэртэкъым. Хьэлишэти адреи хьыджэбзхэми зыхуахьынур ящлэртэкъым а щлалэ зэклужым иджыри кьэс щхьэгъусэ зэримылэр. И лэжьэгъу цыхубзхэр шей ефэну кыыщлэхьамэ, щлэмычэу зытепсэлъыхьыр инженер нэхьыщхьэрт. Зэпхагъэлу кырт илгъэс 18 флэки мыхъуу зэ кыишэу иригъэклыжауэ.

Иужь зэманхэм Хьэлишэт гъунэгъу зыкыыхуащлыну хэтат щлалэ зыбжанэм. Арщхьэклэ и гур зыкларыпщлэн абыхэм яхильэгъуакъым. Яхильэгъуэн дэнэ кьэна, щлалэжы зытлуцым игу ящыклат, кьагъэделэн, зэштегъэуплэ ящлын мурад ялэу кыыщищлэм...

Шифоньерым хэль гъуджэшхуэм бгъэдыхьэри Хьэлишэт зэплъыжащ. Зыхуэжа абы и фэм? Илгъэс тлощлым щитам сытклэ кыыщхьэщыкырэ? Зэманым и лэнаплэ гуэри и нэгум кыытридзауэ кыухуэгъуэтакъым, клуэ мащлэ дыдэу тхьугъэ зыхидза и щхьэцым и гугъу умыщлэм...

И гупсысэхэр гущлэгъуншэу кыызэпызыуда телефон макъым Хьэлишэт кыигъэсклэщ.

- Алло!
- Хьэлишэт, зэхэпхрэ?
- Нтлэ, хэт ар?

Комбинат дыхьэплэм хьумакуэу лут цыхубзырат кьэпсалгъэр.

– Щлалэ гуэр кыыпхуейуэ кьэклуащ. Фи гъунэгъуу же лэ. Хьэбасщ и цлэр. Ныдэзгъэхьэн?

«Игъащлэм си лэжьаплэм кыылухьакъым, кьэхьуалауэ плэрэ?», – кьэгузэващ Хьэлишэт. А меданым абы и гур жащ сьмаджэрилэ хьуа и анэм деж. Итланэ, хьумакуэу цыхубзыр и жэуапым кыызэрыпэплгъэр кыищлэжри, жилащ:

- Кьыдэгъэхьэ!

Гузэвэщати, Хьэлишэт и плэ изэгъэжыртэкъым: зэм стлолым пэрытлэсхьэрт, зэми, пэрымысыфу, кьэтэджырти кыикукыи-никыикукыи пэшым щлэтт.

Сытуи кыыхьлэхьыу кьакуэрэ я гъунэгъу щлалэр... Щхьэ гузавэрэ апхуэдизу? Зыхуихьынур ищлэркъым... Зыгуэрклэ кьельэлуну арама... лэджэм сэбэп яхуэхьуащ. Псом хуэмыдэу и кьуажэгъухэм. Дауэ щымытми, хьугъуэфлыгъуэ куэд щызеклуэ комбинатым и бухгалтер нэхьыщхьэщ...

Бжэр кыылуихри Хьэбас кыыщлэхьащ. Абы и нэгум зэриплгъэу, Хьэлишэт кыыгурылуащ хьыбарыфлэ кыызэрыхуимыхьар.

- Кьэхьуала, Хьэбас? – щлалэм и лэр иубыдащ.
- Кьэхьуащ, Хьэлишэт... Уи дэлхур... Аслгъэнбий щылэжкъым...
- Аслгъэнбий?..

И анэр щымылэжу кыыжралэн флэщлу, и гур кыильэту зыпэплгъэ хьыбарым и плэклэ зэхихар нэгъуэщлт. И анэракъым... Псэуц и анэр! А зэхихар и щхьэм щыкларыахьуэу, Хьэлишэт щытт, я гъунэгъу щлалэм жриланур имыщлэу...

- Уэ унэкуэжыну иджыпсту? Машинэ сисщ...
- Хьэуэ, сэ... Клуэж уэ...

Щлалэр зэрыщлэклыжу, Хьэлишэт бжэр кыигъэбыдэри, щлэрыщлэу и гущлэм кыыщызэрылэтыжу кыыщыетэжа, и тэмакъым кыыщлэзэрыхьа бамплэр кьрыкыутащ. Ар зэщыджэу гьырт, зэманри езыри зэхыхьэу ягъэпщкыуа, иджы зэуэ сэтэй кыыфлэхьужа гукъэклыж

гурыфIыгьуэншэхэр и псэм кьытегьуэльхьауэ. Хьэуэ, и дэльхуратэ-кьым абы и нэпсыр псыхьэлыгьуэу кьыщIежэхыр – и насып кьутамрэ и гьащIэ мыхьуамрэ щIэрыщIэу зыхищIэжауэ арат игьеижыр...

... А тIур зэтIолхуэныкьуэт – ХьэИшэтрэ Аслъэнбийрэ. ЯхузэхэмыщIыхукIыу зэщхьт щысабийм. Ауэ, тIэкIу кьызэрыжэпхьыу, Аслъэнбий дэкIейуэ хуежьащ, хьыджэбзыр нэхь ес цIыкIуу кьэхьурт. Школым щыщIэса зэманым а тIур зэкIэрыкIыртэкьым: и дэльхур сыт щыгьуи кьыщыжырт, и хьумакуэ пэжт. И жагьуэ кьащIын дэнэ кьэна, хьыджэбз цIыкIум кьыхуеплэкIын шынэрт и классэгьу щIалэ цIыкIухэр.

Ауэрэ балигьыпIэ иувэри, тIури университетым щIэтIысхьащ: ХьэИшэт бухгалтеру, Аслъэнбий агроному еджэу ирагьэ-жьащ. АрщхьэкIэ... арщхьэкIэ ущыджэлэнур пщIэтэмэ, упщIэ бгьэтIылынтэкьэ – гуп зэауэм хэпшахьуэри, Аслъэнбий ягьэтIысат ильэситIкIэ.

Уи дэльху тутнакьэщым ихуауэ, уигу фIы щыщIэнт?! ХьэИшэт и гуи и пси хыхьэжтэкьым еджэным. Апхуэдэ Iуэху мыхьумыщIэ Аслъэнбий кьызэрылгыкьуэкIам езым и зэрани хэлъу ибжыжырти, и щхьэр фIиудыжырт, и ягьэ лъэпкь хэмылми. Сытми, ильэс нэхьы-бэ имысауэ, амнистием хэхуэри, Аслъэнбий кьаутIыпщыжащ. Абдеж щыщIидзащ и дэльхур зэкIуэкIын. Гуп мыхьумыщIэ пэшэгьу хуэхьу-ри, ефэн кьиублащ. Абы кьемышхыдамрэ кьыжрамыIамрэ укIуэдыж... Апхуэдэхэм деж щIалэм и ефэныр пIальэкIэ щигьэтырт, арщхьэкIэ, куэд дэмыкIыу, и пэшэгьу мыхьумыщIэхэм аргуэру зыхашэжырт. Абы и Iуэхум ириткIуурэ, фэи лыи кьыхуэнэжатэкьым ХьэИшэт. И дэльху нэхьыжьми, и анэми ящIэрт Аслъэнбий и дуней тетыкIэр зы-хуэдэр, зэм фIы, зэми Iей зыхуащIырт, арщхьэкIэ щIалэм и щытыкIэм зихьуэжыртэкьым. Зыбгьэдишэжу зыбгьэдигьэсын и гугьа щхьэкIэ, и анэм ари кьехьулIатэкьым. «Пэщхьагь игьуэтмэ, и Iуэхур зэтес хьу-жынщ» жари, Iыхьыхэр иужь ихьат кьрагьэшэну. Хьыджэбз хьарзы-ни кьыхуагьуэтат, ауэ Аслъэнбий, ерыщ екIуэри, яхутечакьым.

«Дянэм щхьэ бзэгу хуэпхьыжрэ?» жиIэу и дэльхур кьыщIэгубжьэу хуежьат. Хуэхьуу хуихьыжрэт, нэгьуэщI Iэмал игьуэтыжыртэкьым. ХьэИшэт зэрыщIыкIурэ зыри щибзыщIыртэкьым и анэм: и гурыль псомкIи дэгуашэрт. Уеблэмэ анэм ищIэрт ХьэИшэт зыдэгушыIэ щIалэр хэтми, ар армэм зэрыщыIэри. Письмо кьыхуитхамэ е сурэт кьыхуигьэхьамэ, зигьэщIагьуэу анэм иригьэлъагьурт. Ауэ насып Алы-хьым кьуимытамэ, дэнэ кьипхын?! И дэльхум и Iуэхури, еджэнри – псори хьыджэбзым IэщIыб иригьэщIащ и щIалэм кьрищIам: кьулыкьу щыщIэ щIыпIэм армэ нэужьым кьыщынэри абы кьыщишащ.

ИльэситIи, шыи, нэхьыбэжи дэкIащ... ХьэИшэт еджапIэр кьиухри лэжьапIэ уващ. АпщIондэхуи и дэльхум и дуней тетыкIэм зихьуэжа-кьым. Университетым кьыщIадзыжа нэужь, лэжьапIэ мащIэ зэри-хьуэкIа, зыщIыпIи Iузэгьакьым.

Зэманыр кIуэтэху, нэхь гупсысэрей хьурт ХьэИшэт. Дауэ мыхьун-рэт, кьыдеджахэм ящыщу езымрэ нэгьуэщI зырэт дэмыкIуауэ кьэнар. Иужь кьита щIалэхэри тIэкIу-тIэкIуурэ кIэрыщэщыжри, и щхьэ за-кьуэ и лъакьуитIу кьэнауэ псэурт, лэжьапIэмрэ общежитымрэ фIэкI нэгьуэщI гьащIэ имыIэу.

Апхуэдэу здекIуэкIым, имыщIэххэу ХьэИшэт и гьащIэм кьыхы-хьащ Iэуес. Iэуес... Дунейм тетыхукIэ хьыджэбзым игу ихунукьым ар цIыхугьэ кьызэрыхуэхьуа щIыкIэр. ХьэИшэт кьуажэм кьикIыжырт, и

анэм кьыхузэрилъхьа сумкэ хьэлъитГыр иЫгыу. Гьуэгу здытетым, «кьаштэ, хьыджэбз, тлэкГу бдэсхьынщ» жери, кьэлэбэри сумкэ нэх хьэлъэр Ихат. Общежитым нэс кьыхуихьыжу, «уи Гуэху дахэ ухьу» жиГу шылуигъэзыкЫжам, Хьэишэт абы клэлъыджэным зымащлэщ илэжар. ГуигъэкЫжынутэкьым. Гьэщлэгуэныракъэ, зэ Гуплъэгьуэм Хьэишэт и гур щлалэм клэрыпщлат. Зи нэхэм нэхугъэ кьыщлхыу кьыфлэщла щлалэ хьэрэмыгъэншэм узылэпишэу зыгуэр хэлът...

Абы иужьклэ тхэмахуи тхэмахуитИ дэклэщ. Общежит бжэГупэм Хьэишэт мащлэрэ зыщигъэджэрэза а щлалэр «блэкЫу слъагьуну плэрэ» жыхуиГуэ, арщхьэклэ дэнэт... Ауэ, Алыхьым кьиужэгьужыпауэ кьыщлэкЫнтэкьыми, махуэ гуэрым, лэжьаплэ кьикЫжу, а щлалэр кьыхуозэ. Ауэрэ нэГуасэ зэхуохьу. «ЗэкГупсу зэрихьэллэжащ» жыхуалэм хуэдэт тГури. Апхуэдизклэ фЫуэ щлалэр ильэгьуати, Хьэишэт шы-нэрт абы гу щимыхуэнклэ, лэщлахынклэ. Езы лэуеси апхуэдэ дьдэу кьы-зэрилъагьур хьыджэбзым псэклэ зыхищлэрт. Кьуажэм клуэжауэ а псор и анэм щыхуиГуэтэжым, кьышыгуфЫкГри кьыжрилат: «Сыту уделэ цЫкГу мыгьуэ уэ, апхуэдизу нэхьуеиншэу зэрыплъагьур кьыумыгъащлэ. КьыпфлэмыГуэхуцэ хуэдэу фэ зытегьауи, езым нэхьыфЫжу укьы-лъагьунуц». Арщхьэклэ Хьэишэт зэрыщымыт зищлхыфынт...

А щлалэр хэкГыртэкьым хьыджэбзым и гупсысэм, игуми зы да-кьикъэ ихуртэкьым. А и гурыщлэ телъыджэм апхуэдизклэ ар зэщлхыгъэти, и дэльхум зыхигъэт бэлыхьыр а дэрэжэгьуэм хэшып-сыхьыжырт.

Апхуэдизу фЫуэ ахэр зэрызэрылъагьумклэ бэянт а тГум я на-сып зэрызэхэмылхьыр. Хьэишэт и гьащлэр лэфл кьыщызыщл, и ду-нейр кьыхуэзыгъэнэху и лъагьуныгьэр кьухьэжат, кьухьэжат зэи кьыкьуэмыкЫжын дыгьэу...

Псори кьыщежьар Аслъэнбий дежщ. Зэгуэрым, лэуесрэ Хьэишэт-рэ общежит щлхьхэплэм деж щызэбгъэдэту, ар кьабгъэдохьэ, сыт шы-гьуи хуэдэу ефауэ. И шыпхьур зыбгъэдэт щлалэр абы игу ирихьакьым. «Си шыпхьум дей укьэкГуауэ афлэкла сумыгъэлъагьу», – жери, лажьэ зимыГэм щыхьащ. Хьэишэт и дэльхум сыт хуэдизрэ емылэлуами, кьиклаакьым. ЕтГуанэ гьуэгу щлалэм шылуцлэм, епщэфылащ. Ещанэм...

А пщыхьэщхьэ угьурсызыр сыт хуэдизрэ и нэгу кьыщлхьхьэжрэ Хьэишэт... Кьыщлалъхуа махуэмклэ кьехьуэхьуну, удз гьэгьа лэрамэрэ клэнфетрэ иЫгыу, лэуес кьэкГуат общежитым. Зыкьомрэ щысауэ, щлэкЫжыну зигъэхьэзырауэ, Аслъэнбий кьыщлэхьэ. «О-о, ди малъ-хьэ дыщэр ди хьэщл!» – жери, лэнэр щытыххэти, зрегьэхуэх, аркьэ абдж лэщлэльтри кьытрегьэувэ. Иофэхэр... Кьаугьэр кьызэрыклар и фа-дэрщ. «И клэм нэс уефэркьым» жери, Аслъэнбий лэуесым шохьэ. Мод-рейм «сефэфынукьым апхуэдиз» жиГу кьыщыпидзыжым, Хьэишэт и дэльхур мафлэу кьэлыдащ, «уигъэллами, си шыпхьум щхьэклэ тГуэпс кьибнэнкьым» жери. лэуес ефэн щимыдэм, Аслъэнбий абы стэчаныр кьылэщлхыпхьуэтри и нэклум щлхылащ. Ар зышэчын цлхыухьу щылэт... лэуес пхьуэщ, Аслъэнбий и джанэбгьэр иубыдри хьыфлхыуащ. Ар кьы-щылъэтыжщ, лэнэм телъ сэр наплэзыплэм кьипхьуатэри...

Хьэишэт зэуэ кьыхэкИиикГри кьызэфлэмэхащ. «Скорэм» щлалэр псэуэ сымаджэщым хунэшэсакьым. Абы иужьклэ Хьэишэт мурад быдэ ищлащ и дунейр кьытезыгъэункыфла и дэльхум псэухунклэ лымыхьэну.

А лэщлэщлэм щхьэклэ ильэсибл кьытралъхьэри Аслъэнбий

ягъэтIысащ. Къэхъуа Iуэхур щызэхагъэкIым, и дэльху нэхъыжьри и Iыхьлыхэри ХьэIишэт къельэIуат «къаугъэр къэзыгъэхъеар уи дэльху-рауэ жумыIэ» жари, арщхэкIэ абы щIы хуэупсакъым...

ГъущIым я нэхъ бидэри зэманым къэгъэшыгъуафIэ ищIу жаIэ. ХьэIишэт и гур тIэкIу-тIэкIуурэ нэхъ щабэ хуэхъужат и дэльхум. Ауэ абы икъута насыпым кыыхуихъа гуауэм иджыри къиутIыпщыртэкъым. Къытральхъа илъэсиблыр зыхуыу къэкIуэжа Аслъэнбий зригъэлыагъун лъэкIакъым ХьэIишэт. И унэми къэкIуат и дэльхур, ауэ къыщIигъэхъакъым, ар IукIыжыхуи бжэм къыкIэрытащ гыгуэ.

И анэми, и Iыхьлыхэми мащIэрэ къыжраIа абы, «емыкIуш, хьэIупсумыщI, дауэ щымытми, къыбдалъхуащ, къэкIуэжи лыагъу» жаIэу. Езыри зэзэмызэ къытехъэрт, арщхэкIэ и стIол къыдэгъэжым дэль сурэтыр, Iэуес и сурэтыр, къыдихуыу зэрыIуплъэу, и мурадыр къутэжырт. Абы къыфIэщIырт «сэ сыпIэщIэзыхам деж укIуэнуи?» жиIэу щIалэр къеупщIу, апхуэдэ гукъэкI зэрищIам щхэкIэ гукъанэ кыыхуищIу. И дэльхум зэи лъимыхъэну ита псалъэм ебэкъуэфакъым Аслъэнбий къыщишам щыгъуи...

Аслъэнбий хуит къэхъужу, илъэс нэхъ дэмыкIыу къыщрагъашэм, анэм и гугъат и къуэм и насыпым зыкъыгъэзауэ. ЩIалэ дыгъэ цIыкIу къахэхъуати, ХьэIишэт и анэм и Iупэр зэтехъэжыртэкъым. Хадэм къриха мыIэрысэмкIэ машинэ щIэрыпси къыщэхуат Хьэсэнбий. Узыншагъэшхуэ имыIэжми, нэрылыагъут псэун мурад зэриIэр. АрщхэкIэ унасыпыншэмэ Iуэхукъэ – нысащIэр и дыщ ишэжу гъуэгум тежщ, жыгым еуэри, цIыхубз цIыкIур и пIэ къыкIакъым. Я сабийри анэшхуэм кыыхуамыгъэнамэ, ари псэууэ къельыну къыщIэкIынтэкъым... Иджы... мис, фэбжь игъуэтам ихыжащ езыри...

ХьэIишэт и щхэр къиIэтри блынджабэм фIэль сыхъэтым епльащ. «Согувэ», – игукIэ жиIащ абы. ИкIи хущIегъуэжащ я гъунэгъу щIалэм щIыгъуу зэрымыкIуэжам.

Iэуес игу къыщыкIкIэ зэрищI хабзэм хуэдэу, ХьэIишэт къыдэгъэжым доIэбэри щIалэм и сурэтыр къыдех. Сурэт дахэ дыдэт – Iуащхэмахуэ лыапэ щызытригъэхат... Ауэ, гъэщIэгъуэныракъэ, иджы Iэуес, япэхэм хуэдэу, гукъанэ кыыхуищIу къеплъыртэкъым. Хьыджэбзым ар кыыхуэгуфIэрт...

Сурэтыр къыдэгъэжым дильхэжри, къуажэм кIуэжа зэрыхъунум егупсысзудэщысым, инженер нэхъыщхъэм машинэ зэриIэр игу къэкIыжри телефоным Iэбаш.

- Хьэсэнбий, ХьэIишэтц ар. Нобэ машинэ уис?
- Сисщ.
- УхущIыхъэмэ, кхьыIэ, къуажэм сынэдзысыж.
- Ахъей унэзгъэсыжын!

ЩIэкIуэж Iуэхур и лэжьэгъухэм ящыщ зым жриIэри, ХьэIишэт иунэтIащ дэкIыжыпIэмкIэ...

* * *

Хадэ Iуэхухэр иухри ХьэIишэт унэм щIыхъэжащ. КIыфI хъууэ хуежьат. Гъунэгъу цIыхубзхэр пщыхъэщхэкIэрэ къыщIыхъэурэ щыст, армыхумэ, гузэвакIуэ къэкIуэнури зэфIэкIри, унэри пщIантIэри щым хъужат.

- Алей, жэщ хъуху хадэм уимытыну къуэды хъуат, – щабэу къехъур-

джэуащ и анэр.

Хьэишэт абы зыри пидзыжакъым, бжэ кьуагъым кьуэт шэнт ляхъшэ цыкIур кьищтэри тетIысхьащ. И анэм нэмышцI, унэм щIэст гьунэгъу цыхубзитIи. «Пщэдджыжь жьыуэ сыкIуэжын хуейщ, – егупсысащ Хьэишэт, – лэжьапIэм сыдэмыкIыжмэ, емькIущ. Хьарзынэуи сыщыIаи...»

Ауэрэ здэщысым сабий гьы макъ кьызэхихащ. ЩхьэгъубжэмкIэ дэплъмэ – и дэльху нэхъыжьым и пхьур кьыдыхьэжырт, сабий цыкIу гуэрэм и Iэпэр иIыгъыу. Ахэр кьыщыщIыхьэм, Хьэишэт кьэтэджри япежьащ.

– Сыт, бацэ, ущIэгъыр? Iажэ си IэпIохуэм! – жери сабийм дежкIэ и IитIыр ишиящ Хьэишэт. И гугъащ ар унэм щIэс цыхубз тIорыситIым языхэзым и кьуэрыльхуу.

– IыIы!

ЦыхубзитIым я зым и жыным кIэнфет кьрехри сабийм хуеший. АрщхьэкIэ абыи бгьэдыхьэн имыдэу, мажэри Хьэишэт и анэм и куэщIым йотIысхьэ.

– Хэт ей мы цыкIур? – щIоупщIэ Хьэишэт.

Гьунэгъу физитIыр «хьуцт» жоуэ зэплъыжащ.

– Алей, мыр Аслъэнбий мыгъуэм и щIалэ цыкIуращ, – кIэпхын кIапэр и нэм хуихьащ Хьэишэт и анэм.

Гьын щигъэтри, зэи имыльэгъуа, имыщIыху хьыджэбзым кьеплъащ щIалэ цыкIур.

– Ди нысащIэ мыгъуэм и шыпхьум дей щыIащ. Маринэ згъакIуэри кьезгъэшэжащ, тхьэ, Iейуэ сигу кьэкIати, – жиIащ Хьэишэт и анэм, зыгуэркIэ зигъээхуэж хуэдэ.

«Мыри хэт?» жыхуиIэу, сабийр Хьэишэт кьеплъырт. Езы цыкIур нэщхьейт, зеиншэу кьызэрынар и псэм ищIэ хуэдэ.

Хьэишэт кьаскIэри кьызэщIэнащ. ТIэкIурэ Iэнкуну щыта нэужь, и Iэхэр сабийм дежкIэ ишиящ:

– УIэкIуэн си дей?

АрщхьэкIэ сабийм и анэшхуэм нэхъри зрикъузылла мыхьумэ, кьыкIаIакъым.

Куэд дэмыкIыу щIалэ цыкIур анэшхуэм и IэплIэм кьокIри пэш кIуэцIыр кьызэхикIухьу щIедзэ, щIэх-щIэхьурэ Хьэишэт

кыыхуеплъэкIыу.

– IакIуэ си дей, ад-дэ усхынщ, – ХьэIишэт и IитIыр аргуэру иши-ящ сабийм дежкIэ.

ЩIалэ цIыкIур, дзыхь имыщIыщэурэ, кыбгъэхдохьэ. ХьэIишэт ар къепхъуатэри дредзей, егъэкIэрахъуэ. TIури мэдыхъэшх, мэгуфIэ... Ар зылыагъу анэм и нэпсхэр щIилъэщIыкIыурэ жеIэ:

– Сыту фIыт, Iей, мыщIыху укъызэримыщIар. Алыхь, нэгъуэщIым хуэкIуэ имыхабзэ.

Гъуэлъыжыгъуэ хъуху сабийм кыкIэрыкIакъым ХьэIишэт. Игъэджэгуу, игъэдыхъэшхыу щIыгъуащ. Уеблэмэ, гъуэлъыжа нэужь, хьыджэбзым и гупэм къафIэкIуэри занщIэуи Iурихаш.

ХьэIишэт и нэхэр кыщызэтрихам, дыгъэ бзийр пэшым щыджэгурт. Сабийм и Iэ лъэныкъуэр абы и пщэм къешэкIат. И анэм дежкIэ еплъэкIри, ар къэушарэ жейрэ кыыхуэщIакъым. Зыкъомрэ пэплъащ, итIанэ, хуэмышэчу, щэхуу джащ:

– Мамэ.

– Сыт?

– Ужейркъыми?

– Зыкъом щIащ, тхьэ, сыхъызэрыушрэ. Сыкъэтэджу сымьIэуэлъэуэн щхьэкIэ сыхэлъщ.

– Ныжэбэ жэщым сыжея уфIэщIрэ, кIуэ нэхущым зы сыхъэтыпэ сыIурихаш ахъу.

– Сыт ущIемызэгъар?

– Сабийм сегупсысу жэщ псом сыхэлъащ. ПщIэрэ, мамэ, сигу къэкIар?

– Дэнэ щысщIэн?

– Сабийр сэ кызэфт.

Фызыжыыр занщIэу кызэфIотIысхьэри, и лъакъуитIыр гъуэлъышIэм кьрегъэувэх. Абы жиIэнIауэ хунэмысу, ХьэIишэт къопсальэ:

– СощIэ, мамэ, кызжепIэнур...

– Алыхь, гъэщIэгъуэныр зэхэзбгъэхтэм!

– Хьэуэ, мамэ, абы гъэщIэгъуэну зыри хэлъкъым. Хэт сабийр зышIыну? Уэ уи махуитI зэхуэдэкъым. Джэдкъаз тIэкIум укIэлъыплъыжыф къудейуэ аращ. Мы цIыкIур кIуэтэху... КIэщIу жышIэмэ, уэ ар зыхуей пхухуэгъэзэнукъым, мамэ. Хьэмидщи... Сарэрэ абырэ быниплI яIэщ. Сэ ар ауэ сытми жысIэркъым. Жэщ псом гукIэ зэзгъэээхуащ.

– AIэ, Алыхь, ар мыхъуну.

– Сыт щIэмыхъунур, мамэ? Хамэкъым зэптыр.

Фызыжыыр хэгупсысыхьарэ жиIэнур имыщIэу зы тэлайкIэ мыхъейуэ щысащ. ИтIанэ къэпсэлъащ:

– Арэзы сыхъууи сощI. Ар зэсар сэращ. НыпхуэкIуэну? НакIуэми, пхущыIэну?

– НысхуэкIуэнщ. СщIэркъым си гум апхуэдэу щIыжиIэр. Си гум сыкъыгъащIэ хабзэкъым.

Фызыжыыр щым мэхъу. ТIэкIу дегъэкIри и пхъум хуоплъэкI:

– Алыхь, сымьщIэ бжесIэнур. Сабийм Iэпхлъэпх уищIынщ. Уи насып къэкIуэнур...

– Сэ нэгъуэщI насып сыхуейкъым, мамэ!..

Зэанэзэпхъур щым мэхъу. И анэм и гум щыщIэр ХьэIишэт

кыгурыIуэрти, ар имыгэпIащIэмэ нэхь кыищтэрт.

– Хьэуэ, тхьэ, ар мыхьуну Iуэхуш. А цыкIураш сэ псэуэ слутыр. Ар симыIэмэ, дауэ...

– Хьэмид и сабийхэр-щэ, мамэ? Мис, хьарзынэу зы пщIантIэ фыдэщ.

Аргуэру заул докI...

– Алыхь, симыдэ щхьэкIэ а уэ жыпIэм зы пэж гуэр хэлтым. Сэ сыт мыгьуэ, сыбыкьшыкьщ. Нобэ сылIэмэ, сабийр зэхээдзэн хьунуш... Ауэ итIани си фIэщ хьуркьым уэстыфыну. Схуэшэчынокьым симылыагьуу...

– Щэбэт кьэсыху кыпхуэсшэжынщ, мамэ, умыгузавэ.

– НысащIэ мыгьуэм и дыщми сыт жаIэн?

– Сыт жебгьэIэнур? Сабийр дыдейщ, ди льяпкьщ!

– Уи лэжыгьэмрэ сабиймрэ зэхуэхьуну?

– Абыи сегупсысащ. Дэ езым ди лэжыапIэм диIэщ садик.

– Алыхь, симыщIэ... Зэ сумыгьэпIащIэ, мыдэ Хьэмидрэ Са-рэрэ жаIэм деплынщи... Тхьэ, итIани си фIэщ мыхьу сигу пыкIыу нэзгьэкIуэфыну... Куэдрэ пхущыIэнуи сфIэмыщI.

– СхуцымыIэмэ, кьэсшэжынщ...

* * *

... Автобусым итIысхьэу ежьэжа нэужь, и щхьэр абдж Iухам кыдыгьэжри Хьэишэт кызэплэжкIыжащ. И анэр кьэувыIэпIэм тетт, сыным хуэдэу жауэ. Хьыджэбзым и нэпсым кызэпижыхьащ: абы кыгурыIуэрт анэм и гум щыщIэр.

Кьуажэм зэрыдэжу, автобусыр нэхь хуабжь хьуащ. Хьэишэти абджыр иригьэжэжкIыжащ.

И IэплIэм ис сабийм щыIуплэжкIэ, зэи зыхимыщIа гурыщIэ телыджэ гуэрхэм Хьэишэт зэщIаубыдэрт. Сыти и мыхьэнэ абы иджыри кьэс кыгьэщIам?.. ДяпэкIэщ псэун щыщIидзэр... Сыту пIэрэ жаIэнур и лэжыэгьухэм? Хьэсэнбий-щэ?.. Дауэ кыщыхьуну пIэрэ? Хэт сыт хуейми жрырIэ, иджы абы сабий иIэщ... Сабий!..

ТХЬЭРЫКЪУИТИ

Жей IэфIым здыхэтым Руслан зыхищIащ и Iэблэм зыгуэр кызэрелусар:

– ТIопIэ, укьэуша?

ЩIалэм и нэхэр щхьэхынэ-щхьэхынэу кызэттрех:

– Ы-ы? Сыт жыпIа?

– Блы хьуащ. «Сыхэжае хьумэ кызэдэжэ», жыпIати...

– А-а!

Анэр и пэшым зэрыщIэкIыжу, Руслан кыщолъэтри зехуапэ.

– ЖейкIэ урикьуакьым аргуэру. Тхьэ, топджэгу сеплын щхьэкIэ жэщыбг пщIондэ сыщымысын.

Унэм кызэрыщIэкIыу, щIалэр уафэм доплъей. «Нобэ гуэрым уэфIынокьым», – дунейр зэрыуфар и жагьуэ хьуащ абы. Гьэмахуэм

зэхуэдитI ирищIыкIа пэтми, цIыхум хуабэкIэ загъэнщIатэкъым. Мазэм щIигъуауэ, махуэ щIагъуэ къэмынэу, уэлбанэрилэу екIуэкIырт.

ЩIалэм къабзэу зыкьиупсц, и «Жигулир» гаражым къыщIихури зэщIигъэнащ, ар лэжьэху зихуэпэну щIыхъэжри, и кIэстум зэфIэт нэхъыфIыIуэр щитIэгъащ.

– Иджыпсту удэкIыну, ТIопIэ?

– НтIэ.

– Шей пщтыр тIэкIу уемыфэу уемыжьэ. Къальмыкъ шейрэ шэ щIэмыху кхъуейрэ къыпхутезгъэуващ.

ТIэкIу зэредзакъэу, Руслан и машинэм йотIысхъэри дож. Дыгъуасэ абы и унафэщIыр къельэIуат Астемырей кIуэуэ, иужькIэ пленумым щытепсэлъыхъыжын хуэдэу, а къуажэм щыIэ щIалэгъуалэ фермэм и лэжьэкIэ пэрытым щыгъуазэ зищIыну. Арат нышэдибэ жьбуэ гъуэгу щIытеувари, жэм шыныр яухуэ зэбгрымыкIыж щIыкIэ сынэсынщ, жери...

Куэд дэмыкIыу машинэ абджыр псыф къэхъуащ. «Зэрызэгупыгъуэ мы дунейр», – абджыр иригъэжэхуэ и щхъэр къыщригъэжым, абы занщIэу къепхъуащ жьы щIыIэр.

Мэртэзей зэрыдэжу, щIалэр аргуэру иубыдыжащ иужь лээхъэнэм зымыутIыпщ гупсысэм. ЕджапIэ нэхъыщхъэр къызэриух лъандэрэ, «къашэ» жари, абы и адэ-анэм бэуапIэ къратыртэкъым. Псом хуэмыдэу и тэмакъым къыщIэгъуэлъхъэпар и анэрт. Iыхълырэ благъэрэ гъунэгъуу къримыгъэпсэлъар укIуэдыж, хъыджэбз дапщэ къыхуагъэлъэгъуа, арщхъэкIэ щIалэр зикI яхутечыртэкъым. Хъэуэ, абы кърагъэлъэгъуахэм хъун яхэмыту аратэкъым, унагъуэфI шапIаи, узримыгъэплъу дахи къыхуагъуэтат. Езым и лэжьапIэ дыдэм щыIэт «нысэу дохъуапсэ» жыхуалэм хуэдэ зытIуши, ауэ... и псэр зыкIэрыпщIэн яхилъагъуэртэкъым. «ПцIыщ а лъагъуныгъэ жыхуалэр, – и фIэщыпэу зымахуэ абы къыжриIат и ныбжьэгъум, – хъун хуэдэу къыпфIэщI гуэр къаши аращ лъагъуныгъэ хъужыр».

ТIэкIу хуэщхъэпэлъагэу пIэрэ жыпIэну, Руслан щIалэ псыгъуэт. ЕкIуу, дахэу мыхуэпауэ, и вакъэр лыдыжу мыцIууэ зэи плъагъунутэкъым. КIэщIу жыпIэмэ, пщащэхэр щэхуу зыхукъуэплъ, зэхъуапсэ щIалэхэм ящыщт. Езыми ищIэрт хъыджэбзхэм ягу зэрырихъыр, ауэ абы щхъэкIэ и пэр дригъэзейртэкъым...

Йогупсысри къыхуэщIэркъым, – университетым илъэситхукIэ щIэсащ, ар къиухауэ зыкъом щIауэ мэлажьэ. АтIэ апхуэдиз зэманым а къыдеджахэм, зыхуэзахэм игу ирихъын сыту къахэмыкIарэ? ЗэрымыщIэкIэ иужьу кърагъэлъэгъуа хъыджэбзыр нэхъ хъун хуэдэщ. Дахэщ, щэныфIэщ, Iэпкълъэпкъ зэкIужи иIэщ, ауэ итIани и псэм дыхъакъым.

Гупсысэм апхуэдизкIэ зэщIиубыдати, Руслан гу лъытакъым Астемырей къызэрыблэгъам. Уеблэмэ фермэмкIэ дэзыдзых гъуэгу фIэжауэ кIуэрт. КъыгъэкIэрэхъуэжри Iэщыхъуэхэм я деж кIуэцIрыкI гъуэгу быркъуэшыркъуэм триIуэнтIэжащ.

Фермэ куэбжэм IункIыбзэ къэбышхуэ етат. ДыхъэпIэм деж щыт пщыIэ цIыкIуми щIэсIатэкъым. Машинэм къокI, куэбжэ цIыкIумкIэ пщIантIэм дохъэри, лэжьакIуэхэр зыщIэс хабзэ унэм и бжэр Iуех. Ари нэщIт. «Жэм шыгъуэщ, бом щIэт хъунщ», – псалъемакъ гуэрхэр къызыщIэIукI псэуальэмкIэ еунэтI. Жэмэщым узэрыщIэбакъуэу сэмэгурабгъу лъэныкъуэмкIэ хэль бжэ ныкъуэлухым щIохъэ. Абы бидон

щIэзу щIэтт, цIыхубз гуэри щыпэщашэрт.

– Фи унафэщIыр здэщыIэр умыщIэу пIэрэ? – йоупщI абы Руслан сэлам нэужьым.

– Модэ фермэбгум деж щытын хуейщ.

– Упсэу.

ЩIалэм кьегьэкIэрэхьуэж икIи бжэщхьIум щекбакьуэм шэ пэгун зыIыгьыу кьыщIыхьэ хьыджэбзым жьэхоуэ. Шэм щыщ тIэкIуи йокIут.

– Кьысхуэгьэгьу, кхьыIэ! – и нэкIур плыжьыу кьызэщIонэ жэмышым.

Руслан кьыфIэщIащ асыхьэтым дыгьэр кьехыу и пащхьэ кьиувауэ. Пщашэм и нитI хьуаскIэу кьэлыдам ар и пIэм иригьэжыхьат.

– Уэращ кьысхуэзыгьэгьун хуейр, – зыкьешIэжри кьыпогуфIыкI щIалэр. – Сэращ кьуаншэр.

– Зэт, сэ иджыпсту... – хьыджэбзыр унэм щIохьэ, пэгуныр егьэуври бинт иIыгьыу кьыщIегьэзыкIыж:

– Уи туфлгэм шэ тIэкIу льяIэсащи телсэщIыкIыжынщ.

– Iагь, сэ Iэ спыткьэ!

ЩIалэм и вакьэр быдэу зепельэщIыхьыжри бинтыр хьыджэбзым хуешииж:

– Тхьэразэ кьыпхухьу!

Я нэр щызэхуэзэм, хьыджэбзым и напIэр ирехьэхри IуегьэзыкIыж.

... Фермэм и Iуэху зытетым щыгьуазэ зищIа нэужь, шэджагьуэхуегьээкI хьуауэ, Руслан и машинэм йотIысхьэри гьуэгу тоувэж. Дунейр зэрыуфат. МащIэуи кьепсэпсауэрт. Уафэм и нэщхь зэхихыну и мурадтэкьым. Ауэ дунейм и теплэмрэ щIалэм и щытыкIэмрэ иджы зэщхьыжтэкьым. Абы и гущIэм дыгьэ кьыщепсырт, и псэр дэрэжэгьуэм зэрихьэрт...

Жэщым гьуэлгыжа нэужьы, щIалэм гукIэ зэригьэээхуэжу хуежьаш и нобэрей махуэр. ГьэщIэгьуэныракьэ, зэ еплгыгьуэкIэ хьэщыкь зыхуэхьуа хьыджэбзым и теплэр и нэгу кьыхущIэгьэхьэжыркьым. И нитI кьэлыдаращ гукьинэ щыхьуар. Епль абы, Iуплгьэгьуэ закьуэм и дунейр зэригьэдзэкIащ... «Кьысхуэгьэгьу, кхьыIэ» – а псалытIымкIэ и гущIэм лыгьэ кьридзаш...

ТхьэмахуэкIэ шыгьушыпсыпIэм хэлыащ Руслан. Зи цIэ кьудей имыщIэ жэмыш хьыджэбзым абы зикI гупсэхугьуэ кьритыртэкьым. Лэжьэгьуэ зэманым, цIыхум цахэтым, тIэкIу IэщIэху щхьэкIэ, и закьуэ зэрыхьуу, и гупсысэр аргуэру а пщашэм иубыдыжырт. Уеблэмэ, зэрыхьу ирехьу жери, фермэм кIуэну зэ ежьат ар, арщхьэкIэ кьуажэр кьызэрибгынэу кьэувыIэщ, зыщIэгупсысыжри, сыт щхьэусыгьуэ сщIыну жери, кьыгьэкIэрэхьуэжащ.

* * *

Зы пщэдджыжь гуэрым районым и комсомол комитетым и Iэтащхьэм Руслан иреджэри кьыжреIэ:

– Пленумыр пщэдеймыщкIэ кьэдгьэIэпхьуэмэ, дауэ уеплэрэ?

– Ар сыт щхьэкIэ?

– Пльагьурэ, иджыпсту Iэджэ отпуск щыIэщ. Кьэнэжар августым зэбгрыкIыжынщи, зыри дгьуэтыжынкьым.

– Уэрей, пэжым.

– НтIэ, пленумым етIуанэ Iуэхуу дызыщытепсэлгыхьынур

комсомол-щIалэгъуалэ бригадэхэр кыызэгъэпэщыныраци, зымахуэ уздэкIуа фермэм и унафэщIыр Iэмал имыIэу кыэгъуэти кыегъэблагъэ.

Дамэ тетамэ, асыхъэтым лъэтэну кыщIэкIынт щIалэр:

– ХъунщI!

«Сынэсыну пIэрэ зэбгрымыкIыж щIыкIэ?» – и Iэпщэ сыхъэтым еплъурэ, лэжьапIэ бжэIупэм Iут машинэмкIэ иунэтIащ абы. Ар фермэм щынэсам пщэдджыжь жэм шыныр зэфIэкIауэ цIыхухэр хуэм-хуэмурэ куэбжэпэм деж щызэхуэсыжырт, автобускIэ зэрызэбграшыжыным хуэдэу.

Пленумым кыщыпсэлъэн зэрыхуейм, абы щыжиIэнухэм я гугъу хуищIа нэужь, кызыфIимыгъэIуэху хуэдэурэ Руслан фермэм и унафэщIым еупщIащ:

– Зымахуэ сикъыщыкIуам зи шэ искIута хъыджэбзыр слъагъуркыыми?

– А, Зарети? – кыпыгуфIыкIащ мыдрейр. – Шэ кызэрыптрикIар кыджиджэри Iэджэуи дыщIэнэкIа уфIэщIкъэ, комсомолым укыыхидзыжынущ жытIэри... Тэрч сикIуэн хуейщ жери, укыэсыным ипэIуэ сутIыпщыжащ.

– Лъэсуи?

– Я унэр гъунэгъуш. Мес, мобдей...

– НтIэ, фи махуэ фIы ухъу!

– Гъуэгъу махуэ!

ЩIалэм машинэм зридзэжри ежьэжащ. ИкIи а дакыкъэм игу къэкIа гупсысэм таучэл кыыхилъхъэри, ТэрчкIэ имыгъазэу, бригадирым и Iэпэр здишиямкIэ игъэшащ.

Хъэуэ, и гум кыигъэпцIатэкъым ар: илъагъуну и нэ кызыыхуикIыр автобус къэувыIэпIэм деж щытт, цIыхубз тIорыситIым япэмыжыжьэу. Руслан нэхъ хуабжь зищIри блэжащ. Къилъэтыным хуэдэу абы и гур къеуэрт, гъуэгур дахэ-дахэу илъагъуртэкъым. Къуажэкум нэщ, кыигъэкIэрэхъужри и псэм къилъыхъуэмрэ нэгъуэщI бзылъхугъитIрэ здэщыт щIыпIэм деж кыщыгъэувыIащ:

– Тэрч фыкIуэмэ, физдэсшэнщ.

«КытIысхъэну пIэрэ хъэмэрэ?..» – щIалэм и гур нэхъ иныжу къеуэрт, имыхабзэу, и натIэм пщIэнтIэпс къекIуат. ЦIыхубзитIыр къотIысхъэ, арщхъэкIэ Руслан зыхуейр тIэкIу йокIуэтри лъэныкъуэкIэ йоплъэкI.

– КъакIуэ, Заретэ, автобусыр щыIэни-щымыIэни, – йоджэ цIыхубзитIым я зыр абы.

– Хъэуэ, фыкIуэ фэ, – зрелъэфыхъ мыдрейм.

– КъакIуэ, на! Маршынэ хъэзыр щыIэу сыт автобус ущIежьэнур? Сэ ипэмкIэ сикIуэнщ, щIалэм ущыукIытэмэ, – цIыхубзитIым я зыр къокIри шоферым бгъуротIысхъэ.

Руслан – гуфIэгъуэр зэригъэпщIунур ищIэркъым. Пэжу пIэрэ мы зыхэтыр хъэмэ пщIыхъэпIэ? Махуэ зыбгъупщI хъуауэ и гупсысэм хэмыкI, жейм емызэгъыж зыщIа пщашэр и машинэм исщ. «Жигули» кIуэщIым ит гъуджэмкIэ зээмызэ йоплъ пщашэм, модрейм кызэреплъаIар имыщIэу. Бетэмал, рулыр нэгъуэщI зыгуэрым иIыгъыу езыр хуеиху а гъуджэ цIыкIум иплъам и насыптэкъэ...

– Дэ вокзалым дей дыщыгъэкI, щIалэфI! – зыхэт гупсысэм кыыхеш ар кыбгъурыс цIыхубзым.

«Сыту щIэхыщэу дыкъэса», – Руслан нэхъ хуэм зещIри къоувыIэ.

– Уэ-щэ? – зыкьызэкьуепхьуэтри хьыджэбзым и нитIым щIоплэ ар.

– Сэри мыбдей сыщикIынщ. Мобдей, собесыращ сыздэкIуэр.

– Ис уэ, сэри абы сынэкIуэн хуейщ, – щхьэусыгьуэ ещI щIалэм.

«Сыту махуэ угьурлыт нобэ», – собес бжэIупэм Iуолъадэри макьышхуэ ищIу гулъэф ирегьэт машинэм.

– Упсэу, тхьэразэ кьыпхухьу, – кьокI хьыджэбзыр.

– Зы дакьикьэкIэ умыпIащIэт, – бгьэдохьэ абы щIалэр. – ЗыгуэркIэ сыноупщIынурат. Уэ зыщIыпIэ сыщыпхуэзауэ кьысцохьу.

Iу лыпштэу, хьыджэбзыр кьызэщIонэ.

– А-а, кьэсщIэжащ, зи шэ искIутар уэратэкьэ?

Жэуапым и пIэкIэ, хьыджэбзым и IупитIыр мащIэу зэтож.

– Собесым Iуэху ущиIэу ара?

– НтIэ, си анэр пенсэм макIуэри, абы и Iуэхум щхьа...

– А-а, кьызгурыIуащ.

– Узыншэу! – и нэ малъхьэдисхэм зэ щIегьэплъэжри, хьыджэбзыр унэм щIохьэ.

Iльагьуи зэхихи щымыIэу, Руслан машинэм зредзэж. Сыт адэкIэ ищIэнур? Ежьэну хьыджэбзым? КьыщIэкIыжмэ, жриIэнури сыт?

Машинэр зэщIегьанэри и лэжьапIэмкIэ мэкIуэж. АрщхьэкIэ и пэшми щIэзагьэкьым. И пащхьэм иль тхылъымпIэхэм итыр ильагьуркьым. «Собесым кьыщIэкIыжмэ, дауи, кьуажэм кIуэжынуц», – щIалэр лэжьапIэм кьыщIокIри аргуэру и машинэм йотIысхьэж.

Дунейм тIэкIу зиIэтыжати, аргуэру зыкьызэищIэжащ. Жьы щIыIи кьопщэ. Руслан вокзалым щIохьэри и кIуэцIыр кьызэхеплъыхь, арщхьэкIэ Заретэ зыщIыпIи щилъагьуркьым. Ауэрэ уэлбанэ кьохьу. Iэшэлъашэм цIыхуу щытым бэнзэвым зыкьыщIадзэ. Руслан и жьауэр машинэм кьрехри вокзал бжэIупэр кьызэхекIухь. Зы зэман кьелъагьу пIащIэу кьакIуэ хьыджэбзыр. «КьокIуэж!» Хьыджэбзыр кьос, и жьауэр егьэпщэхьж, еутхыпщIри вокзалым щIохьэ. Кассэм щыIухьэм, Руслан абы кьыбгьурохутэ:

– Аргуэру дызэхуэзаи! ЗэфIэбгьэкIа уи Iуэхур?

– НтIэ.

– Кьыумыщэху билет, сэ унэзгьэсыжынщ.

– Хьэуэ, хьэуэ!

Билет кьызэрыIэрыхьэу, цIыхур щынэхь цIырхь пIанэпэмкIэ макIуэ хьыджэбзыр.

– Иджы етIуанэу дызэхуозэри, уи цIэ кьудеи кьызжепIакьым.

Хьыджэбзыр абы кьоплъри и напIэр иредзыхьж.

– СымыщIэ уи гугьэу ара? Заретэщ.

Пщашэм, аргуэру абы кьыхудоплъейри, мащIэу и IупитIыр зэтож.

– Сэ Русланщ кьызэрызэджэр. Комсомолым и райкомым сыщола-жьэ.

– СошIэ.

TIури щым мэхьу.

– Куэд иIэж уи автобусыр кьэсыным?

– Дакьикьэ 15-20 хуэдиз.

– Мыбы ущIэлIыхьыни. НакIуэ, мо жыг щIагьым дыщIэувэнщ, – хьыджэбзым и Iэблэм шабэу йоIусэ щIалэр.

Уэшхыр кIуэ пэтми нэхь ин хьурт.

– Пэжу жызоIэ, етыж зыгуэрым уи билетыр, унэзгьэсыжынщ.

– Хьэуэ, сыхуейкьым...

– Куэд щIа жэмышу узэрылажьэрэ?

– МазитI хьуакьым. Школыр кьызэрызухрэщ. Сядэ-сянэр фермэм щыIэти...

– ЩыIэти, жэмыш IэщIагьэм удрагьэхьэхащ.

– Хьэуэ, седжэн си гугьэщ.

Куэд дэмыкIыу псчэуэ, гьуахьуэу зы автобус кьыIуолгадэ. Вокзалым зы гупышхуэ кьызэрыщIохри абы и бжитIым Iуозэрыгуэ.

– Узыншэу-тIэ, – хьыджэбзыр кьыпыгуфIыкIри автобусымкIэ ежьащ.

– Заретэ!

Хьыджэбзыр кьызэтоувыIэ.

– ПщIэрэ, сэ... иджыри дызэхуэзэну сыхуейт.

Пщацэм абы жэуап кьритыжакьым. КьыхуэгуфIэщ, и щхьэр ищIри автобусым итIысхьэжащ.

* * *

Мазэм щIигьуат и гум мафIэ кьезыдза хьыджэбзыр Руслан зэ-римылгагьурэ. Фермэм щыIаи, щIэупщIаи, «экзамен ет, Налшык, и адэ шыпхьум я дей щыIэщ» кьыжраIа мыхьумэ, и тэмэмышIэр кьыхуэщIакьым. Университетми тIэурэ-щэрэ Iухьа щхьэкIэ, абы и бжэIупэм бжэ кьэпщIауэ щызэрызехьэхэм яхильэгьуакьым. Иджы, мис, пшапэ зэхуэгуэм тридзэри, я деж кьэкIуащ. Уэрамым сабийр дэужьгьат. И машинэр я унэм пэмыжыжьэу щигьэуващ, «хэт ищIэрэ, дэкIыу е кьыдыхьэжу сльагьуну пIэрэ» жыхуиIэу. КIыфI хьууэ щыхуе-жьэм, щIалэ цIыкIухэм ящыщ зым бгьэдохьэ:

- Заретэ укьысхуеджэн?
- Иджыпсту.
- Зыми зэхимыхыу схужелэ, хьункьэ?
- Хьунщ.

Куэд мыщIэу пщIантIэм кьыдокI хьыджэбзыр. Руслан машинэм кьокIри абы кьыпожьэ.

- Заретэ, сэрац ар...
- Хьыджэбзыр зэплъэкIыурэ абы кьыхуокIуэ.
- Руслан, сыт уэ... сыт укьыщIэкIуар?
- БжесIэнкьэ, моуэ тIэкIу дыIугьэкI, псоми дакьыумыгьэлыгагьуу...

МащIэ щIауэ укьэслыгьуэрэ!

Хьыджэбзым абы зыри кьыпидзыжакьым. ЩIалэм гу льымытэу кьэнакьым кьыщыбгьэдыхьэм Заретэ и нитIыр кьызэригуфIыкIам. Ауэ куэд дэмыкIыу пщацэм и нэгур кьызэIууащ.

- Щхьэ унэщхьей, Заретэ? Дауэ хьуа уи экзаменхэр?
- СыпхыкIакьым...
- Дэтхэнэрат уздэкIуар?
- Физматым.

– Дэлэпыкьуэгьу уимыIэу тыншкьым абы ущIэтIысхьэну. Ауэ умы-гузавэ, етIанэгьэ ущIэхуэнкьэ. Тыншу кьохьулIэр зэи IэфI кьыпщы-хьуркьым... Иджы сыт-тIэ уи мурадыр?

- Сылэжьэнущ.
- Фермэми?
- НтIэ. ИтIанэ... Подкурс сыкIуэн си гугьэщ. Нэгьабэ абы щIэса псори щIэхуащ...

* * *

Университет бжэлупэм кьокIукI-нокIукIри Iутщ Руслан. Сы-хьэти тIуи докI. Йозэшири, еджапIэм и бгъум деж щыгъэкIа жыгхэм я щIагъым щIэт тетIысхьэпIэм щотIысэх. Зы зэман кьакъэ-пщIыпщIу зы гуп кьыщIокIыж. «Яхэтщ», – кьыщолъэт Руслан. Iу кьылтымьтэу щыблэкIым, кIэлъоджэ:

– Заретэ!

Хьыджэбзыр кьызопльэкI. Дуней гуфIэгъуэр зэрихьэуи кьыбгъэ-дохьэ:

– Руслан!

– Дауэ хьурэ-тIэ уи подкурсыр? – хьыджэбзым и натIэмкIэ кьэкIуа щхьэщыр хузэрегъээхуэж щIалэм.

– Хьарзынэщ.

* * *

Тхьэмахуэ хьуауэ махуэ кьэ-сыху зэхуэзэрт а тIур. Хьыджэбзыр кьуажэм кьикIырти Тэрч кьалэм кьакIуэрт. Абдеж Руслан и машинэм щригъэтIысхьэрти Налшык кьишэрт, еджэныр иуха иужьы ишэжырт. Анэм гу лымьтэу кьэнэнт и кьуэм зэры-зихьуэжам, кьэт зэрыхьуам. Абы кьыщIащ и щIалэм зэпсалъэ хьы-джэбз зэриIэр. ЩIэупщIэри, зыщыщ кьуажэри, зейри, я Iуэху зыIутри зригъэщIащ. КьыщыщIэм, и лъэр щIэхуащ. «Ар дауэ, – кьытригъээжур-рэ илIми и Iыхьыхэм и яжриIэрт абы, – жэмыш нысэу кьысхуишэну ара? Iэщыхьуэ унагъуэ сэ благъуэ схуэф-ащэр? ЖагъуэгъугъэгуфIэ сищIыну ара си кьуэм? Алыхь, си псэр пыту кьез-мыгъэшэн! Ар сыт хьэдэгъуэдахэ! Си лIыр кьулыкьущIэщ, щIалэр секретарь райкомщ, нэхьыщхьэжи ящIынущ. Фи нысэ цIыкIум сыт и IуэхущIафэ жаIэмэ, жэмышщ жызигъэIэну ара? Напэтехщ. Уэрэдрэ Iуданэу жылэм сыдэлгы-нущ...» Абы и псалъэхэр щхьэгъусэм кьыхуигъэдахэртэкъым, «Iэщыхьуэри дэ тхуэдэ цIыхущ, хьыджэбзыр игу щрихькIэ – упэрымыуэ» кьыжриIэрт. АрщхьэкIэ анэм уи Iэли уи уди хэ-загъэртэкъым. Руслан кьыIурадзэжат абы и псалъэхэр, ауэ анэм и жыIэм едэIуэну игу кьигъэкIыххэртэкъым. ХузэфIэкIынутэкъым а хьыджэбзыр имылыагъун. Уеблэмэ, тхьэмахуэ ма-

хуэр кыыхуэмыгыэсу, я деж щыкIуэ мызэ-мытIэу кыэхурт...

Дауэ щымытми, гыатхэм кыишэну игу ирилъхьат Руслан. «ЗихъунщIэми, дэнэ кIуэн си анэр, иужькIэ Ичрам кыихьыжынщ», – жиIэрт игукIэ. Ауэ гугъэмрэ гыащIэм зыкызызэрыпхузэкъуихымрэ щызэтемыхуэ кыэхуркъэ, махуэ гуэрым щIалэр кытехуэри сымаджэщым щIэхуащ. Абы зы тхьэмахуэкIэ щIэлыауэ, «Налшык нэхъ дохутыр Iэзэ щыIэщ» жари, кыалэшхуэм кыашащ.

Зы махуэм адреЙр кыкIэлъыкIуэрт, арщхьэкIэ Руслан и щытыкIэр нэхьыфI хьуртэкъым. Нэхъ цIэрэ щхьэрэ зиIэу дохутырышхуи кырамыгъэпльаи, ауэ кIуэтэху сымаджэр нэхъ фагъуэ хьурт. Сыт хуэдизу узым кыыхимыгъэзыхьми, Руслан зиIыгът. Ар зи фIыщIэри... Заретэт. Еджэныр зэриухуу ар кыакIуэрт сымаджэщым. Кыыбгъэдэст, и гур фIы кыыхуищIу...

Май махуэшхуэхэр кыщыблагъэм, езыри тIэкIу нэхьыфI кыэхуати, «и унэм щреIэ» жари, щIалэр кыаутIыпщыжат. Жэщыр хэкIуэтэху щысащ лъагъунлъагъу кыэкIуа гъунэгъухэр, Iыхьлыхэр. Ахэр щIэкIыжа нэужь, щIалэр гъуджэм бгъэдэуэри гупсэхуу зэплъыжащ. Хьэуэ, ар жыжъэу ещхьыжтэкъым япэрей Русланым: и фэр гъуэжыт, гъурыбзэ хьуат, и нэ лъабжъэхэри щIэуфIыщIыкIат. Гъуэлъыжа иужь абы и гупсысэр щIыIэ-щIыIэу зыгуэрым хуэкIуащ. И адэр сыт щыгъуи, хьэдэ изыхам хуэдэу, нэщхьейуэ кызызэрыIущIэр, кыльагъуху и анэр зэрыгъуэгыр, ямылейуи гумащIэу кызызэрыхущытыр, и фэр гъуэжыбызэ зэрыхуар, а уз нэхъ шынагъуэ дьдэр зэуэлIахэр здашэ сымаджэщым зэрыщIэлъыр – а псор зэхуигъэкIуэжри, абы кыгырыIуащ мыхъужын узым зэриубыдар. Ар игу кыщыкIым, и щхьэр щхьэнтэм щIигъапщкIуэри зэщыджэу гыащ...

ЕтIуанэ махуэм, пщыхьэщхьэ зэрыхуу, и анэм имыдэу, кыкIэрыщIауэ, машинэм йотIысхьэри докI щIалэр...

– Руслан! – пщIантIэм кыыдэжри кыыбгъэдэлъэдащ абы фIыуэ илъагъур. – УкыщIэкIыжа?

– Хьэуэ, Заретэ, махуитI-щыкIэ сыкыаутIыпщыжауэ арщ.

– Дауэ ущыт, унэхьыфI?

– СынэхьыфIщ...

– Сыту фIыт.

ЗаулкIэ тIури щым мэхъу.

– Заретэ, мыдэ кыызэдалуэт. Иджыпсту бжесIэnum жэщ псом сегупсысащ сымыжейуэ, нобэрей махуэри абы дэкIуэу... Дунейм теткъым уэр фIэкIа сэ фIыуэ слъэгъуа. Ари – япэ дьдэу дыщызэIущIа махуэ лъандэрэ. Хьурэ уи фIэщ?

– Мэхъу. Сыт ар щIыжыпIэр?

– ЩIыжысIэри? Уэрэ сэрэ... си фIэщ хьуркъым дэ тIум ди насып зэхэлъу. Сыщыуэми сщIэркъым, ауэ... хьэуэ, сыщыуэркъым, си псэм ещIэ. Сыхуейкъым сэ уэ насыпыншэ ухъуну.

Хьыджэбзыр кыщцеудри и щхьэр щIалэм и дамэм кырегъэщI.

– Заретэ, щыгъэтыжыт иджы.

– СщIэрт сэ ар...

– Сыт пщIэр?

– Уи анэм зэримыдэнур.

– Хьэуэ, Заретэ, ушоуэ. Щхьэусыгъуэр нэгъуэщIщ. Ауэ ар... бжесIэ хьунукъым. Уи фIэщ щIы, сэ зэи нэгъуэщI кыэзмышэну уэр фIэкIа, ауэ...

– Сыт и щхьэусыгъуэр кыщIызжумыIэр?

– СумыгьэпIащIэ. Зы мазэ дэгьэкIи, итIанэ...

* * *

Жэм шыныр иухауэ, дей щIагьым щIэт тетIысхьэпIэм Заретэ тест гьатхэ дыгьэпсым зригьэууэ. Аргуэру абы и нэгу кьыщIыхьэжащ Руслан япэ дьдэу зэрыIущIауэ шыта щIыкIэр: шэм шыщ пэгуным кьикIыкIыу и вакьэм зэрытрикIар. Дапцэрэ игу кьэкIыжми, и IупитIыр зэтежырт... ЗыкьригьэщIакьым, ахьумэ а меданым абы и гущIэм хьуаскIэ кьридзат щIалэм.

– Заретэ!

«Автобусыр кьэсагьэнщ», – хьыджэбзыр зыхэт гупсысэм кьыхишаш фермэм и унафэщIым. АрщхьэкIэ, зиплгыхьри, автобуси илгьэгуакьым, машинэ псынщIэ фIэкIа.

– Заретэ, мыр уэ кьыпхуейуэ кьэкIуат.

Шляпэ зыщхьэрыгь щIалэ мыщIыхур нэщхьейуэ кьыщыбгьэдыхьэм, хьыджэбзым и лгьэр щIэщIащ...

... Заретэ ищIэжыркьым хьэдагьэм дауэ кIуами. Абы ищIэжыр зыщ: яукьуэдиийауэ, алэрыбгьум телгьу унэ лгьэгум илгьэ и щIалэм зэрыIуплгьэу кьызэрыукIуриярщ. Уеблэмэ абы иужькIэ и унэ кьызэрашэжа щIыкIэри ищIэжыркьым... Тхьэмахуэ хьуауэ хэлгьщ, пIэхэнэу. Дохутыр кьраджэри кьрагьэплгьаш, «сымаджэщым нафшэ» жиIа щхьэкIэ, езыр яхуэкIуакьым. «Зэманым нэхь хущхьуэфI шыIэкьым, хуэмхуэмурэ и сэфэтым кьихьэжынщ», – жаIэрт щIэупщIакIуэ кьекIуэкI и гьунэгьухэм.

Тхьэмахуи, тIуи, мази дэкIащ, Заретэ зэрыхэлгьт. ЕтIуанэ гуэру кьраджа дохутырым, «нерв узщ иIэр, шынагьуэ шыIэкьым» жери кIуэжащ.

* * *

Руслан и кьурIэнаджэр щашI махуэм, шэджагьуэнэужь хьуауэ, абы я пщIантIэм кьыдыхьаш зы лIы мыщIыху:

Тхьэгужьокьуэ Мулид и пхьур шыIэжкьым, пщэдей щIалгьхьэ, – кьыжриIащ абы Руслан и адэм.

– Кьысхуэгьэгьу, ар... хэт, дэнэ шыщ?

– Астемьрей. Заретэщ и цIэр...

* * *

Игьуэ нэмысу дунейм ехыжа цIыхубз цIыкIур кхьэм дэзыххэм гу лгьатащ я хьуреягькIэ кьэзыуфэрэзыхь тхьэрыкьуитIым: зыр хужьыбзэт, адрейр гьуабжэ-фIыцIафэт. Дуней гуфIэгьуэр яIэу, зыр адрейм еубзэу, кьашхьэщылыгьатэ-заIэтыжу апхуэдэт. Ауэрэ тIури кхьаблэм кьытетIысхьаш. «Кыш» жары трахужащ. АрщхьэкIэ жыжьэ IулгьэтыкIахэкьым. Зэрызэхуэбзэрабзэм хуэдэурэ, тIэкIу дагьэкIри етIуанэу кхьаблэм кьытетIысхьаш. Аргуэру трахужащ. Ещанэу кьыщытетIысхьэм, лIам и Iыхьлы гьунэгьухэм ящыщ зым жиIащ:

– Я гугьу фымыщI! – Абы фIыуэ ищIэрт Русланрэ Заретэрэ яку лгьагьуныгьэшхуэ зэрыдэлгьар. – А тIур – фIыуэ зэрылгьэгуа ныбжьыщитIым я псэхэрщ.

АрщхьэкIэ абы иужьу жиIар зыми зэхихакьым, кьийуэщати...

УДЗ ГЪЭГЪА

Даур Аслъэн и фэеплъу

Къульшыкъу хъугъуэ пэтми, а пщэдджыжьым щэхут къалэ уэрамхэр. Машинэ зэхэзежэри цIыху зэхэзекIуэри мащIэт. КъуэкIыпIэмкIэ гуфIэу къыкъуэплъа дыгъэри бзэхыжат – пшэ фIыцIэ гуэрэнхэр тезэрыгуэри ягъэщIкIуат. Жъы щIыIэ къепщэм напэр трисыкIырт, Iапкъльэпкъырт зэпхилыгъукIырт. Ауэрэ къызэпхидзу щIидзащ. Сыхуей-сыхуэмейми, нэхъ хуабжь зызмышIу хъуакъым...

Сымаджэщым сыщынэсам нэIуасэ схуэхъуа медсестра хъыджэбз лъагъугъуафIэм фIэкIа кIэлындорым нэгъуэщI тетгэкъым.

– Дауэ нэху къекIа си ныбжьэгъур? – соупщI абы сэлам нэужьым.

– Тхьэ, сигу иримыхьыщэ.

– Хъуну сыщIыхьэ?

– Хуэм цIыкIуу щIыхьэ. Жей си гугъэщ.

Беслъэн и напIэхэр зэтелът. Ауэ и гъуситIыр хэлът, къэушауэ. Си щхьэр, сэлам заресхыр къыкIыу, сощIри, ауэ щыт шэнтым щэху дыдэу сытотIысхьэ.

Си ныбжьэгъум сызэрыIуплъэу си гур къиузыкIащ. Махуэ зыщыплI ипэкIэ ар зэрыщытамрэ иджы зэрыхъуамрэ зэщхьыжтэкъым: и нэгур гъуэжьыфэ хъуат, шхыIэн ныкъуэтехым къыщIэщ и ныбэр къэбэгат, махуэ зыбжанэ хъуауэ имыупса и жъакIэми фаджафэ къытригъуэрт.

– Уэра, Хьэсэн? – и нэхэр къызэттрех абы.

– Сэращ. Уа, нобэ хуэдэ махуэм ухэлъ хъун? – сыдэгушыIэну сыхуожьэ сэ абы. – Пщыгъупщэжауэ ара, нобэ цIыхубзхэм я махуэшхуэщ, зиунагъуэрэ.

– Уэлей, сщымыгъупщэжа... Си зы лъакъуэр хъужати, адрейм къыщIидзащ, армыхъумэ си гугъат...

– Умыгузавэ, ари хъужынкъэ!

– Согугъэ хъужыну...

Беслъэн къызэфIотIысхьэ, къэтэджыну къоIэ, арщхьэкIэ и лъакъуэ узым къызэфIигъэувэркъым.

– Щыль, тхьэм щхьэкIэ! – си ныбжьэгъум сыдэлэпыкъуурэ зезгъэгъуекIуриижри, и шхыIэн кIапэр хузэзгъэээхуащ.

Сымаджэщым щIэльми, лэжьэн зэпигъэуртэкъым Беслъэн. Абы тхыгъэ зыбжанэ газетхэм къытригъэдзат, уэрэд зыкъомми макъамэ ящIилъхат. Абыхэм къысхутепсэлыхь щхьэкIэ, ар си зы тхьэкIумэм ихьэрэ адреймкIэ икIыж мыхъумэ, щIагъуэу седаIуэртэкъым. Си гупсысэр зэтар абы и щытыкIэрт – си гур гузавэм нэхъри зэщIищтэрт. Сышынэрт зи хъым ихуа уз хьэлъэм си ныбжьэгъур къимыутIыпщынкIэ...

И жъакIэ зэщIэкIэжам си нэр аргуэру щыхуэзэм, абы и псалъэр зэпызоудри жызоIэ:

– Беслъэн, уи жъакIэр сыгъэупс, армыхъумэ мыбы щIэт цIыхубз дахэхэр нэки пэки къоплъынкъым.

– Сэ супсыжынщ, зиунэрэ. Зэ моуэ сыкъеувэх хъурэ...

– Хьэуэ, уэ иджыпсту укъэтэдж хъунукъым.

– Хъунщ-тIэ.

Псы хуабэ, тас сытхэр къызогъэлэгъуэ, сабын тхъурымбэ сощIри и нэкиIум щызохуэ. Сысакъышэурэ, зэрыщыльым хуэдэу, и жъакIэр къы-

зоупсэх. Лезвэр и нэклум зэ иризгэкIуэху, «уэху-ху-ху» жиIэрт. Супсын соух, и нэклур кьелэбэрэбыхьри: «Тхьэразэ кыпхухьу, Хьэсэн, си гум жьы дебгьэхужащ», – жери нэхь нэщхьыфIэ кьохьу.

А махуэм куэдрэ сыбгьэдэсащ си ныбжьэгьум. Дэ дызытемыпсэ-лтыхьамрэ зи щхьэфэ димыIэбамрэ укIуэдыж. Абы и нэ кьикIырт и «Дахэнагьуэ» ансамблым щIыгьуу Адыгейм концерт щитыну, и уэрэджыIакIуэ гупым Iэгуауэшхуэ кьыщыхуаIэта Шэрджэсми зэ тригьээжыну. «Пщыхьэщхьэ иджыри зэ кьытезгьээнщ», – жьыIэу зькыщысIэтыжым, кьыскIэлъыжелэ:

– Уи унэгуащэм махуэшхуэмкIэ схуехьуэхьуж, лэжьапIэм зьгуэркIэ ущIыхьэмэ, ди бзылхухгьэхэми сэлам гуапэ дьдэ схуехьж.

– Хьунщ, – жьзори пэшым кьыщIызогьэзыкIыж. ИкIи медсестрар кьызогьуэтри солъэIу:

– КхьыIэ, си шыпхьу цIыкIу, Беслээн зьгуэркIэ нэхь хьэлъэ кьэхьумэ, кьомыхьэлъэкIыу си унэ нэпсалъэ.

Си телефон номерыр кьыхузогьанэри унэм сокIуэж.

Телевизорым сепльми, газет седжэми, зэманыр блэлъэтри пщыхьэщхьэхуегьээкI хьуащ. Зькьом дэклIмэ сымаджэщым тезгьээжыну сигу илъу, телефоныр кьоуэ.

– Папэ, уэращ зыхуейр, – трубкар кьеший си нысэм.

«Гур зэрыгьум дыгьур ирожэ» жьыхуаIэракъэ, си гур занщIэу жащ си ныбжьэгьум дежкIэ.

– Медсестраращ ар, псынщIэу кьакIуэ! – кьоIукI телефоным.

«Нэхь хьэлъэ хьуагьэнщ», – щыгьын хуабэ зыщызодзэри, си нэм щIыр имылбагьуу, сынос сымаджэщым. ПщIэнтIэпсыр зэскьуэкIыу клэлындорым сыщытелъадэм занщIэу си нэм кьиубыдар Беслээн зыщIэлъ пэшыбжэм деж щызэхэт дохутыр зытIущырщ. «Реанимацэм яшэну арауэ пIэрэ?» – сыгужьеауэ сыщIолъадэ палатэм...

Абдеж си щхьэр клэрэхьуащ, си нэхэри щыункIыфIыкIащ. Дохутырхэм ящыщ зы кьапхьуэу си блэр имыубыдамэ, сьукIуриину кьыщIэкIынт. Реанимаци сыти хуэныкьуэжтэкьым ныбжьэгьу нэхьыфI дьдэу дунейм щызиIэр. ИгьащIэкIэ кьызэтемыкIыжыну зэтепIат абы напIэр. ИгьащIэкIэ кьызэтримыхьыжыну зэтрипIат и Iупэхэр. «Ар дауэ, – кьэхьуар схуэщIыртэкьым си фIэщ, – шэджагьуэхуегьээкI пщIондэ дьзэбгьэдэсащ, и узхэм кьыхагьэзыхьуи сытуи фэ тетакьым. ДьзэрызэбгьэдэкIыжрэ мыбырэ и зэхуаку сыхьэт зыщыплIым кьэхьуар сыт?.. Щхьэ мыгьуэ сыбгьэдэмысарэ махуэ псом, нэхьыкIэ зэрыхьуар нышэдибэ слъэгьуат, – зыфIэзудыжырт си щхьэр, – нэгьуэщI мыхьуми и ужьрей псалъэхэр зэхэсхьыжынтэкьэ... Илъэсищэм зэ кьальхууращ апхуэдэ макьамэ телъыджэ кьэзыгьэщI цIыху, итIани дыхуэ-сакьакьым, тхуэхьумакьым».

Си тэмакьыр щиюбыдыкIати, сыбэуэфыртэкьым, си напэм кьытелъэда нэпсыр зезгьээкIыурэ кьеслэщIэхьырт. КьысфIэщIырт а дакьикьэм абдеж кьыщызэхуэса псори нэщхьыдзэу кьызэплъу, си ныбжьэгьур ажалым зэрыщызмыхьумэфам щхьэкIэ сагьэкьуаншэу. «АтIэ сыкьуаншэкьэ, – жьысIэрт сигукIэ, – нэхь дохутырыфI дьдэу щыIэхэр щхьэ кьыхуэзмылтыхьуарэ, цIэрэ щхьэрэ зиIэу лъэпкьым тхэтыр щхьэ зэхэхуээн сымыщIарэ, мыпхуэдэ цIыху гьуэзэджэм уз бзаджэр пэщIэщIэгьу кьыщыхуэхьум? ПIэ кIуэщI сигьуальхьэу дауэ сыжеифа ар апхуэдэ гузэвэгьуэ щыхэхуэм?..»

Дохутырхэм и щхьэ течауэ кьызжамыIэми, си псэм ищIэрт си

ныбжьэгъу пэжым кьеуэлIа узым Iэзи гьуази зэрыпэмылгэщыжынур. ИщIэрт, итIани... ИтIани Беслгэн апхуэдэу пасэу зэрытIэщIэкIам си зэраныгъэшхуэ хэлгъу кьысфIэщIырт...

* * *

«Икарус» автобусышхуэм изу дитIысхьэри пщэдджыжьым жьыуэ дежыащ Шэрджэс щIыналгэм. Кьыщалгъуа и адэжь лгъапсэм щыщIалгъхэжыну яшэжат си ныбжьэггур. Гьуэгунэ жыжьэм узытепсэлгъыын бгьуэтынтэкгэ, тIурытI, щырыщ защIауэ цIыхухэр уэршэрырт. Сэ автобус щхэггубжэм ськIэрыст, абыхэм жаIэр зэхэзмышыу. Сызэрынэщхьейм, си щхьэр сызэрижаггъуэм гу лгъытауэ, кьызбггъурыс си лэжггъур кьызэпсэлгъылIэртэкгым...

Си гупсысэр зыIыггыр зеиншэу ськгэзыггэна, сигу щIылгэныкгъуэр здэзыхьа Беслгэнт. Ерыскгы IэфI куэд зыдэсшха, си фIымкIи, си IеймкIи, си щэхумкIи сызыдэггашэу сиIа, ещхьыркгъабзэу кьыздэггашэу щыта си ныбжьэггъу пэжырт. Дунейр нэхьри дахэ, IэфI, щIэщыггъуэ кьысщызыщIу, си Iуэху щызэхуэмышгъум зыкгъысщIэзыггакгъуэу сщIыггъуа Беслгэнт. Iэджэм жэрт си гупсысэр, дыщызэщIыггъуа иужьрей махуэхэр си нэггъу кьыщIэувэжырт, зэжетIа псалгэхэр си гум щызэпысщэжырт. ГгъащIэр зыфIэмыIэфI щыIэ? Ауэ си ныбжьэггъум ггъащIэр, дыкгэзыухггуреихь дунейр, цIыхур, и лгъэпкгъыр апхуэдизкIэ фIыуэ илгъаггурти... Хьэуэ, ар псалгэкIэ пхужыIэнукгым. «Моуэ адыггэу дунейм тетыр зы дыхггужауэ слгъэггуамэ, нэхь хгъуэпсапIэ сиIэтэкгым», – жиIэрейт абы. ГгъащIэшхуэ зэрымьIэнур и псэм ищIа хуэдэ, ар сыт щыггъуи пIащIэрт Iуэху куэд зэфIиггэкIыну. Жэщ, махуэ иIэтэкгым, махуэл дихыртэкгым: зэпымыууэ лажьэрт. Ари сыт хуэдэ макгъамэт кьиггэщIырт – псэм кгъедэхашIэу, дэрэжэггъуэ кгъуиту, уедаIуэ пэтми зыщумыггэнщIу.

... Зэггъуарым Черкесск дыщыIауэ дыкгэкIуэжырт Беслгэн сэрэ. ДыкгыздэкIуэжым, и мыхабзэу, си ныбжьэггур щым хгъури щхэггубжэмкIэ зыкгъомрэ дэплгъащ. Сэ хьыбар ггъэр кгъезггэжгъауэ

жысIэжырт. Ауэ езыр кызыэмыдаIуэу шэч сцIащ. Ауэрэ кыуажэ гуэрым и губгъуэм дыкъос. Хьэсэ-хьэсэурэ щагъэкIауэ абы изу итт удз гъэгъа.

– Зэ кьэгъэувыIэт, ныбжьэгъу! – зишийри шоферым и Iэблэм еIуасац Бесльэн. ИтIанэ зыкысхуигъазэри, – тхьэ, уеплъын мобыхэм я дахагъэм, Хьэсэн!

Машинэм икIри хьэсэбгъум деж уващ. Щытщи-щытщ. ИтIанэ, схуэ-мышэчу, машинэм сыкьокIри хуэмурэ гъунэгъу зыхузощI.

– Къэзгъуэтащ! – и нэгум гуфIэгъуэр кърихыу, асыхьэтым зыкьрегъээкI Бесльэн.

– Сыт къэбгъуэтар? – соушцI, зи гугъу ищIыр кызыгурыIуа пэтми.

– Макъамэ. Зымахуэ удз гъэгъам теухуауэ усэ кысхуихьат зыгуэрым, макъамэ схуцIэлъхьэ жери. Псалъэхэр хуабжыу сигу ирихьат, ауэ хуэфэщэн макъамэ сымыгъуэтурэ секIуэкIти, иджы къэзгъуэтащ.

Удз гъэгъар къэтфыщI и гугъа, тпэмыжыжьэу щыт пщыIэм кыщIокIри зылI кыдбгъэдохьэ. Сэлам кыдехри, «сыт мыбдей щыфщIэр?» – жи.

– Удз дахэм дыдихьэхауэ деплъу аращ, умыгузавэ, деIусэркъым, – ирет абы жэуап Бесльэн.

ЛIыр зытIэкIурэ си ныбжьэгъум кьоплъри кьоупщI:

– Кысхуэгъэгъу, уэ зыгуэрым узогъэщхь. Бесльэныр уэра?

– Мыращ, – жызоIэ сэ.

ЛIым и ИтIри кьешийри Бесльэн и Iэр быдэу кьекъуз.

– Алыхьым гъащIэ кьуит. Уэлэхьи уи нэмыс нэхь лъагэ ухьу, ди унэм щIэсым сэрэ тфIэфIыпсу додаIуэм уи уэрэдхэм. ДедаIуэ пэтми дымыужэгъу.

– Тхьэразэ кыпхухьу!

– КхьиIэ, зэвмыусыгъуэджэу фынеблагъэ си унэ. Жыжьэкъым, мес мо кьэнжалыщхьэ цIуращ. Уэлэхьи, зы щынэ фхуэзукIынмэ.

– Уи еблагъэр куэд ухьу, хьунукъым, допIащIэ, – идэркъым Бесльэн.

ЛIы мыщIыхур кытригъэээжурэ кыдэлъэIуа щхьэкIэ, си ныбжьэгъур хутечакъым, «етIанэ гъуэгу дыблэкI хьумэ, дынеблэгъэнщ» жери. Дыкыщцежьэжым, «зэ фымыпIащIэт» жери, лIым зэмыфэгъуурэ удз гъэгъа Iэрамэшхуэ къричри Бесльэн кыIэщIильхьащ:

– Здэфхь, фыкIуэжмэ фи цIыхубзхэм ефтынщ...

ЛэжьапIэм дыкызыэрысыжу, «тIэкIу дедзэкъэнщ» жысIа щхьэкIэ имыдэу, лъэ псынщIэкIэ и пэш зэв цIыкIум щIыхьэжащ Бесльэн.

Зы сыхьэт нэхь дэмыкIыуи си деж кьокIэпсауэ:

– Хьэсэн, ухущIыхьэмэ, зы дакыкьэкIэ кьехыт.

КызыгурыIуат ар кыщIызэджар. ДыкыщцыкIуэжым кыигъуэта макъамэм сригъэдэIуэну арт. Пэж дыдэу, и пэшым сызэрыщIыхьэу пианинэм етIысылIэри макъамэщIэ къригъэкIыу щIидзащ.

ЖыIэгъуейщ а дакыкьэхэм сэ а макъамэм сызэрищIар – гъуэгуанэ жыжьэм сызэрыригъэээшари сызэрымэжалIэри зэуэ сщыгъупщэжат. Фи нэгу кыщIэвгъэхьэт гъэмахуэ цIывыгъуэм псыхуэлIэм фи Iур иригъэгъущIыкIауэ псынэпс щIыIэ фефэу. Апхуэдэу IэфIт Бесльэн сызригъэдаIуэр. Хьэмэрэ уафэр зыуфэбгъуа пшэ фIыщIэжьхэр текIуэту дыгъэ бзий щабэхэр Iэпкълъэпкъым кьедэхащIэу кызыфIэвгъэщIыт. Апхуэдэу щабэт, псэм и гуапэт зыбгъэдэс пианинэм си ныбжьэгъум къригъэкIыр...

ГукъэкIыжхэм апхуэдизкIэ сызыщIашати, уеблэмэ гу лъыстакъым

Черкесск дыкъэсу дыкызыэрыувыIам. МузыкэмкIэ щыIэ училищэм и бжэIупэм цIыхур Iууу щыпэкIурт. Абы къашэу къалэдэсхэм ирагъэ-
 льягъужыну арт Беслъэн...

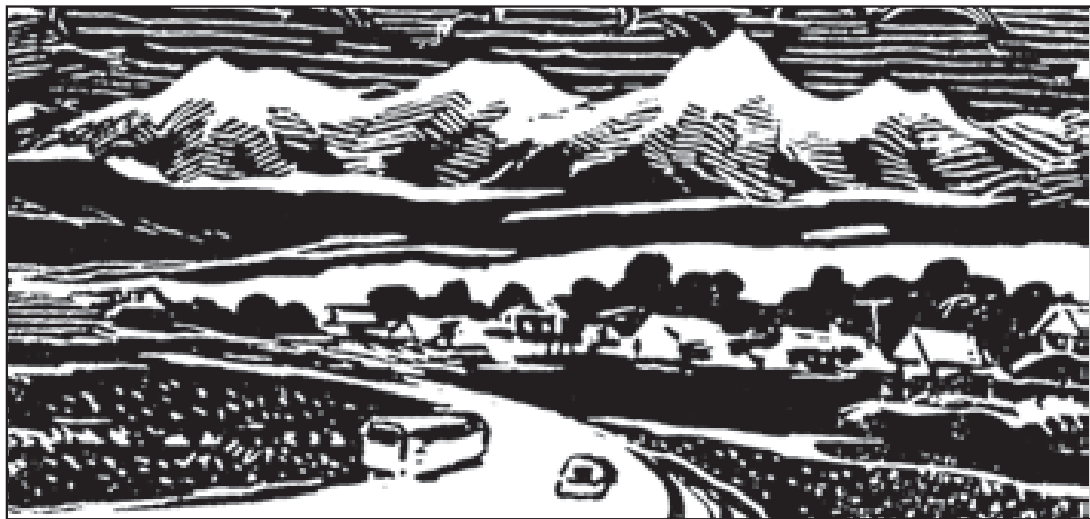
ЩIэи гъуни иIэтэкъым си ныбжьэгъум Iуплъэжыну абы къе-
 кIуэлIам. Нэрылгъагъут, гурыIуэгъуэт композитор Iээр дунейм зэ-
 рехыжар псоми гущIыхъэ зэращыхъуар.

... Дыгъэ къепсми, хуабэтэкъым, кхъэ кIуэцIым жьыуейр щыудэфат.
 Сэ машащхэм пэгъунэгъуу сыщытт, дзэ узри си ныбжьэгъур игъащIэкIэ
 зэрызмылгъагъужынури зы схуэхъужарэ си гур къигъыкIыу, си нэпсхэр
 зээмызэ къеслъэщIэхыу.

Арати, Беслъэн щIалъхъэу мащэр ясеижа нэужь, кхъащхэм хатIа
 пхъэм Iэ дэслъэри дэкIыжыпIэмкIэ сежьащ. Абдежым, къыздикIари
 сымыщIэу, цIыхубз зытIущым матэхэм ярызу удз гъэгъа Iэрамэшхуэхэр
 къахъри, кхъащхэм тралъхъащ... Зыри умылгъагъужу щIигъэнащ...

Дыкыщещежьэжам жьапщэ щIыIэр бзэхыжат, автобус абджхэм
 къыкIэрыджэгухъ дыгъэ бзийхэр псэм и щIасэт. Сэ къысфIэщIащ а
 бзийхэр Беслъэн и Iэужьу, абы къыпкърыкIыу.

Гъатхэпэ мазэти, жыгхэм къэтIэпIу щIадзат, къуалэбзу макъ зэ-
 мыщхъхэри адкIэ-мыдкIэ къиIукIырт. ЗыщумыгъэнщIу щIэщыгъуэт,
 дахэт ихъуреягъкIэ. Абдежым сигу къэкIаращ: Беслъэн тцIыгъуамэ, а
 дахагъэр илъэгъуамэ, иджыри зы макъамэ телъыджэ къигъэщIатэкъэ!..

ШИНКУБЭ Бэгърат ЖЫЛАКІЭ

Роман

Сыхъэтджэрий кыгъээжри, хьэ-лэбэлыкъ дыхэхуаш, дыпэмыплъэххуэ. Мэжджытыр зи ІэмышІэ изыубы-дамрэ тхьэпщымрэ я Іугъуэ зэдимыкІ хьуаши, зоныкьуэкьу, яхузэфІэкІамэ, зыр зым щигъэлыэдэнут. Тетыгъуэрщ яхузэ-рымыгъэгуэшыр. Зыр зым ещэ хьуащ, фокІэщІ я Іэгъуапэм ирагъэлыэдаши, зыр адреим зэрыуипІэн фІэкІ зэрихуэркьым. Іэщэ зэрахьэн яхуэфашэтэкьым тІуми – абыи еплыжакьым: уи щхьэ псэумэ, нэхьыфІкьэ, хьэдрыхэ ухуэпІашІэ нэхь-рэ? Лэн-кьэнэнщи, зэпэуващ, зэрызэпэу-вари ябзыщІыжыркьым. Цыхум ины-кьуэр Шолэхьу и тельхьэщ, иныкьуэр Сыхъэтджэрий кьыдощІ – тІу зэрищІыкІаши. Уэсмэн-куей зы цыхуи кьыдэнэжакьым, Шолэхьурэ Сыхъэтджэрийрэ зэщамыгъэІея.

Уэсмэн-куей дыкьыщІлэпхьуэм, икІэм-икІэжым алыхьым и нэфІ кьытщыхуэжаш жытІэри, дигу зэгъжат. ЕгъэзыпІэ гуэр щыдгъуэтым, Бытхьы дигу кьэкІыжаш: абыи кьыхуэдгъуэтащ егъэзыпІэ – Іуащхьэ гуэр деж, и щыгум жыг иту. Зы ажэ дукІри, тхьэ дельэІуащ. Бытхьэ ди хэкужыыр дигу иригъэхуртэкьым, ди гукъеуэ етхьэлІэрт, цыхур дызэришалІэрт.

Сыхъэтджэрий игу тыхуакьым ар. «Муслымэн лъахэ дисщ, – жиІащ Сыхъэтджэрий, – алыхьым фІэкІ, нэгъуэщІ гугъапІэ диІэкьым». Мэжджытым Шолэхьу ириджэри, кьриубыдыІащ:

– Уэ ажэ жьакІэм цыхур БытхьэкІэ кьыщІэбгъапщІэр сыт? Алыхьым деж нэмысын зэрыблэжыыр пщІэжрэ? Алыхьым игу кьыдэбгъэнкьэ!

– Бытхьэ сыт и лажьэ?..

– Лажьэр игъуэтащэрэт Бытхьэ! – кьыхуидакьым Сыхъэтджэ-рий. – Машэ хуэтІи, цыхум япэлэщІэ щІы а мажусий Іэмэпсымэр! Іуащхьэм тет жыгри иушщІыкІ!

Тхьэпщым идакьым:

– Сыт жыпІэр, Сыхъэтджэрий? Ди адэжхьэм кьытхуагъэнащ Бытхьэ! И нэлатыр кьыптехуэнщ!

– Абы сыщыщтэркьым сэ!

– «Машэ хуэтІ» жыбоІэ. Ар уи жьэм дауэ кьекІуа? Хэт игу тыхуэн ар? Цыхум зыкьуагъэукІынщ, ауэ Бытхьэ ябгынэнкьым! Бытхьэ ди адэжхьэм я анэмэтщ!

– Уи щхьэ зэкІуэкІащ, жьы ухьури! – икІуэтын и мурадкьым Сыхъэтджэрий. – Ди адэжхьэр хым адрыщІкІэ кьыднащ, мыр муслымэн лъахэщ, муслымэн диным и хабзэщ мыбы щыхаб-зэр, абы уебакьуэ хьунукьым!

– Цыхум укьашцэмэ, фты щлэпхынкьым. Сакь, Сыхьэтджэрий!

– Бытхэ флэкл нэкурэ наплэрэ физэримылэр пащтыхь дыщэм кьывдищлэмэ, фи щхэм лэ кьыдилъэн фи гугьэрэ?..

Абдеж щыщладзэри, зэбий хьуащ Сыхьэтджэрийрэ Щолэхьурэ.

Убыхым кьады яхуэхьун щхьэклэ, Сыхьэтджэрий имыщлэн щылэтэжьым, сытми ирикунут. Зыбжанэрэ кьуащ ар Измид, Сэлим-пэщэ деж бзэгу ихьурэ. Дзыхь зэбгьэз мыхьунухэм я цэр иригьэтхаш пэщэм, щлы ятрильхьэри лэджэ яхужилаш. Псом ялэ бзэгу щлхьар, дауи, Щолэхьуш – арат игу нэхь зыхуэплъыр. «Цыхур зыгьэутхьуэр Щолэхьуш», – жрилаш пэщэм, дзыхь зыхуэщл мыхьунухэм я цэ зэрыт тхылыр и пащхэ ирильхьэри.

Ало и кьуэ Шардын хуэтхьэусыхаш цыхур, молэм хьэкь лей кьыттрельхьэ, жары. Ало и кьуэ Шардын и тхьэклумэ иригьэхьакьым ар. Хагьэзыхь щыхьум, кьажрилаш: «Динам сыхэлэбэркьым сэ, молэм сыпэрыуэфынукьым, кьыфтрильхьэ фи хьэлэщ – ар дин хабзэш».

Щолэхьуи и лтл зэтедзауэ щысакьым. Цыхум яшибзыщлакьым Сыхьэтджэрий кьыпиубыдар – Бытхэ мащэм идзэж, куащхьэм щхьэщыт жыгыр иупщыкл кьызэрыжрилар. Ар ягу техуэнт цыхум! Техуакьым. Кьызэрыгьэплъаш, я гушхьэм мафлэр щызэшлэнаш.

– Хэкур дагьэбгынаш! Мащлэ хэклуэда абы я зэранклэ! Зэтеллар мащлэ! Иджы Бытхэ кьытпаубыдауэ ара?! Мащэм ивдзэж жалэрэ?! Яхуэддэнкьым! Зыми хуэддэнкьым ар!

– Бытхэ и гугьу кьашцмэ, мэжджытым мафлэ еддзынш!

Ар зи псалэр убых щлалэгьуалэрт: я гур кьэплъати, кьыщилкуэтын щылэтэжьым, мэжджытым мафлэ ирадзмэ, абы кьриклуэнклэ хьунуми егупсысыжыртэжым. «Мэжджытым мафлэ едзыгьуейкьым – кьриклуэнураш зэплъын хуейр», – щлалэгьуалэр зэтраубыдаш нэхьыжьхэм.

Сыхьэтджэрий и щхьи и напи тыркхэм зэраришар лупщлт сэрклэ. Сэ схуэмышэчыр нэгьуэщлт: кьэзыльхуар убыхт, убыхыль щлэтт, гушлэгьу щхьэ хуимылэрэт и лэпкьэгьухэм? Абы щхэ нигьэсрэ убых щлалэгьуалэр, езыракьэ езыхуллар? Щлалэгьуалэм яль кьэплъаш, зыгуэр кьалэшлэшлэмэ, лажьэ зили зимыли хэклуэдэнуш. Арыншэми хэклуэдар мащлэ!.. Ар си щхьэм иль зэпытти, Сыхьэтджэрий зыхуэзгьэзэн мурад сщлаш.

* * *

Шэджагьуэ нэмэзыр зэфлэклауэ, сылухьаш мэжджыт бжэлупэм. Я ужь кьина закьуэтлакьуэр уэрамым дыхьэжа нэужь, сыпхыдэлуклри, мэжджыт клуэцлым сыщыхьаш. Сыхьэтджэрий гу кьыслытакьым: уэздыгьэ нэхум хэувауэ, ахьшэ ебж. Си лэ макьыр и тхьэклумэм щыцырхьэм, ахьшэр и жып ирильхьэжри, кьурлэным бгьэдэтгысхьэжаш. Сыбгьэдыхьэри, сыщхьэщыуващ. Кьысхудоплъей.

– ХэбгъэтІэсащ, – жиІащ молэм, игу кысщІэгъуфэ зытригъэуауэ. – Нэмэзым укърихъэлІакъым, иджыпстущщызэбгрыкІыжар. – И нэм кърегъэжыхъ. – Къами щхъэ пкІэрыщІа, мэджытым Іэщэ пІыгъыу ущІыхъэ хъурэ? – кысхуоль Сыхъэтджэрий, кысхуиль щхъэкІэ, и псэр зэрыІукІар солъагъу – хъэ щтам хуэдэщи, и нитІыр къоху...

– Уэ сщІэркъым, сэ жэнэтым Іэщэ сІыгъыу сихъэмэ, нэхъ сфІэкъабылщ, – жызоІэ. – Къызэрыпщхъэпэжынур пщІэнукъым. – Нэхъри секІуэтэлІащ.

Сыхъэтджэрий и жъэпкъыпэ щІэкІэзызыхъащ:

– Узыхуейр сыт?

– Мыращ сызыхуейр, – жысІэри, къамэр молэм и бгъэгум изубыдащ.

– Делэ ухъуащ, Іимансыз! СыбоукІыр! Уа, жылэ! – кыхъэкІиикІащ Сыхъэтджэрий, и псэр и лъэдакъэпэм нэсыжауэ.

– Умыгъуахъуэ! Жылэм узэхахынукъым! Алыхъми кыпхуищІэжын щыІэкъым! – хэскъузащ къамэр.

Сыхъэтджэрий гурымри, икІуэтащ. Блыным езгулауэ, къамэр нэхъри хызокъузэ.

– Умыгъуахъуэ жысІащ! Алыхъри динри уи фІэщ хъуркъым уэ, цІыхури кыбогъапцІэ! Ухъэщ, убзадженаджэщ! Уи лъэпкъ уепщІыжащ!

Молэм и фэр пыкІащ, гъащІэми зэрыпыкІам шэч кытрихъэжырккъым: зэ сэ кызопль, зэ къамэм йопль.

– КъызэпщІэр сыт?! СыбоукІри! ГущІэгъу кысхуэщІ! Уэ, жылэ, севмыгъэукІ мыбы! ГущІэгъу!..

– Сыт гущІэгъу кыщІыпхуащІынур? КъэбгъапцІэу кІуэдыпІэ зэрипшара? Дэнэ щыІэ уи мусльымэн лъахэр? Жыг хадэм хуэдэу зэщІэгъагъэу жыплатэкъэ? Уаи уэгъуи кыщыхъуркъым жыплатэкъэ? Дэнэ щыІэ, жызоІэ, а щынальэр? Самсун деж дыщыщызэтэлэм, уи щхъэр тхэпхри кІэбгъу зыпщІащ. Дэнэ ушыкъуэсар? – нэхъри хэскъузащ къамэр.

– Уи адэ сриныбжъэгъужыщ, сыщІэбукІыр сыт? – и дзэр зэтехъэжырккъым молэм, псалъэри кыхудэшеижырккъым.

Абэм пхрыкІри, къамэпэр молэм и быдзыщхъэм еІусащ. СызэрыдэмыгушыІэр абдежырагъэнщ и фІэщ щыхъупар – и лъэр щІэхуащ.

– Зыумысыж! Алыхъым и пащхъэ уихъэжынущ иджыпсту – зыумысыж: хэт бзэгу зыхуэпхъар? Тхылыр дэнэ здэщыІэр? Алыхъым и пащхъэ зыщыумысыж! – зэрысІэщІэмыкІыным шэч кытрэзгъэхъэжакъым – къамэр нэхъри хэскъузащ.

И фэр шэхум хуэдэ хъуауэ, ерагъмыгъуейуэ зэпишащ и псалъэ:

– Сэлим-пэщэ иІыгъщ тхылыр! Си лажъэ хэлькъым! ЗалымыгъэкІэ сагъэлэжъа Іуэхущ! ЗалымыгъэкІэ уамыгъэщІэн щыІэкъым. Аращ мыбы щыхабзэр!.. Сэ сыбукІкІэ, сыт и мыхъэнэ: си пІэ нэгъуэщІ кърагъэувэнущ.

А зымкІэ захуэт Сыхъэтджэрий. Сигу щІэгъури, къамэр ислъхъэжащ. Сыхъэтджэрий и лъэм хуэІэтыжакъым, зэфІэщэхащ. КъурІэныр и пащхъэ ислъхъащ:

– Зы бжесІэнущи, къедаІуэ. Нобэ тхъэльэІу махуэщ, цІыхур

Бытхэ деж екІуэлІэнуш. Уэри унэкІуэнкэ жызоІэ?

– Сыт сщІэн? – кызитыжаш жэуап, игу кымыхэжауэ.

– УнэкІуэнщи, тобэ кэпхыжынщ, фигу зэзгэбгъаш жыпІэнщ, фэри фыубыхщ, сэри сыубыхщ жыпІэнщ, сыфхуэ-арэзыщ, фигу зэзгэбгъамэ, си жышхэ фыкѳеплы, си хэтыр кээфлягъу жыпІэнщ, Бытхэ фемыщІыж, Бытхэ кѳурмэн ды-хухъу жыпІэнщ!

– КысхуэщІ си унафэщ, – арэзы хъуаш молэр.

– Тхылыр Сэлим-пэщэ зэрыІэрыхъар пэж?

– Пэжщ...

– КѳурІэным утелэбэурэ тхэ кысхуэІуэ уи псалэ уемыщІыжынкІэ.

– Алыхыр узогэальІу, Зауркъан: кѳурІэнкІэ тхэ сумыгъаІуэ!

– зыкыІэтащ молэм, и нэпсыр кыщІэжу.

– Хъунщ, уи псалэр зэрыбгэпэжым деплынщ! Убыхыль ткІуэпс кыпщІэнэжамэ, уи псалэ уепщІыжынкыым. Мыри зышумыгэгушщэ: сэ мэджытым сыкыщІыхъакыым, услэгуа-кыым, сыкэпльагъужакыым. – Си къамэ Іэпщэ субыдыжри, мэджытым сыкыщІэкІыжаш, и псэр ІукІауэ молэр кыщІэзнэри.

Куэд дэкІакыым абы и ужькІэ: Сыхэтджэрий, молэ ІэнатІэм ІукІри, Измид Іэпхуэжаш. ИужькІэ сытеплэжакыым абы, и хыбарі зэхэсхыжакыым.

* * *

Измид шу кыкІри, кѳуажэ-кѳуажэхэр зэхикІухъаш, пащтыхыым и унафэм цыхур щыгуазэ ищІаш, яхэгуауэурэ. Шум гукІэ ищІэрт пащтыхыым и унафэр, итІани утыку кыхъэху, тхылымпІэр зэкІуэщІихырти, гъуо нэхъей, жылэм яхэгуагуэурт:

«ЕкІэ ди ужь кыхъаш джауыр! Къэзэуат зауэр иублэнуш пащтыхыым! Іэщэ зезыхъэфыр фышэс нобэ! Пащтыхыым и къарур инщ, муслыымэным лей къалыгъэсынукыым! Къэзэуат зауэщи, пащтыхыым фыдэшэс, муслыымэным зыкыпэщІэзысэр дунейм тетхужынщ!»

И макыыр икІауэ, шур къоджэ «пащтыхыым дэшэсынухэм» я цІэ; шум зи цІэр кѳриІуэр пщэдей хэзыр хъун хуейт и Іэщэ-фащэкІи и гъуэмылэкІи. Зи щІалэ дэкІыр къагъэгугъаш кыдэлэпыкыункІэ, кѳэралым хэкъ иримыгэщІэнкІэ. Цыхум хыбар ірагъэщІаш: дзэм хыхъэн зымыдэ кыхэкІмэ, апхуэдэм и щхэр палэнуш.

Алыхыым и къарур инщ...

ЕтІуанэ махуэри кѳэсащ. Анэхэм кѳрагъэгых: зауэм ягъакІуэ я щІалэхэр яльагъужыни ямыльагъужыни... Си цІи МатІэ и цІи кѳриІуакыым къалэм кыкІа шум. Абы дыщыгуфІыкІами, ди напэр сырт: ди ныбжьэгъу щІалэхэр дэкІаш, дэ унэм дыкынаш. Дурсунт сигу нэхъ кѳеуэр.

«Уигу кызумыгъабгэ – насыпыр Іыхъэмыгуэщщ. Уэ укѳанэрэ, сэ сыдэкІын хуей хъумэ, сынофыгуэнтэкыым, Дурсун!» – сигукІэ ар здыжысІэм, си нэгу щІэтыр толькыун Іэуэляуэм къаухуреихъа хытІыгурт. Дурсун ныздэкІуэну сыкыгэгугъат абы.

Дызэкьуачаш – сыт ди кьару? Дурсун сигьэцIыхуа бдзэжьеящэм деж сыкIуаш. ХытIыгум и шыпэкIуэтэкьым абы, гьуэгум фIыуэ шыгьуазэт. ДызэгурыIуаш.

Тутыныр тхуэбэгьуат а гьэм. Уэлбанэ кьытемыхьуэу зэщIэткьуэжыфмэ, ди хьэкьыр дыпшына нэужьы, кьыдэхуэм ушыгугь хьунут, кхьуафэр зей бдзэжьеящэм естыни згьуэтынут. Ар зэпэслытри, гьуэгум зыхуэзгьэхьэзыру щIэдзаш. ИлэсиплI дэклат хэкур кьызэрыдбгынэрэ, си нэгу зы махуи щIэклатэкьым Фэлдыщэ абы льандэрэ, си гум иль зэпытт. Дауи схудэха апхуэ-диз, дауэ схуэшэча?

* * *

Джунэ ди унэ зэрикIрэ мазищым щIигьуаш. Унэм икIри бзэ-хаш – хьыбар илэкьым. Ало и кьуэ Шардын хьыбар клапэ кьыт-хуехь зэзэмьзэ – Сэлим-пэщэ кьытхуитхауэ желэ: Джунэ узын-шэщ, кьыфщIэупщIэжаш, жи. Поштзехьэм тхыль кьытхуихьаш махуэ гуэрым. Джунэ фIэклI нэгьуэщIым хэт кьытхуитхынт? ТхэклI ищIэртэкьым, зыгуэрым иригьэтхагьэнщ, жытIаш. ЕджэклI тщIэртэкьым дэри, тыркубзэт кьызэрытхуитхари. Абухьбэ Мы-зэуш деж сыкIуаш. «Лажьэ сиIэкьым, сыузыншэщ, фьзэрыз-мыльагьум нэхь гукьеуэ сиIэкьым, – кьытхырт Джунэ. – КIунэ сигу кьэклIаши, схуэхьыжыркьым, зы тхьэмахуэ-тхьэмахуитIкIэ кьысхуэвгьакIуэ. И нэгу зиужьынщ, сэри сытригьэунщ...» КIэщI дыдэт тхыльыр, гьэмахуэ жэщ хуэдэ, итIани гузэгьэгьуэ кьыди-тащ, Джунэ и хьыбар кьытхуихьри.

Абы и ужькIэ махуитI-щы нэхь дэмыкIауэ, ди куэбжэм гухьы-ринэ кьылульэдащ, гухьыринэм физитI кьикIащ, фIыщIэ защIэклIэ хуэпауэ. Я нэклIури щIэхьумащ. Унэм кьихьэри, физитIым щхьэ-щэ ящIащ.

– Дэ фи пхьум, Джунэ, дриунэIутщ. Ди гуащэм сэлам кьыф-худигьэхьыжаш. Алыхьырщ зи фIыщIэр: псэуш, узыншэщ, сэ-рейшхуэм и вагьуэщ, и нурыр кьыттепсэ зэпытщ. Игу кьеуэр зы закьуэщ: фьзэримыльагьурщ! Абы фIэклIмэ, хуэхьыжынкьым: и шыпхьум дыкьыкIэлыгьэкIуаши, здэдмышэу дгьээзжмэ, игу кьыдэбгьэнуш. ГущIэгьу кьытхуэфщI, гуащэм игу кьыдэвмы-гьабгьэ!

Шыгузехуэм пхьуантэшхуэ кьыщIихьаш.

– Мыр ди гуащэм и тыгьэщ!

Джунэ кьыбгьэдэклIа цIыху зэрытлээгьуам дыщыгугьфIы-кIынтэкьэ! ЗдэклIуам шытыншмэ, дэ нэгьуэщI дыхуейт? КIуни гугьфIащ, и шыпхьум деж льягьунльягьу кIуэнуши, кьытреч.

Дзыхь ямыщIыщэми, ди анэмрэ ди адэмрэ пэрыуакьым КIунэ. НапIэзыпIэм зихуапэри, унэIут физхэм ядежьащ. Хэт игу кьэклIынт ар зытеунэхьуэну гьуэгум техьауэ!

Тхьэмахуи дэклIащ, тхьэмахуитIи дэклIащ – КIунэ кьыгьээзжыркьым. Гузавэ кьэтщтащ, унэм дизэгьэжыркьым.

– Зыгуэр кьыщыщIами тщIэркьым, фи IитI зэтедзауэ фьзэ-хэсщ, – кьыдэгияш ди анэр.

Ди адэм и гузэвэгьуэ Ало и кьуэ Шардын ирихьэлIащ – ил

кыыхуэузаакым, кьехьурджэуа флэкл:

– Мэзым шлэгъуэщыхьаш е псым етхьэлэ жыплэнш уи пхьуитлыр! Ушлэгужьейр сыт? Апхуэдэ тыншыгъуэ яльэгъуакым игъашлэм: я щхьэ трагъэури шлэсш сэрейм! КӀунэ махуитлщыклэ кьэгувамэ, дунейр кьутэжа? Жэщ щыхьури нэху щыщри яшлэркыым зэшыпхьуитлым, я нэгу зрагъэужьын флэклӀуэхуи дэлы ялэккыым, дыщэмрэ дыжьынымрэ хэсш! Алыхьыр кыпхуэупсащ, Сэлим-пэщэ малхьэ шыпхуэхьум! Нэмэз хуэпшл хьунш игъашлэклэ. Нэмэзлыккыым сыккытекӀынтэккыым игъашлэклэ. Апхуэдэ цыху шэч зыхуашлыр? Плъагъуркьэ си унэгъуашэм кызэретар: льякыуашхьэклэ узытет мы алэрыбгъури пэщэм и тыгъэщ, дыщэ лагъэри дыщэ фальэри – игъашлэклэ хуэтшлэжыфынкыым... Уигу умыгъэныкыуэ, кӀуэж, ушлэгузэвэн щылэккыым. Сэлим-пэщэ деж хьэщлалэ сыкӀуэн си мурадши, КӀунэ лажьихьати имыӀэу кыфхуэсшэжынш. Уи шлалитлым зыщрамыгъэгъушшэ: дамышамэ, зи фыщлэр Сэлим-пэщэщ.

* * *

Ало и кьуэ Шардын и псалъэм етӀуанэр Сэлим-пэщэт, зыкӀэришлэлынклэ льякл кыгъанэртэккыым. Апхуэдэ пыхьуэпышэ зэриӀэм Ало и кьуэ Шардын и фейдэ хэлыт: зыр флэлыкӀмэ, зыр щышынэрт, и псалъэ тӀэужылэ зымышлырри мащлэтэккыым. Пэщэр уи Ӏупэфлэгъумэ, уи щыбагъклэ джатэ хэт щигъэдэлъэнт? Ало и кьуэр нэхъ жыжэ плъэуэ кышлэклэщ: Сэлим-пэщэ щхьэдэхьын мурад ишлэщ абы.

Хьэжы Джырандыкыуэ кӀэбгъу зищлыжа нэужь, убыхым я унафэр Ало и кьуэ Шардын и Ӏэмышлэ ихуаш, убыхым я цлэклэ утыку ихьэ хьуаш. Кьулейт Ало и кьуэ Шардын, ауэ Сэлим-пэщэ пэхьунутэккыым – пэщэм и мылькум гъуни нэзи илэтэккыым. Измид уэлийм тетыгъуи илэт, Ало и кьуэ Шардын сытым щышт абы елытауэ? Фыгъуэнэдыр тӀысыплэншэщ, игу зэгъэнукукыым, Ӏуашхьэм дэклыху. Клапсэ клапэр зыӀэщлэгъэхьэри, Ало и кьуэ Шардын пэщэм зэрышхьэдэхьын Ӏэмал кьииульэпхьэшу шлидзащ. Пащтыхьым и анэм зэрыхуэзам и хьыбар пхуэсшлэщ. Пащтыхьым и анэр адыгэт – ари бжеслэщ. Пщыр сытклэ щхьэпэ, и фыгъэ кьыдэклэщ абы: Уэсмэн-куей деж дыкьэзыгъэтӀысар аращ. Ало и кьуэ Шардын бажэт, цыху хыхьэклӀи хэклӀыжыклӀи ишлэрт. И льяэр пащтыхь унэм щыфӀигъанэри, я зэхэтыклэ зригъэ-льэгъуаш, кӀуэгъужэгъу захиушлэщ, зым еубзэм, зым ебзейурэ, фейдэ кызэрыхыхыным пыхьаш. Дэр щхьэклэтэккыым абы ил шлэузыр, и щхьэм зыгуэр кьеуэлӀэну ишлэтэмэ, ди хьэдэм ебэкуэнут, кызэрыдэплын щыӀэтэккыым! Сэлим-пэщэ имыльагъушлэр илэтэккыым Ало и кьуэ Шардын зэрышхьэхуешэр, итӀани зэклэ гу льитэртэккыым и нэщыбагъклэ щызэригъэклэс псом.

Истамбыл кӀуэррей хьуаш Ало и кьуэ Шардын. Мазэ псокӀэ кышчыт щыӀэт, пащтыхьым и анэм деж зышлэгъэхуэн щхьэклэ. Ар кьехьулламэ, и Ӏутыжти, пащтыхь гуашэжыым еубзэ-ебзейуэ бгъэдэст. И щхьэгъусэри и шыпхьури иригъэщыхуаш гуашэжыым. Шандэ кышцильагъум, гуашэжыыр кьегиящ Ало и кьуэ Шардын:

– Иджыри кьэс щхьэ сумыгьэлъэгъуарэ уи шыпхьу тхьэлухудыр? Апхуэдэ хьыджэбз унэм щлаубыдэр!

Пэжыр жыпӀэnumэ, Шандэ дахэкӀейт, узригьэплъыртэ-кьым. Езыри зэгур апхуэдагьэнти, паштыхь гуашэжьым и нэм фӀэкӀакьым ар: кьедэхэщӀаш, и унэ иришэрей хьуаш, дыщэ ӀэлынкӀэ кьетащ, уеblэмэ, Кьэукьасэм и налкьутналмэс цӀэр кьыфӀишаш. Шандэ дахэкӀейм и закьуэтэкьым, щыхуейм деж нэмысыфӀэт, щэныфӀэт, и напӀэ кьыщригьэалыхыпхьэри щыубзэр-рэбзапхьэри зыщӀэж пщӀэт. Шардын и шыпхьум и цӀэ щылуаш паштыхь сэрейм, гуашэжьым и кӀэм ищӀауэ ялъагьурей хьуаш: хадэм ихьэмэ, и ужь итщ, гьуджэм бгьэдэтӀысхьэмэ, и щыбагь доувэ, и зэш тригьэунумэ, уэрэд ирегьэдалуэ.

Паштыхь тахьтэр зыубыда Абдул-Азиз, и жагьуэгьухэм – «Уэсмэн щӀалэгьуалэм» – кӀэ яритри, зауэм и гуашӀэгьуэми, и щхьэ зэрытригьэунт нэхь зышылыр. Дунейм ехыжа и адэм и хьэл хэлтэкьым паштыхь щӀалэм, дунейм кьыщыхьу-кьыщыщӀэр кьызэрыфӀэлуэху щыӀэтэкьым, и уэзирхэм псалъэр кӀыхь щӀӀкӀэ, и нэщхь зэхильхьэрт, тхыль жыхуэпӀэр и мыхьэ-мышт. Кьэралым унафэу ильыр уэзирым и пщэ дэплъхьэ хьу-ну щытамэ, шыгьэджэгу, щӀкӀуэн, цӀыхубз фӀэкӀ нэгьуэщӀ зыпы-лын кьэхьунтэкьым.

Паштыхь щӀалэм и нэм ӀэщӀэкӀынт Ало и кьуэ Шардын и шыпхьу тхьэлухудыр! Абдул-Азиз и ешанэ фыз хьуаш Шандэ. Ало и кьуэ Шардын и кӀэн кьыщикӀар иджыт. Паштыхьыр уи малъхьэмэ, Уэсмэн-куей удэзэгьэжынт – Истамбыл Ӏэпхьуаш, и хьэпи и шыпи зэщӀикьуэри. Лъэрыгьым уиувамэ, уанэгум унос.

Абдул-Азиз и щӀэщыгьуэщи, нысашӀэм кьыбгьэдэкӀыркьым. НысашӀэм шауэм кьримыгьэщӀэфын щыӀэ? И дэльхури арат зэщэр: афицарыщӀэ кьыфӀригьэщӀаш, улахуэфӀи кьыхудихаш. ПщӀыхьым хэт пэлытэт Ало и кьуэ Шардын – удэджэгурэ! Афи-цар тхылыр езы уэзирышхуэм и ӀэкӀэ кьритащ. ХуэмыхукӀэ уе-джэнтэкьым Ало и кьуэ Шардын – и гуэныхь сыту пщӀын? Хьилэ-шыт, щӀыхьэпӀэ-щӀэкӀыпӀэр ищӀэрт, хьэтырыпщӀэ темькӀуэдафэ зытригьэуэфынут. И Ӏэ ижьыр и натӀэм хуихьаш, и Ӏэ сэмэгур и бгьэгуи ирильхьэри, Ало и кьуэ Шардын паштыхьым фӀыщӀэ хуищӀщ, и бгьэр игьэкӀри, уэзирышхуэм и пашхьэ иуващ:

– Иджы сыхьэзырщ, зауэм сывгьакӀуэ, лыы фхуэзгьэжэнуш, – жриӀаш.

– Афэрым, лыгьэ пхэлъщ, – кьыщытхьуаш уэзирышхуэр.

Шыпхьум кьыпхуищӀэ кьудейкӀэ уи Ӏуэху зэрыдэмыкӀынуи ищӀэрт Ало и кьуэ Шардын – уи шыпхьур кьрагьэкӀыжмэ, шып-хэм укьыпыщэтыжаш. Ар кьуищӀэнкӀэ тӀэу епӀынукуьым Абдул-Азиз – щӀэщыгьуэщӀщ, техьэ-текӀщ. Кьефыгьуэни мащӀэ: «И шыпхьураш кьулыкьур кьыхудэзыхар», – жари, фыгьуэнэдыр и нэщыбагькӀэ шоӀушаш. «Паштыхьым лыы хуэзгьэжэнуш, си гьашӀэ себлэжынукуьым», жыпӀэрэ уувмэ, нэгьуэщӀыфэщ кьуап-лынур. Абы шэч кьытрихьэртэкьыми, шэсри зэуакӀуэ еджэдэ-жыаш.

Зауэм Ӏухьэри, куэд дэкӀакьым: тырку кьызылбашхэр урысым кьызэхакьутащ, кьыщӀагьэлэри зы кьалэ трахыжаш.

Дзэпшхэр мэхасэ: Истамбыл дауэ нэдгэса хьуну дыкьызэры-зэхакьутам и хьыбар? Джатэ Іэшэр пкьузрэ зауэм и курыкупсэм ухэладэмэ, нэхьыфІш, апхуэдэ хьыбар пащтыхьым хуэпхь нэхьрэ. Уи щхьэр хэплхьэнуш абы. ХьыбарегъашІэм сыт и лажьэр жызыІэм уемыдалуэ – хьэм и губжьыр кхьуэм шехьэ жыхуалэраш... Ало и кьуэ Шардын и цІэр ирилуаш дзэпшхэм ящыш зым. Пащтыхьыр и малхьэщ – апхуэдэ бгьуэтын! Щхьэусыгьуэ яфІищІри, зыщхьэдигьэІукІын и гугъаш, арщхьэжІэ уалэщІэкІын? Егупсысыжащ: зауэш, «хьэуэ» жыпІэмэ, уи щыбагь кьыдэуэнши, улуапІэнш, хэт и шэ узыхьар – плээкІмэ, кьашІэ. «Зэрыхьуламэ хьунш», – жери, гьуэгу техьаш Ало и кьуэ Шардын. Истамбыл кьыдыхьэжащ, ауэ пащтыхь сэрейм кІуакьым, и хэгьэрей гуэр деж екІуэллаш, илуэхури и шыпхьур кьриджащ. Зауэм и хьыбарыр зи пшэ дальхьэн кьагьуэташ зэдэлху-зэшыпхьум. Ар шІагьэхьаш пащтыхьым деж. ФІы шІихакьым тхьэмьщкІэжьым: лыкьуалэр кьежэхьу дэкІыжащ пащтыхьым и пшІантІэм. Абы и ужькІэш Ало и кьуэ Шардын пащтыхьым деж щихьар: шабэрыкІуэ зищІри, бгьэдэкІуэташ, еубзащ, едэхэшІаш, хуэшыгьуаш. БжэшхьэІум тетхэр зыр зым еплыжырт: убыхым и щхьэр кьыщІахьыжынуш иджыпсту, жари. Абы шыгугьхэм я кІэн кьикІакьым: нэхь нэжэгужэ кьэхьужауэ, пащтыхьым и шыкьу шІалэр кьыщІишыжащ, и Іэблэри иІыгьщ. Ало и кьуэ Шардын и бгьэр кьригьэкІаш, и Іэшэ-фашэм иропагэ, зытеувэр ильагьуркьым.

– И щхьэ псэууэ зауэ гуашІэм кьызэрыхьэкІыжыфам щхьэжІэ Ало и кьуэ Шардын лыгьэм и дамыгьэкІэ сыхуэупсащ! – кьажриаш пащтыхьым, и блыгушІэтхэм кьахэувэри.

ХьэулейкІэ, хэхэскІэ, щхьэхуещэкІэ кьещхэр кьыщышыне хьуаш Ало и кьуэ Шардын, яльагьумэ, зыпылуадз, кьыпакІухь. Зэптиям и уэзирым шу гьусэ ишІаш – ари шышыне хьуаш Ало и кьуэ Шардын.

Зэрыхьуа дыдэм сэ сышыгьуазэкьым, зэрызэхэсхьыжар апхуэдэуш. ЗэрыжаІэши, кьызэрызашамкІэ узошэж. Ар кьехьуллауэ жаІэ Ало и кьуэ Шардын, зауэм и хьыбар Іейр Истамбыл кьихьыжа нэужь. Ало и кьуэ Шардын щыхьэпІэ-щІэкІыпІэм зэрыхуэ-кьулейм и гугьу пхуэсшІакІэш, апхуэдэ Іэджем кьелаш ар.

Уэсмэн-куей кьыдэна убыххэм я дежи кьэсынтэкьэ Ало и кьуэ Шардын и хьыбар. Пащтыхьым благьэ зэрыхуэхьуам шыгуфІыкІаи шыІэш. «Ди Іуэху дигьэкІынш дьапэкІэ, и нэлэ ттригьэтынш», – жаІаш.

Лей кьыттехьэ хьумэ, дызэкІуэлІэн диІэш иджы, кьытщхьэ-щыжынш, ари куэд и уасэкьэ! – я напшІэ тельщ инькьуэм.

– Зи адэжьрэ зи анэжьрэ ельэпэуэжам куэдкІэ фыщымыгугь. Дытемыунэхьуашэрэт, жыфІи, тхьэ фельэлу. ДыкьыфІэлуэхуш дэ абы! ФыкьыгьэшІэхьумэ, фышІегьуэжынш. – Арат нэхьыбэм жаІэр.

Быдзышэ шыдефакІэ, Ало и кьуэм хуэшхьыдэнт ди адэр? Хуэшхьыдэн дэнэ кьэна, хуэзэшауэ кьысщыхьурт. Сэ сышыгуфІыкІаш Ало и кьуэр ди натІэ зэриклам. ИгьашІэкІэ сымыльагьужын ухьукІэт ар!

* * *

Пшэдджыжым зыдужьмэ, убыхыбзэм сыпыльщ, шэджагъуэ хъуху. Шэджагъуэнэужьым лыжым и хыбарыр сотх. Ар хабзэ тхуэхуат Золакь Зауркьанрэ сэрэ. А хабзэм сфлытеклащ Зауркьан иужьым: и гукьэкьыжыр кьобгъэрыкьуэри, хыбарыр шыхуейм кыхедзэ – ирешэдджыжь, ирешэджагъуэ.

Ипуэтэжын и мащэкьым убых тхьэмадэм, и хыбар кьыхьщ, башэщ, хыбарыр здэстхым, бзэри згъэтлыбыркьым, тхыль щхьэхуэм изотхэ псалъэхэр. Благъагъэ кьызэрыкь псалъэхэр стхаш дыгъуасэрэ вэсэмахуэрэ, нобэ сыпкьроупщыхь унэлащлэм, зэрылащлэ лэмэпсымэхэм зэреджэмкьлэ. Гъэщлэгъуэныракьэ: нэхьыбэ стыху, абхъазыбзэмрэ адыгэбзэмрэ тхуэ псалъэ куэд срохьэллэ, я кьэпсэлыкьлэ зэмышхьыщэм, я купщлэр зыщ, зы лабжьэм кьытещлыкьлащ.

Гукьыдэж щлагъуэ илэжым лыжым нобэ, зыгуэрым егъэпштей, тутынри зылурихыркьым. Нышэдибэ, дыздэшхэм – кьызыхихар тхьэм ещлэ – Бирам теклящ, лажьэ имьлэ пэтрэ. лэнэми кьыпэрыкьлажаш, шхэн дымыух щыкьлэ. Шэджагъуэм зригъэщлэ и хабзэти, унэми щыхьэжакьым, пщлантлэм дэтащ, кьикьукь-никьукьыу. лэнэр луихыжауэ Бирам щыдэкьыжым илабгъури, аргуэру теклящ. Бирам псалъэ кьыпидзыжакьым.

«Нобэ и гугъу сщынкьым», – жыслэри сигу ислъхьа кьудейуэ, Зауркьан пхьэ дакьэжым деж етлысэхри кьызэджащ.

Сыбгъэдэтлысхьэри, тхылымпэмрэ кьэрэндащымрэ кьэзгъэлэгъуащ. Щлэх кьыщидзакьым, куэдрэ щысащ, и натлэ зэлаам лэгуклэ тельэщыхьу. И гукьэкьыжыр хузэкьлэлымыгьакьуэу фэ есплащ лыжым, зэриублэнур имыщлэ хуэдэт, хыбарым и клапэр лэщлэкарэ жыплэнт.

Хыбарыр иублаши, хузэкьлэлыгьакьуэркьым, зым и клапэр еутлыпщыжри, адрейм тохьэ, зыгуэрым зэригъэпштей нэрылабгъуш, и цлэр езэгъыжыркьым жыхуалэм хуэдэщ, лажьэ зымылэ щлалэм щытекляри хэт ищлэн?

И клапэлапэр хузэщлэмыкьуами, лыжым ноби сригъэдэлуащ зы хыбар. Сыхьэтджэрий зигъэбзэха нэужь, жилащ лыжым, нэгъуэщлэ молэ кьагъэкьуащ Уэсмэн-куей. Уэрхьанкьлэ еджэрт абы, тыркут лэпкькьлэ. Щыхум ягу ирихьа хуэдэщ япэ кьомым, молэ тхуэхунщ, жалащ. Хуэм-хуэмурэ кьызэрыкьлащ иужьым, клапсэ клапэр зылэригъэхьэри, кьыттрикьузащ. «Фымуслымынщ, нысэ кьафшэми хьэдэ щлэфльхьэми, муслымын диным фытекьлэ хьунукьым, фи хабзэр зыхэвн, диным кьемызэгъ хабзэщ фи хабзэр», – жери, ар кьытпиубыдащ. Мэжджытым дрехулэри, уаз кьыдет, зэчыр дегъащлэ. «Зэчыр умыщлэмэ, алыхьталэм игу кьобгъэнуш, алыхьталэм и пашхьэ фызэрихьэжынуур зыщывмыгъэгъушцэ!» – аращ дызыхуигъэлушыр. Сабий кьальхуакьэ – цлэ флэщ хьунукьым, Уэрхьан и лизыныншэу. Щхьэтепхьуэ зытемыль цыхубз унэм кьрыремыкьлэ – ари кьытпиубыдащ. Мэжджытым емыкьуалэм хьэкьэ итын хуейш. Мэжджытым ущыщыхьэкьлэ, уи лэщэ-фащэр зыкьлэрых...

Сыхэтджэрий и цлэ кышприлуэклэ, Зауркыан зэрызэклуэклым гу лыстэрт. И цлэ кыудейр хуэшэчыртэккым, и щхэ дэнэ кыэна. Андрей молэхэм зэрахушлэбжэ шылэтэккым, гушыкI зэрахуилэр дэпльагьуми. Муслымэн дин хабзэхэм куэдрэ тепсэлыхьыртэккым, хищыкышхуи кызырыфлэлуэхуи шылэтэккым.

– Я щлэнтлэпс кыеклуаккым игъашлэм, алыхкым кыуэсш, дзыхь яхуэщл хьунуккым уи молэи уи кыадыи. Зэчырымрэ нэмэзымрэ мыльку зыхуэхьу шыламэ, ди адэм илуэтэжынт псом япэ. Нэмэзлыккым кытеклаккым псэху. Нэхь насыпынши псэуагъэнккым!

И адэр игу кыэкыжри, Зауркыан и щхэр ирихьэхаш, куэдрэ шысащ шыму. И щхэр кылэтыжа нэужь, зэмыса шынальэм гутьу зэрыщехам и хьыбар сригъэдэлуаш. Убых шынальэм илэпхыклар зэмысэнт ар! Гьэмахуэм хуабэвэхт, шымахуэр ашхуэдизкIэ уаети, я унэ шыфэм вэнвей шацлэлын хуей хьурт, шылэм зэтримыуклэн щхэкIэ. Шыым кытекIи шылэтэккым, хьэкьыр я гьунэжти, я гуэн нэщл зэпытт.

Санэ шыбгъэкI хьунут, зыгъэкIаи шылэт. БгъэкIа щхэкIэ, сытым и пэрмент: санэ шлэбгъэж хьунутэккым, чыщмышт узыхуитыр. Тыркум санэр шыхьэрэмш, санэ Iубыгъуэ кыпкыуахакэ – кыуажэм удахунут.

– Убыхым и Iэнэм фадэ пашлэр шытекIа кыэхьуа! Санэхури санэплъри – псым хуэдэтэккэ! Сабий кыальхумэ, санэ хьуэхьубжэ ялэтыртэккэ! Хьэшлэ кыепсыхмэ, санэбжэ Iэщлагъуэвэртэккэ! Шыхур дунейм щехыжкIи санэкIэ доклуатэ. А псом клэ игъуэтакIэт иджы! Шыхур, епхулэмэ, зэмысэн шылэккым. Уи флэщ хьунккым, Шэрахь, санэбжэ иджыпсту кыыслэщлэбгъуэвэмэ, сыхьуэхьуэжыфынуккым. Зы хьуэхьуи кыысхуэгубзыгъыжынуккым, сыщыужаш абы, санэм сызэрыщыужам хуэдабзэщи!

Абдеж шыпичаш лыжкым и бзэр, нэгъуэщл сригъэдэлуэжаккым нобэ. Пшэдей, нэху дыкыекIмэ, кыпищэнури зэхэтхынкэ...

* * *

... Мэрэм махуэт. Жумэщл клуар, и Iэщэ-фашэр шыбым шыфIидзауэ, нэмэзлыккым тесш. Молэм и макь псыгъуэр мухьэрэбым кыолукI:

– ЛаIилахьэ Iилэлэхь... Уи гушлэгъум дыхыумын, уигу кыдымыгъабгъэ... Думыгъэгъуашэ!..

– Iэмин! Iэмин!

– Алыхкым и гушлэгъур инш, алыхьыр уигу ибгъэху хьунккым... Алыхьыр шылэу, умыгужьей... Захуэри кыуаншэри зыльагъур алыхьырш... Ялыхь, муслымэным ди насып тегъаклуэ!

– Iэмин! Iэмин!

Мэжджытыбжэр Iугъуэзэщыклати, лы гуэр бжэщхьэIум кызыртехам гу лыстащ. «Мэжджытым кышыщлэмыхьакIэ, ди куйем шыщккым», – жыслаш сигукIэ. Зэхэзешхьуэн сшлаш, сыкышыIуплэм, кыэсшыхуаккым. Нэмэзлыккым дыкытекIыжауэ си кыамэр шызыкIэрысшлэжым, си шыбагъкIэ шызэхэсшаш:

– Уи махуэ фЫуэ, Зауркѡан!

Адыгэбзэ кѡабзэт зэхэсар. Сыкѡызэплѡкѡаш, сыкѡаскѡэри:

– Мыхѡэмэт! Сытым укѡытхуихѡа?

Ди анэшхуэм и лѡэпкѡэгѡут си пашхѡэ итыр. Ди анэшхуэр зэрыадыгэпхѡур бжесѡакѡэш. Хѡкур зэрыдбгынэ лѡандэрэ слѡэгѡуатѡкѡым Мыхѡэмэт. Измид и Іэшѡлѡашѡм кѡыщызѡтеувыѡауэ зэхэтхырт, и пѡжыпѡэ дыщымыгѡуазѡми. Ди адѡмрѡ Матѡэрѡ кѡыдбгѡэдыхѡаш. Мыхѡэмэт щѡлѡагѡум, тѡури гѡуфѡаш, Іѡплѡэ хуащѡаш.

– Мыбдежым щхѡэ дыщызѡхэт: унѡ дилѡкѡэ, ди унѡ дихѡэжынщ,
– жиѡаш ди адѡм.

– Фи уни сихѡаш, Насии слѡэгѡуащ. Жумѡщѡ фызѡрыщыѡэр Насийщ кѡызжезыѡар, – жиѡаш Мыхѡэмэт, зыгуѡрым игѡэгупсысѡ щѡыкѡэу еплѡыхѡу. Унѡмкѡэ неблѡгѡэн мурад зѡримыѡэм, шыгѡушѡстѡэ Іѡнѡ бгѡэдѡтѡсхѡэн щхѡэкѡэ кѡызѡремыжѡам гу лѡыстащ.
– Еблѡгѡапѡэ силѡкѡым, схущѡыхѡэнукѡым. Ныжѡбѡ сынѡсыжын хуейщ... Нѡгѡуѡщѡым дызѡрызѡхамыхынур нѡхѡыфѡынкѡи мѡхѡу...

Ди адѡми зѡшитѡми кѡыдгурыѡуащ Мыхѡэмэт хѡыбарыфѡ кѡызѡрытхуимыхѡар.

– Щхѡэкѡэу сыкѡыфхуѡкѡуащ...

– Кѡѡхѡуар кѡыджепѡэркѡэ! – и фѡр пыкѡаш ди адѡм.

– Кѡунѡ пѡщѡм и фызщ...

Ди пашхѡэм топышѡ кѡыщыѡуауэ кѡытщыхѡуащ а псалѡэр. Мыхѡэмэт и щхѡэр кѡыхуѡлѡэтыркѡым, псалѡэм гугѡу зѡрыдѡхѡыр долѡагѡу:

– Емынѡунѡ хѡун пѡщѡм деж сыѡутщ сѡ, сыкѡэрѡгѡуащ. Зѡшыпхѡуитѡыр кѡысѡуащи дыгѡуасѡ, я нѡпсыр кѡыщѡлѡѡѡ. «Уи щхѡэ хѡплѡхѡами, ди дѡлѡхухѡм хѡыбар тхуегѡащѡэ: мы сѡреижѡым дыщѡкѡуѡдащ, – жѡлащ. – Мыбы дыщытхѡэ я гугѡэщ, ди Іуѡху зытет яжелѡ. Дымыунѡхѡупѡ щѡыкѡэ, кѡытлѡреѡс!» Абыкѡэ сыкѡаѡуѡхуащ. Аращ зѡшыпхѡуитѡым я натѡ хѡуар.

«Алѡхѡ щыѡэр пѡжмѡ, ар игу дауѡ тѡхуа?» – кѡѡкѡуѡлѡащ си лѡыр, мѡжджыт бжѡлупѡм дыздыѡутым.

– Сѡ схузѡфѡкѡ фхуѡсщѡнщ, – игу кѡытщѡгѡуащ Мыхѡэмэт.

Измид дыдыхѡэмѡ, кѡыщыдгѡуѡтынум дыхигѡгѡуазѡэри, Мыхѡэмэт ежѡѡащ. Лѡы Іѡмпѡэ кѡысщѡкѡынѡтѡкѡым асыхѡѡтым, укѡызѡпыджѡмѡ. Щыблѡ щхѡэ сымыхѡурѡ, жысѡаш, мафѡэ ездзынѡтѡкѡэ мы мѡжджытым, щыблѡ сыхѡуамѡ: алѡхѡ щыѡѡжѡтѡкѡым сѡркѡэ.

Унѡм дихѡэжри, ди Іыхѡлыхѡм дѡджащ. Мыхѡэмэт кѡытхуихѡа хѡыбарым щыгѡуазѡ тщѡаш. Ягу кѡытщѡгѡуащ Іыхѡлым, ял кѡытхуѡуѡащ. Ди анѡм, Кѡунѡрѡ Джунѡрѡ я щыгѡыныр гѡуѡлѡыпѡэм ирилѡхѡащи, и пхѡуитѡыр егѡеиж.

Убыхым игѡащѡэм кѡыщыхѡуакѡым апхуѡдѡ емыкѡу – зы лѡым зѡшыпхѡуитѡ кѡишѡу. Апхуѡдѡр хѡкум ирагѡэсынѡутѡкѡым, зыхѡхунут, нѡлат ирахынурѡ.

Матѡэ сѡрѡ тхѡэ зѡхуѡтѡуащ: дилѡ дымыщѡжмѡ, цѡыхум дахѡхѡэжынкѡым, емыкѡу кѡыдѡзыщѡам хуѡдгѡгѡункѡым!

Алѡ и кѡуѡ Шардын хуѡтхѡѡусыхѡн мурад ищѡаш ди адѡм. Насып уимыѡэмѡ, махѡшѡм утѡсми, хѡэ кѡодзѡкѡэ жыхуѡлѡращ. Пщѡншѡрыкѡуѡ хѡуащ ди адѡр. Алѡ и кѡуѡ Шардын зѡуѡкѡуѡ

ежъауэ ирихьэллаш. И щхьэгъусэмрэ и къуэмрэ, хамэ къэрал кIуауэ, я нэгү зрагъэужьырт. Шандэ уэндэгъушхуэти, дунейм къытехьэртэкъым. Ди адэр пщIэншэрыкIуэ щыхьум, нэгъуэщI дызыщыгугъыжын щыIэтэкъыми, зытIэжъэ хьунутэкъым. Нэхушым дытехьаш гъуэгү. Жыжъэ дылукIуэтыху, сыкъызэплъэкI зэпытащ: куэбжэм къыIудна ди анэмрэ ди адэмрэ сигу пыкIыртэкъым, си псэм ишIа хьунт, афIэкIа зэрызымылагъужьынур. Ди анэм, IэльэщI фIыцIэкIэ щIэуфауэ, башым зытригъэщIат. Зыри къыхэнэжатэкъым тхьэмыщкIэм, зэтегъуат. Ди адэм, и Iэр зэридзэри, сэхым зригъэщIат, и лъэм иIыгъыжтэкъыми. Ди уэнжакъым Iугъуэ мащIэ кърихурт, Iугъуэ мащIэм зишыхьри уэнжакъым щхьэщытIысхьэжат: ди жьэгү мафIэр мыгүвэу зэрыужьыхьыжыпэнум и нэцэнэ пэлытэт унащхьэм щхьэщыдиихьа Iугъуэ...

Сабэм диуаш зэшитIыр, диIуми из хьуаш, бэуапIэ дгъуэтыркъым. «Бзоу мыбдеж къыщыхутатэмэ иджыпсту! – жысIащ сигукIэ. – Шым я лейтэкъэ Бзоу! МафIэр къыIурихырт! НапIэзыпIэм сынэсынтэкъэ Измид, и жьэр утIыпщ закъуэ – Бзоу лъэтэн хьэзырт, мывэ сэрейм сыщхьэдэльыхьынти...»

Ди хэку дыщисыжам, зыгуэр гъуэгү техьэнумэ, шым шэсырт, лъэсу ежъэ щыIэтэкъым, я нэхь хуэмыщIами иIэт зышэсын шы. Ар иренысашэ, ирехьэдагъэ, е нэгъуэщIкIэ ежъауи сощI – шууэ фIэкI техьэнутэкъым гъуэгү. Нысэр ших зыщIэщIа фитонкIэ къашэрт. Унагъуэм щIалэ цIыкIу къахэхьуамэ, шыщIэм дапIырт, шуейуэ къэтэджын щхьэкIэ. ЦIыхухьур лIамэ е зауэм къыщцаукIамэ, и шыр и хьэдэ пащхьэ ирашэрти, ягъеижырт. Арат, Шэрахь, ди адэжхэм щIыжалэр: шыми лIыми я лъынтхуэм щызежэр зыльщ. Мыпхуэдэ уэрэди къызэранэкIаш ди адэжхэм:

*Лырэ шырэ я псэр
Ильщ зы чысэ игъащIэм.*

Хамэ щIыналъэ дыкъыхутэри, шыми дыпыкIаш. Шым и пIэ шыдыр иуаш. Шыд зиIэр хуэкъулейуэ ялытэрт.

* * *

Тхьэмахуэ хьуауэ дисщ Мыхьэмэт и унэм – Измид и къалэкIэрщ, бэзэрым пэжыжъэкъым. Махуэ къэс докIуалIэ щIапIэщIэлядэ хьун Сэлим-пэщэ и сэрейм, ди шыпхьухэм хьыбар тхуегъащIэркъым. Пэщэм и хьэрэмлыкъым хьэпшып гуэр щIэкIуэдыкIати, къэрэгъул тIуашIэ ягъэуаш. Фызхэри къыщIагъэкIыркъым, къыщIагъэплъыркъым – дыIэмалыншэт. МатIэ къытреч, хуэхьыжыркъым:

– Пэщэм деж дивгъэхьы, фIыкIэ дыгурывгъаIуэ. – Псым ихьыр шхийм йопхьуэ жилакъэ пасэрейм.

– Уи щхьэр абыкIэ къыумыгъапIэ, – игу фIы къыхуищIакъым Мыхьэмэт, – фIыкIэ угурыIуэнукъым пэщэм. УзэхьыщыкIын уи гугъэ хьэм?

Сэ сызыхущIегъуэжар зыт: Уэсмэн-куей щхьэ дэдмыукIыхьарэ Ало и къуэ Шардын! Хьэ укIыкIэу! Зы бии къыдищIэнтэкъым ди

быдзышэ ефа Шардын кыдишлар. Ди шыхьухэр Сэлим-пэщэ езышар арат – абы шэч кытесхьэжыртэкьым сэ. Убыхым дисыжамэ, ар кыдикуфынтэкьым жылкIэ! Хьэмэрэ хэкур зыфIэкIуэда лэпкьым и цыхугьэри фIэкIуэдрэ – лэщыгьуэ кыхь Iэджем япсыхьа цыхугьэр? Дыгьуэш-дыгьуэллу кызэхэна дуней псор, гушIэгьу зии шыIэжкьэ?

КышцIэльыр шумьшIэм нэхь хьэлэ шыIэ? Тхьэмахуэм шIигьуаш, тхузэфIэкIа шыIэкьым. Заул дэклауэ, Мыхьэмэт, дауэ ишIми, ди шыхьухэм ялушIаш, Измид дызэрыдэсыр яжриIаш. «Тхыль лэпкь нэстхакьым, физитIыр КIунэ ныкIэльзыгьэкIуари сэракьым», – кыжриIаш Мыхьэмэт ди шыхьу нэхьыжьым. «КIунэ зытеунэхьуар сэраш!» – жери, Джунэ абджкIэ зыфIигьэжыж пэташ – ари кыджиIаш Мыхьэмэт.

* * *

Гьатхэти, дунейр дыгьэл хьуаш. Мыхьэмэт хьыбар кытхуи-хьаш: цыхубз насыпыншэхэр хадэм ихьэнуш пщэдей, сэреим кышцIагьэкIынуш. Мыхьэмэт и пльырыгьуэт пщэдей, пщэдджыжьым жьбуэ увын хуейт и IэнатIэм. Пэщэр шэджагьуэм хадэм ихьэ и хабзэт, псыутхым бгьэдэтIысхьэрти, цыхубзхэм трагьэурт – абыи дышигьэгьуэзат Мыхьэмэт. Зэдухылаш: сэ, шэджагьуэ мыхьупэ шIыкIэ, хадэм сихьэнш, МатIэ хьэмкIэшыгу тедзэ кьиш-тэнши, сэреим пэмыжыжьэу, уэрамым кышцIэдэжьэнш. Дауэ сщIыми, ди шыхьуитIыр кыдэсшынш сэреим. КышцIэдэсшкIэ сыкьаумысрэ кыскIэльыпхьэрмэ, сапэувынши, зэтесIыгьэху, КIунэрэ Джунэрэ МатIэ деж нэсынш. Мыхьэмэти ядыдэкIын хуейш абыхэм, кьалэм кыдэнэ хьунукьым. Хы Iуфэм кхьуафэ-жьей кышцIытпоплэ – ар пщIэкIэ кьэтшаш. Измид зы теуэгьуэ хуэдэкIэ кызэднэкIмэ, бгым дихьэжын мурад диIэт. МатIэ сэрэ лыгьэ тхэлэмэ, лыи шашIэж махуэт нобэ...

Пшагьуэ тель фIэкI пщIэнтэкьым, хадэр зэщIэгьэгьати. «Гьатхэм шхэ шыгуфIыкIыфрэ мы хадэр, си шыхьуитIым нэпскIэ яуфэншIрэ пэт? Бзум уэрэд шхэ кышцIрашрэ мы хадэм – зэхакьыркьэ си шыхьуитIым я гузасэ макьыр?» – пльырт си гур, сэрей джабэм зыкIэрызудыгьуауэ.

Мыхьэмэт гьушцI куэбжэр зэлуигьэжри, сэ хадэм зизгьэбгьун-ляш.

– Мо льягьуэ цыкIум ирикIуэ, – кызэлушэщаш Мыхьэмэт, куэбжэр здыхуишIыжым.

СрокIуэ льягьуэм, зызудыгьуауэ, зызогьэшхьри, жыгым сышцIоплэ. Хадэкум сэрей хужьыр кыхош, кьатищу зэтетш. Iэуи-ляуи кышцIэIукIыркьым, хьэдэ зрахам хуэдэш. Шхьэгьубжэми кыбгьэдыхьэIаркьым, бжэмкIи кышцIэкIауэ сльягьуркьым. Сэреим гьунэгьу зыхуэсшIри, чыцэ Iувым зыхэзгьэпшкIуаш. Псыутхым и Iэуэляуэр шызэхызох ижьырабгьумкIэ. Пэщэм и нэгу зышцIигьэужьыр мыбдежраш, дауи. УнапхэмкIэ зы бжэ шызэлушаш, сэреим лы хэкIуэтайтI кызэрышцIэIар сольагьу. Зыр кызлар агьэуэ* кышцIэкIынт – и фашэм тепшIыхьмэ. Зы-

* Кызлар агьэ – евнух нэхьыжь.

гуэр зэжралэри, зэбгъэдэклыжаш литыр, тлури клуэдыжаш. Цыхубзхэр кыщлэклаш итланэ. Зырыз-тлурытлурэ кьох скьар мывэ дэклуеиплэм, хадэм кьохъэ. Пэщэм и хьэрэмлыкьым щлэзашэ цыхубз насыпыншэхэрт ахэр – шэч хэльтэкьым. Щалэ дьдэт псори, зэклуж защлэт, ауэ фагъуэт, бгъуэнщлагьым щыкла удз хуэдэ. Си шыпхьуитлыр яхэслъэгъуакьым цыхубзхэм. Тлу злэклаш гьунэгъу дьдэу, гу кыслъатакьым, я псалъэмакь зэхэсха щхьэклэ, я бзэр кызгурылуакьым. Абыхэм я ужь итым гу щылыстэм, си нэр шыунклыфлыклаш, хьэджэсэклэ зыгуэр кызэпыджауэ кысщыхуаш: ар Фэлдыщэт! Зэрыхуари сщлэркьым – седжаш:

– Фэлдыщэ!

Фэлдыщэ си макьыр щызэхихым, и плэм ижыхьаш, и нэр кыстриубыдащи, кызопль, и бзэр иубыдаш. Зыкыщлэжа нэужь, зэхэзешхуэн сишла щыклэу, кызбгъэдэклуэташ, кысшыгуфлыкыуи гу лыстакьым, кьэзгъэщтауи фэ теткьым, и макьи зыхуэжакьым:

– Уэра ар, Зауркьан?

– Умышынэ, Фэлдыщэ, уэ удэсшыжынщ мыбы!

– Сышынэркьым, Зауркьан. Шынэ сщлэжыркьым сэ. Сытым сышышынэжын? Уи шыпхьухэр кьэплыхуэ хьунщ. Джунэ лэрымыхьщ иджыри. Зиуклыж пэташ... Клунэ кыбгъэдэклыркьым абы. Ди унэхьугъэ зыщ, Зауркьан...

– Мыбы дауэ укызыэрыщыхутар?

– Илъэсипл мэхьу мы сэреижьыр унашлэ зэрысхуэхурэ...

Фэлдыщэ зэсшлэлаш, и лэблитлыр субыдри. Кыспэрыуакьым. И нэгу сиплэри, жеслаш:

– Мыбы фьдэзмышыжауэ дэклэ силэкьым! Араш дыкьызыклэлыкьлар.

– Уэрыслъэгъуар яжеслэжынщ уи шыпхьухэм. Сыт и мыхьэ нэ сэ сьдэпшыжклэ... – и щхьэр ирихьэклэри кыщиудащ. – Дунайм сытемытыж пэлытэщ сэ, Зауркьан! Класэ хьуаш. Ара хьунт си натлэм кьритхар...

Афлэклэ хуэхьыжакьым: и литыр и нэклум луиплэри, зи ужь ита цыхубзитлым яклэлышлэщлаш.

Си кьупщхьэр ща хуэдэщ, си плэ сиклыфыркьым, си лээ щлэхун кьудейщи, жыг кьудамэр слыгыщ. Щыблэ кызэуэрэ си плэ сриуклыхьатэмэ, дыщэм хуэдэти иджышсту!

Ерагьмыгъуейуэ кьэслэтыжаш си щхьэр. Сэреймрэ псыутхымрэ яку ит унэлутхэм си нэр хуэзаш – зэхэзожэ, хьумплэцлэджым хуэдэщи. Псыутхым сыбгъэдэклуэташ, пщлашэ лувым захэзгьапщклуэри. Псыутх быдзыр кьудамэбэщ, лэгъушыкьум ходжэгухьри, скьар мывэ пхьэбгьумклэ кыщыкьла кумбым йольэдэж псыр. Унэлутхэм алэрыбгъу кьахьаш, псыутхым ибгьуклэ яубгьури, щхьэнтэ пьырыпхэри трагьэтлысхьэжаш, зы шэнтжьей трагьэуващ. Лэнэ хьурей зыбжани кьахьаш, пхьэщхьэмыщхьэр тезщ, кхьуэщын пщэ клыхьы тетщ.

Пэщэр сэрейм кыщлэклаш, гьусэ щыгъуу. Кьэсцыхужаш занщлэу, Ало и кьуэ Шардын деж шыслъагьугьат. Лы быртлым лъахьшэт, пхьэ дакьэ хуэдэ; жьаклэ цырхьт, набдзэ темьтрэ жыплэнт, шыльэгу наплэт. Кьэб хуэдэ щхьэбалыджэт пэщэр, и

щхьэпхэтЫгум пылэ пльыжь хьурей щхьэрыгъэсауэ. И ныбжь хэклуэтами, лъэрызехьафэ тетт. И лъэ зэблигъэжурэ къаклуэри, шэнтжьем зригъэщэтащ. И дзыхь нэхь зригъээ хьунт, лIитI ибгьу зырызымклэ къеувэклащ. Тум я зыр, тхылымплэ зэклуэцIихауэ, зыгуэр къоджэ макълэ. Шэнтжьем зригъээзэгъащи, пэщэр жейм хильасэ хуэдэщ, и зы Iэр и ныбэкъым телъщ, и зы Iэмклэ и жьаклэ цIырхьым хопэщэщыхь.

Си лъыр къовэ, пэщэр здэслъагъум, къамэ Iэпщэр сокъуз, си фэр зэрызэклуэкIыр зыхызощIэ.

Тхылымплэр зэклуэцIилъхьэжри, унэлутым щхьэщэ ищIащ. Пэщэм, зыгуэр жилэри, и Iэр ищIащ. Тхылымплэм къеджа унэлутыр сэрейм щIыхьэжащ. Андрейм кхьуэщын пщэ кIыхьыр къищтэри, псы къригъэхьуащ, кхьуэщыныр, лагъэм иригъэувэри, пэщэм бгъэдихьащ. Пэщэр къыдэплъеякъым, зэрыщхьэукъуащ. Абы фIэбгъэкI хьужынутэкъым. Пэщэм и пашхьэ сихутащ наплэзыплэм. И нэр кихьуауэ къызоплъ, къамэ пцIанэм къыщылуплэм, и псэр хэклири, шэнтжьем зрикъузащ. И фэр пыклащ, пщIэнтIэпсыр къытрикIутащ.

– Щхьэ укьихьа мы хадэм, бзаджэнаджэ? – къыдришеящ пэщэм ерагъмыгъуейуэ. Лэнми лыгъэ хэлыщ жыхуалэращ.

– Хьэуэ, сэракъым бзаджэнаджэр. Уэ къыптеунэхьуа зэшыпхьуитIым срадэльхущ сэ. Уи псэр пфIэлэфIыжмэ, си шыпхьуитIыр къызэтыж! Уи гъащIэр си IэмышIэ илыщ!

Пэщэм къыгурылуагъэнщ сызэрымыгушылэр, и фэр шэхум хуэдэщ, и нэр йоджэрэзыхь, нэхьри зрекъузэ шэнтжьем.

– ДевмыгъэукI! – къэгурымащ пэщэр.

Псы къызыгъахьуэ унэлутыр, къащтэри, щIэпхьуэжащ, и псэр хах жыплэнщ, ашхуэдизклэ зелэжри.

Къэрэгъулыр къэсынута асыхьэтым. Шэнтжьем къишпри, щIыбклэ икIуэтурэ, пэщэр псыутхым нэсащ. ЗыIэщIэбгъэкI хьунутэкъым. И пщэпкъыр субыдри, пэщэм и псэфыльэм къэукъасэ къамэр хэсхуащ, къамэ дакъэм нэс. Зэ къэпырхьыжащ пэщэр, селунщIри, дыщэ бдзэжьейхэр щыджэгу псым хэзгъэукIуриежащ. Псыр лым ириIащ. Псым сыздыхэплэм, си нэгъу къыщIыхьэжащ хы Iуфэм толькъуным къридзылла хьэдэхэр – хэкур щыдагъэбгына махуэм...

Къэрэгъулыр къэпхьэращ, зэрогъэкIий, зэрызохьэ, хьэжэпхьажэ хьуащ зэрысэрейуэ. Ар къысфIэлэухужтэкъым сэ. Сыти къызрешIэ иджы. Си пIи сиклакъым, къамэ лы защIэр слэпыхуами, селэбыхакъым. СаIэщIэкIыфынкIи хьунт – куэбжэм Iутыр Мыхьэмэтт, ари си щхьэ кихьакъым, лъэбакъуи счакъым. Къэрэгъулым сыкъаувыхьащ. Сапэрыуакъым, зысхьунщIакъым. Си IитIыр си щIыбклэ щыпхарэ къэрэгъулым фоч пашIэкIэ сыкъаувыхьауэ лъэхьуэщ бжьэщхьэлум себэкъуащ а махуэм.

* * *

Гъуэгу тетщ ди чэруаныр. Махьшэ тIощIрэ пщIырэ шы тIощI хуэдизрэ мэхьу. Уэзджынэм и макъыр зэпымыужщ. Чэруанаклуэр щэ ныкъуэ дохьу. Мазэм щIигъуащ Къэир дыкызэрыдэклирэ.

Ноби слъагъу хуэдэщ, Шэрахъ: бащлъыкъ хужькІэ щІэуфауэ, дяпэ итщ Исмэхьил Сэббахъ. Хьэрыпыш къарэм и уанэгум исщ, жанщи, жьым хуэдэщ, лЫ къуэгъу Іэчлъэщ. Бэдэуийщ къызыхэкІари, пшахъуэщІым ихьамэ, и пщІантІэ дыхьэжа хуэдэщ – гъуэщэнукъым. И ужь щхьэхьумэр итщ, езыр зы шыщхьэ хуэдизкІэ япэ ирагъэщауэ. Абы и псалъэ зэребэкъуэни шыІэкъым щхьэхьумэр, Іэпэ къахуишиймэ, бгъэдэлъэдэн хьэзырщ, я пси еблэжынукъым, апхуэдизкІэ фІолыкІри. Іэджэ мэхьу чэруанакІуэр – дэтхэнэр пщІэн, ауэ зы фІэкІынукъым Исмэхьил Сэббахъ и псалъэм, къытхуищІ ди унафэщ. Уемыдалуи еплъ – уІуипІэнущ.

Сабий ныбжьым итащ ар, чэруанакІуэм гъусэ шахуэхьуам. Абы лъандэрэ тетщ псэзэпылъхьэпІэ гъуэгуанэм. Зы махуэ епсыхакъым, чэруанакІуэм яхыхьэри. Иджы езыр чэруан пашэ хьуащ – аращ зэщэр игъащІэм. Ди тепщэщ, дишхынуми дилынуми хуитщ, пшахъуэщІым дихьамэ. Тепщэ зимыІэ шыІэкъым. Исмэхьил Сэббахь иІэщ – Чэрим ефэнды. Къэир дэщ Чэрим ефэндыр, сатум къулей хэхьукІа гуэрщ, ари хьэгъэшагъэ защІэкІэ.

Исмэхьил Сэббахъ япэ дыдэ сыщыпэщІэхуам, лыпІэ иувакІэт ар. Лы къуапщІэ лъагэт, пащІэ фІыцІабзэт, нэ удзыфэт, къаплъэн нэхьей. Нэ удзыфэт жыслаш, ауэ ар тэмэм дыдэкъым: махуэм Іэджэрэ захьуэжауэ пльагъунут а нитІым. Чэруан пашэм, дапщэрэ сыдежьамэ, и дыхьэшх макъ зэхэсхауэ сщІэжыркъым. И дзэлыфэ итІынти, и дзэ гъуабжэр къыщІигъэщынт, къугъ фІэкІи пщІэнтэкъым, дыхьэшх нэпщІ зыщищІкІэ: макъ зэхэмыбз гуэр къыжьэдэлукІынти, и нэщхь зэхильхьэжынт.

Си уахьтыр къэсагъэнтэкъым. Си щхьэ псэущ ноби, сыкыбы-болъагъу. Къуршыпс уэрыр щыхьуэщІэ бгы тІуащІэ щальхуам и натІэ хьуам еплъ: щтауч мывэ кІанэ хуэдэ сыхьуэри, пшахъуэщІым сридзащ... Си псалъэ зэкІэлызгъэпІащІэрэ, си щІалэ? Птхыжыфрэ жыслэр? Хьэмэрэ уи щхьэр згъэуза? Уемышамэ, къедалуэ-тІэ адэкІэ...

Къарэбырун нэпкъым лъэхьуэщыжь гуэр тетыгъащ. Кхьухь зыхьунщІэхэр щхьэпылъэ щашІырт абы. Си Іуэхур щрахьэллэм, шэрихьэт хеящІэм аращ сэри къысхуигъэфэщар. Щхьэпылъэр къысщІэлыщи, мазитху хьуауэ сисщ хьэпсым. Махуэ къэс улэ пэлытэкъэ, щхьэпылъэ къыпщІэлымэ? «КІэ игъуэтащэрэт зэ!» – а зырат си нэ къызыхуикІыр. Сэлим-пэщэ зэрызукІам сыхущІегъуэжыртэкъым. Ажалым сыпэплъэу хьэпсым сыщисами иужькІи – мэскъалкІэ сыхущІегъуэжакъым нобэр къыздэсым. СыІэпхльэпхщ, си гугъэр гъащІэм хэсхыжаш, гурыфІыгъуэ лъэпкъ сиІэжкъым, итІани тобэ къэсхыжашэрэт жыслэркъым, дунейм сызэрехыжынуркъым къызэхьэлъэкІыр, сызыщІэгупсысыр си шыпхьуитІырщ, Фэлдыщэщ, ди адэ-анэрщ. Псэу? Мыпсэуж? МатІэрэ Мыхьэмэтрэ я Іуэху сытым ирикІуа? Лъэхьуэщ блыныр Іувщ – хьыбар нэсыркъым. Хыр зэрыпапщэр зэхэпх къудейщ. Хы толькьуным хэт и хьыбар къыпхуихьын?

Зэгуэрым, жэщыбг хьуауэ, гупсысэм сыхильэсарэ ди лъахэр си нэгу къыщІыхьэжауэ мывэ блын щІыІэм сыздыкІэрысым,

хэпсым и бжэр кьэкьыргъаш. Бжэлум кьихьаш лэхьуэщым и тетымрэ зы хьдзэлрэ. Мыдзакьэ* зырыз ялэщлэтш.

– Еплъыт мыбы – вым хуэдэщ, – зэхызох тетым и макь. – И ныбэ изу бгъашхэмэ, щлэщли, иривэ!

– Зыкьэгъазэт мыдэклэ! Уи лэр сыгъэлабгъут! Уи щхьэр кьэлэтыт! – сызэпеплъыхь хьдзэллым.

«Клапсэм сыхуэшэчынрэ сыхуэмышэчынрэ йоплъ», – жыслащ сигуклэ.

Кьэрэгъули кьэсащ фоч иыгъуу.

– Наклуэ! – кьызэкьуаш ар.

Лэхьуэщым сыкьыщлашащ. Уэшх кьошх, уафэм уридэклуеиным хуэдэщ. Хым пшэ флыщлэр щхьэщытш.

Уафэр щыхуэпсклым, хы луфэм лут кхьуафэм гу лбыстащ. Абы сыкьихутащ куэд мыщлэу. Сызэпэзыплъыхьа хьдзэллым ейуэ кьыщлэклащ ар. Лэхьуэщым и тетым сищауэ арат. Сыт хэлът: «Зиуклыжаш, и хьэдэр хым хэддэжаш», – жилямэ, хэт кьедэуэжынт? Апхуэдэр я щыпэщлэ хьунтэкьым... Ажалым сылэщлэклащи, сыгуфлэн хуейтэкьэ? Ауэ ажалым нэхьрэ нэхь щлагъуэтэкьым сэ кьыспэплъэр – гьэр сыхьуауэ арат, сащэри. Гьэрыр цыхум пащлыркьым, ар лэщ пэлытэщ. Узигьэрым и гурыфл кьызэриклш: хуеймэ – уилынш, хуеймэ – уишхынш, и лэмышлэ уильш. Уи кьару илыху, и луэ уригъэтынущ, гуащлэ мащлэ ухьуакьэ – уиуклыжынши, узэфлэклащ. Хэт ухуэгъын? Улэмалыншэщ.

Зиудыгъури, кхьуафэм Мысырымклэ иунэтлащ. Кьэир дыщынэсым, кхьуафэр зейм сатуушлэ гуэрым срищащ. Чэрим ефэндыт ар. И пщлантлэ сыдашащ. Шордакьым кьыздисым кьызэплъри, сатуушлэм тыркубзэклэ кьызжилащ:

– Уи луэху кьызэреклуэклам сыщагъэгъуэзащ сэ. Цыху буклэ джэд флэбгъэжауэ кьызэрыпщымыхьунури зэхэсхаш. Пшэщлэуклам и бжыгъэм сыщлэупщлэркьым. Тырку пэщэм и закьуэкьым пшэщлэулар – уэращ зи гуэныхьыжыр. Уэ Кьэукасэ укьыщальхуар пэж?

Си щхьэр сщлащ, пэжщ жыхуэслэу.

– Мысырым шацыху абхьазхэр. Абхьазыпхьу нысэ диэгъаш зэгуэрым – нысэ пшыклутл. Абхьаз нысэхэм бжыпэр яубыдри, я лэмышлэ Мысырым и уафэр иральхьауэ дыкьэгъуэгурыклуаш. Абы кьатепщлыклыжам Абазэ унэщлэ зэрахьэ иджы. Ноби лэпкьыш. – Сатуушлэр пыдыхьэшхыклащ. – Абхьазыпхьухэм я щхьэ зыгуэр щилъаклэ, абыхэм я лэпкьэгъур псым хэбдзэми, кьыхэклыжынш. Уэ, щлалэ, уи клэн кьиклащ: уи щхьэр пальэн хуейти, уи щхьэр сэ кьэсщэхуаш. Си псалъэ тлэужылэ пщлымэ, кьызжилакьым жумылэж. Флы щлэпхынкьым. Узыхушлэгуэжын умыщлэ.

Исмэхыл Сэббахь и лэмышлэ срилъхьаш сатуушлэм. Чэруанаклуэм сакьыхэхутащ абы щыщлэдзауэ.

Абазэклэ кьызэджэ хьуаш абдеж щегъэжьауэ. Абхьазыль зэрысщлэтыр уошлэ – щыуатэкьым абазэклэ кьызэджар... Махьшэм сыпэрагъэуващ япэщлыклэ: хьун изот, псы изогъафэ, хьэлъэ

* Мыдзакьэ – шэху уэздыгъэ.

ятызолъхъэ, ятызохыж. Убыхыр зэсар шыт, махъшэ зэрахуатэкъым игъашцэм. Шцэх сесакъым махъшэм, сыщымэхъашэт, сфлэнэджэуджэт, я тхыцлэ кьыдэбэгыкыжауэ. Хуэм-хуэмурэ сесэри, сигу яклэрыпщлащ: бэшэчт, лэщ губзыгъэт, зехъэгъуейтэкъым. Пшахъуэ борэным дыхиубыдауэ, мащлэрэ дыкърагъэла абы ажалым!

Пшахъуэщым укыинамэ, уигу клуэдклэ емыкы илькыым. Узэпхъуэнури узэдженури пщлэжыркыым, лэубыдыплэншэщ, жьыбгъэр етащи, пшахъуэр зэрехъэ, пшахъуэ толькыунхэр зэхэзожэ, псыдзэр кыпщлэуа пэлытэщ, ар кыщобгъэрыкыуэклэ. Ильэсийклэ ситащ кыум нэшым, лэджэрэ зэпызупщлащ пшахъуэщыр. Мащлэ икыуэда абы, мащлэм я хъэдэ кыупщхъэр ипхъэхыжа жьыбгъэ пщтырым! Хъэдэр щлэпльхъэрэ уи щыб кьэбгъээжамэ, сыхъэтыпи дихынукукыым – наплэзыплэм епхъэнкыж кхъашхъэр жьыбгъэм. Жьыхъарзыр* щхъэщыкылауэ нэху кьекыламэ, дыгъэр, мафлэ жьэражъэщи, кыум лъащлэм кыыдошэсей, пшапэр зэхэуэху, бэуаплэ бгъуэтыркыым. Ар зыгъэунэхуар жыхъэнмэ мафлэм игъэдзыхэнукыым. Фэндым кыина псыр ткыуэпс зырызуэрэ уобж, зы губыгъуэщ махуэр зи кыыхагъым уи лыхъэр. Жэщыр кыихаакъэ – щылэм уегъэдий. Мафлэ зэщлэбгъэстынт – пшахъуэщ ихъуреягъкылэ.

Блащхъуэ кыйр кыумым игъуэщыхъын? Апхуэдэт Исмэхыл Сэббахы – и щыпэлыагъутэкъым пшахъуэщыр, лъагъуэ дэнэклэ щыпхыкыми щыгъуазэт. Мысыр чэруаныр Африкэм и дурэшплэрэш лэджэм дишэри кыдышыжащ Исмэхыл Сэббахь! Щыгъуащи кьэхъуакыым, кыыщыщлэхуаи срихъэллакыым. Кыыщлэхуамэ, фы зыщлымыхын сатут зи ужь итыр. Шылэ, хъэкъушыкыу, нэмэзлыкъ хуэдэклэ щлэуфауэ, хъуржын зэпэдзэкыым афиянрэ гынрэ илт. Хабзэм идэртэкъым апхуэдэ сату, уи щхъэр хэпльхъэнут, афиянрэ гынкылэ сату пщыуэ уапэщлэхуамэ. Чэрим ефэндырэ Сэббахьрэ хабзэм кыыпакыухъырт. Зээмызэ кыыщлэхуэмэ, лульхъэклэ ялэщлэкыырт – мылыкы я мащлэтэкъым. Исмэхыл Сэббахь щысхъ жыхуалэр зэримыщлэр бжеслакылэщ, Шэрахь: уи лыр ишхыфынут, кыытехъауэ упэщлэхуамэ. Зэм тхъэрыкыуэ лэсэм хуэдэт – уи гуфлакыэм дэгъэтлысхъэ, ухуеймэ. Дакыкыэ дэклакыэ – хъэкылэкхъуэклэ мэхъу, узылуригъэлыэдэн хъэзырщ. Хылашыт, сатум пыхъамэ! Нэхь бзэ лэфлэ уигъэлыхъуэнт, бзэрым техъэрэ дыщэ теплъамэ.

– Сомым себлэркыым, зи уз клуэдын, лъапсейуэ кыызошэху, шэч кыысхуэпщымэ, ди унэ сынимыхъэсыжкылэ! – Кыытекыжынутэкъым бзэрым, и нэм кыыфлэнэр зылэримыгъэхъауэ.

Сатур кьэхъуалакыэ – дуней гуфлэгъуэр зэрехъэрт, и лэа кьэтэджыжами, щыгуфлыкынтэкъым апхуэдизкылэ. Губжьауэ зыпэщлумыгъахуэ закыуэ – уи лыыр ирифынущ, кыызэрыпщысхъын щылэкыым.

Зэгуэрым, чэруанакыуэ гъуэгу дыздытетым, гъуапльэ лэгъуп цыкыу тфлэкыуэдыгъаш. Чэруанакыуэхэм ящыщ тхъэмыщкылэ гуэрым шэч хуищлащ Исмэхыл Сэббахь:

– Дэнэ пхъа лэгъуыыр?

* Жьыхъарз – вихрь.

– Сльэгъуакъым, сщлэркъым, зиусхьэн!

– Пщаш, хьэм хуэдэ!

Чэруан пашэр лэлфлщлэу кьызэклуэклаш. Лэжьэгъу дыхьун ди гугъаш, и лъабжьэм зыщлэддзаци, долъэлу, доубзэ. Тхэмыщкълэм лажьэ илэтэкъым.

– Махьшэ бэгум и вэнвейм чэруаныр егъэцлантихуэ!

Афлэкла хэлакъым: и бгырыпхым тырку хьэджасэр кьыдигъэцлэфтри, лажьэ зимылэ тхэмыщкълэм ириутлгыпщаш. Чэруанаклуэм и гушхьэм зыхисаш хьэджасэм – и плэ кьригъэклакъым: Исмэхьил Сэббахь и пашхьэ иджэлэжащ. Чэруан пашэр кьыдэплъеиххакъым: упщлэм тесши, мэл клэбдзым йогъу.

Кьупщхьэм егъун иухри, Исмэхьил Сэббахь кьызэфлэувэжащ, хьэджасэр тхэмыщкълэм и гушхьэм кьыхичыжри кьытхэклиящ:

– Вгъэтэдж махьшэр! Фынежьэ!

Дежьэжауэ сыкьызэплэкьри слээгъуаш, пщэ пцланэ хьужауэ, хьэдэм бгъэжэ зыбжанэ щхьэщытлгысхьауэ...

Хьыбар лэджэ телуклащ пыл кьупщхьэм, плээгъуагъэнклэ хьуну, Шэрахь? Хушхьуэгъуэ хэлыщ жалэ. Ар пэжмэ, пыл кьупщхьэ щхьэкълэ пшахьуэщлгыр клуэцлгырыпкьутыклми, хьэлъэтэкъым – гьунни нэзи зимылэ пшахьуэ пщтырыр. Зы жьауаплги урихьэллэрэ, абы уихьамэ! Хушхьуэгъуэ хэлыкъым пыл кьупщхьэм, зи шэр зи ныбэм имыхуэжым зыригъэщлагъуэ флэкл. Яещ пыл кьупщхьэр, шэри пхыкьлгыркъым, ауэ бупсынклэ, пхьуэнклэ тыншщ.

Мылькум итхьэкьуам зигъэнщлгынукукъым. Чэрим ефэнды и зэш зэрытригъуэ сотрэш клэнри и баш лэпщэри пыл кьупщхьэм кьыхэупсыклат. И фоч дакъэри гъэщлэрэщлат пыл кьупщхьэкълэ. Хьэщлэщым щлэт лэнэми шэнтжъей натлэми кьыхэпсырт пыл кьупщхьэхур – Чэрим ефэнды мыльку и мащлэтэкъым, кьельэлэхьыжырт. Уилэмэ – куэдрэ? Бейм я хьэм удз ехьу жыхуалэращ. Чэрим ефэнды и пэшым цлгыхубз пцланэ, пыл кьупщхьэм кьыхэупсыклауэ, щлэтщ жалэрт. И гуашэми зигъэнщлгыртэкъым пыл кьупщхьэкълэ – и тхьэгъу, и щыгъэ, и сэхусэплэ зыдэлэ пхьуантэ цлгыкьлхэр нэгъуэщлгым кьыхригъэщлгыкьлгынутэкъым.

Дэри, кьумыр кьызыдонэкьри, жьыжэ докьлэ, псышхуэхэм дызэпрокл, благъуэм я щхьэр кьыхагъэжауэ, мэзышхуэхэм дыщлокьл-дыщлохьэ, гьудэ-бадзэм ди льыр ираф, пщлэнтлэпсыр кьытпож, апхуэдиз бэлыхь дыщлгыхэтри пыл кьупщхьэ кьэтщэхун щхьэкълэщ.

Пыл кьупщхьэми ефлэкьлгыжырт налмэсыр. Пхьуэмэ, дыщэм нэхьрэ нэхь лъашлэ хьурт ар, зыпашл щылэтэкъым. И лъэр налмэс зыщэм деж нихусын щхьэкълэ, Исмэхьил Сэббахь зримыкун щылэтэкъым, дэри махьшэри дыкьридзэртэкъым, езым и пси еблэжынутэкъым. Нэпсейм и лъэр пхуэубыдынукъым, дэни нос. Налмэсым и мэ къашыщлгыхьэм, хьыр кьызэпракьутыкьри, лэджэ кьэужьгъаш. Дзэ ящлгыгъуш, фадэр я гьунэжщ, я жорыр ягъэплгий. Цлгыху флгыщлэр зэхахуауэ, налмэсыр кьрагъэтл – си нэклэ слээгъуаш, Шэрахь. Уи жагъуэгъуми ухуэупсэнкьым абыклэ. Гьэр ящлащи, жэщ хьумэ, луэм ираубыдэж, я жьэм жьэдоплэ, я пэ гьуанэм йоплгыхь, я тхьэкьлгумэм йолэбэ. Налмэс кланэ кьыпкьуа-

хакъэ – зэшэзэпIэ уащIагъэххэш, тIэу кьопльынукуьым. Яхуэмыхьыж мэхьури, гьэрхэр кьызэрогъэшль, я Iэшэр шабзэми, фочкIэ зэшIэуздахэм япоув, щыщIагъэIэри мащIэкъым – ари слъэгъуаш.

* * *

Уи напэр къабзэми, удыныр кьыптельалъэ зэпытмэ, уи щхьэ мыгъуагъэ хубохьыж: хэт и лажьэ сызытеунэхьуар?

Уэ нэхьрэ сынэхьыщIэт абы щыгъуэ, Шэрахь, зы лажьэм зы лажьэр кьытепсыхэми, си фэм дэзгъэхуэфынут, кьуаншагъэ збгъэдэлымэ. Тхьэр кьызэуати, жызоIэ! Хэт и нэлэт сэ кьыстехуар? Хэт и гуэныхь сигъэпшыныжыр?

Щхьэпылъэ сащIын хуеяти, абыи сыкъелаш – си щхьэр кьисхаш лэхьуэщым. ГьащIэм и нэфI кьысщыхуэжауэ пIэрэ-тIэ, жызоIэ, ирикьункъэ, жызоIэ, си нэгу щигъэкIар, си Iуэтэжыгъуэр къэсауэ пIэрэ атIэ? АрщхьэкIэ ар гутъэ нэшIт...

Псым зыхэзыдзэжа фызыжыым анэмэт кьытхуищIа щIалэ цIыкIум и гутъу пхуэсщIаш – шынэхьыщIэ тхуэхьуат ар. Ало и кьуэ Шардын Истамбыл здишащ ди шынэхьыщIэ цIыкIур. Шардын и кьуэмрэ Тэхьиррэ зэныбжыт. Тури еджапIэ щигъэтIысхьаш. Я унэ здисым, Тэхьир Ало и кьуэ Шардын и щэху куэдым щыгъуазэ хьуаш. Тэхьирщ кьызжезыIэжар пэшэр сукIа нэужь Ало и кьуэ Шардын и Iуэхур кьызэрекIуэкIар. Сэлим-пэшэ и хьыбар щыхуахьым, уэзырышхуэм, и Iупэ пIащIэр зэтежри, мыр жиIаш:

– Убых щIалэм Iуэхутхьэбзэ кьызэрытхуищIар ищIэххэ хьункьым.

Паштыхьым деж жаш, апхуэдэ хьыбарым паштыхьыр зэрыщыгуфIыкIыным шэч кьытрыхьэжу. ЩыщыгуфIыкIын щыIэт: паштыхьыр тезыдзын мурад зиIэ «Уэсмэн щIалэгъуалэм» я IупэфIэгъут Сэлим-пэшэ. АбыкIэ шэч хуищIырти, измид уэлийм ещэрт паштыхьыр. Ещэ щхьэкIэ, щыхьэт иIэтэкьыми, зэкIэ зишыIэрт. Абы здыхэтым, уэлийр сэ слэщIэукIаш. Апхуэдэ Iуэхутхьэбзэ зэрыхуэзлэжьарагъэнт Абдул-Азиз си щхьэр щыпримыгъальэр. И жагъуэгъухэм яриIуэкI хьунт абыкIэ: «Си бийуэ къэувым кьыщIэльыр аращ, си бий зыукIым си ней щыхуэнукъым сэ!»

Тэхьир зэрыхуигъэфашэти, лэхьуэщым и тетымрэ кхьуафэр зей хьдзэлIымрэ зэхуэзышар Ало и кьуэ Шардынт. Абдежми зыхигъэкIуэдакьым Ало и кьуэ Шардын, и малхьэм зыхуигъэтхьэмышкIафэри:

– Пэшэр зыукIа убых щIалэр быдзышэ сызыдефа си шынэхьыжыым и кьуэщ. И шыпхьуйтIым яль ищIэжауэ аращ щIалэ насыпыншэм...

Ало и кьуэ Шардын паштыхьым жриIагъэнкьым ар сигу къэзыгъэкIар езырауэ – ириIуэкIми, зэхищIыкIынут.

ЗэзыдзэкIар **КЪЭРМОКЪУЭ Хьэмидщ**

КьыкIэльыкIуэнуш

ВЭРОКЪУЭ Владимир

Франджым и Гуащэ Елмэсхъан

ЯПЭ ЙХЪЭ

Адыгэм «Кхъэм яхъа къахьы-жыркъым», — жалэ.

«Хъэуэ, ар пэжкъым», — сегуп-сысащ сэ, Елмэсхъан и кхъэлэгъунэ Сент-Женевьев де Буа щыгъэм дыщыбгъэдыхам.

Бжыыхъэ махуэ хуабэт. Париж пэмылэщлэу щыгъ члисэм и щлэнтлэм дэт кхъащхъэхэм цлыхухэм удз гъэгъахэр трапхъэрт. Жыгхэми я тхъэм-пэ пльыфабэр — гъуэжъхэр, пльыжъхэр, гъуатлэхэр мрамору, граниту кыищыкыла кхъащхъэхэм трагъэщэщэрт. Франджым и жыг тхъэмпэхэр урысей кхъащхъэхэми тельалъэрт.

Мис мыбдеж, Елмэсхъан и кхъэлэгъунэм деж, сыздэщытым сигу къокыж зыгуэрым и псалъэ йуцхэр: «Гъащлэм къуита фыгъуэ псом ящыщу нэхъ лъаплэр уи цлэр фыкыла дунейм кытебнэнырщ, насыпыншэщ ар зыхузэфлэмыкыр». Мрамор мывэ пхъэбгъум, франджыбзэм щыгъуу, урысыбзэкыла тетхащ:

«Хъэгъундокъуэ Константин ипхъу Гали — 6.02.1898 — 21.01.1985 гъ.гъ.».

Аркъудейщ тетыххэри. Ауэ сэ сщлэртэкъэ мыбы сыкъэзышар. Сщлэрт... А дакыкыгъэхэм Елмэсхъан и дэльху Жорж (Адэмей) кхъэлэгъунэм и йункыбзэм еныкыуэкъурт хулымыху:

— Сыбдэлэпыкыун? — соушл.

— Хъэуэ, хъэуэ... — идэркъым абы. — Куэд щлакъым мыбы сызэрыщылэрэ. йукыгъуафлэ дыдэу шытащ.

Альтуд Юрэрэ сэрэ щыму Адэмей доплъ, зэран дызэрыхуэ-мыхъуным дыхэту. Асыхъэтым йэуэлауэшхуэ ищлу йункыбзэбзэр мэкыргъри, жор сурэт зытет гъуцлыбжэр хъэльэу йуокы.

Иджыпсту дэ, Франджым и гуащэ Елмэсхъан и хэкуэгъухэм я япэ лыкыуэхэр, абы и кхъэлэгъунэм дыщыхъэнуц. Ауэ япэ лъэбакъуэр тчын, жор зэрамышлэжыр зытет бжэм дыблэкын ипэ сэ сыхуейт абы и цлэм тель щхъэтепхъуэр щхъэщысхыну.

Щыхъыджэбздэсым ар Хъэгъундокъуэ Елмэсхъану шытащ, япэу дэклэуэри Баженовэ Гали хъуащ. Баженов Николай ла нэужь, Урысейр хужьрэ пльыжыу щызэпэщлэувэм, Франджым йэпхъуащ. Етлуанэу лы

дэклүэри, графиня Ирен Ладисла дю Люар цлэр кьиштащ.

Цыхухэм, абыхэм я сэбэп зыпыль луэхухэм и гьаццлэ псор зэры-триухуам папццлэ абы Франджым и Бзыльхугьэ Инкли йоджэ.

Елмэсхъан ещхьу Франджым пхьу ищла Марие Кюри (Марие Склодовская) флэкла граф гуащэ дю Люар пццлэрэ щыльхьклэ зэбгьэпццэн цыхубз мы кьэралым щылакьым. Зи цлэр цыхум ягу имыхун Марие Кюри флэкла.

Си пащхьэ ильщ Елмэсхъан лэжыгьэу ирихьэкламрэ наградэу кьратамрэ зэрыт тхылъыр. Ахэр куэд мэхьу:

Командир в Национальном ордене Легиона Чести

Старший офицер в Национальном ордене Достоинства

Крест войны 1939—1945 г.г.

Три Похвалы в приказе корпуса Армии

Медаль в память Тунской кампании 1943—1945 г.г.

Медаль в память об Итальянской кампании 1943—1945 г.г.

Алая медаль Чести Священной Военной службы

Медаль Эпидемий

Золотой крест Польской Армии

Алая медаль города Парижа.

А псом ящлыгьу — Польшэм, Мальтэм я нэгьуэщл дамыгьэхэр. Псэуху хуаццла пццлэр, нэмысыр. Ноби зэраццымыгьупццэр.

Сыт зауэм и дамыгьэ нэхь льяплэ дьдэхэр щлратар ди льяхэгьу бгырыс цыхубзым? Зауэл орденыр ар клэстумыбгьэм халхьэ дьщэ дамыгьэкьым, уеблэмэ налкьут бгьэхэлукьым. Ар лыьклэ псыхьа лыгьэм и нагьыщэщ.

«Псори сфлрыреклуэд сэ, — жилагьащ луц гуэрым, — ауэ тхьэм лыгьэм пэлэщлэ симьщлклэ». Нэгьуэщл цыху луцдыжь гуэрми — Аристотель — жилащ: «Бзадженаджагьэр зыгьэклүэдын, лыгьэм нэмыщла, нэгьуэщл кьару щылакьым».

Елмэсхъан псээпыльхьэпццэу зыхэхуар, абы гуауэрэ гугьуехьу игьэвар цыхубз минипццлми яхурикьунт.

Сэ сыбгьэдэтт зэи си нэлуасэу щымыта цыхубзым и мрамор пхьэм-бейм икли сельэлурт: «Ди шыпхьу, уи льяхэгьухэм кьытхуэгьэгьу уи хьыбари уи луэхуццлафи дызэрыщымыгьуэзар. Кьытхуэгьэгьу, ди шыпхьу».

Апхуэдэуи сегупсысырт: «Псоми зэгуэр зы щыплэ деж кьыщыццладзэ. Псым — кьыщлэжыплэм, бгым — и льябжьэм». Елмэсхъан ущытепсэлыхьклэ псом япэу зэгьэццыхун хуейщ и адэ-анэр.

И анэ Бредовэ Елизаветэ Эмильевнэ лакьуэллэш льяпкьыжь кьыхэклащ. И адэри и дэлхухэри урыс генералу щытащ.

И адэр — Хьэгьундокьуэ Константин (Исмэхьил) — Кьэбэрдейм и лыхьужьхэм я Цыхь тхылъым иратхэну зыхуэфаццэу зыл щылэмэ етлуанэщ. Флэщ хьугьуейщ кьэбэрдей адыгэхэм зауэ хуэлухуэщлэхэм цагьэхьа лыгьэм флщлапццлэу апхуэдиз дамыгьэ льяплэ кьызыхуа-гьэфэща нэгьуэщл зыгуэр дунейм тетауэ. Генерал Хьэгьундокьуэм

къратауэ шытащ:

Звезда Святой Анны 1 степени с мечами

Звезда Святого Станислава 1 степени с мечами

Ордена Святой Анны 1, 2, 3 степеней с мечами

Серебряная медаль в память царствования императора Александра III

Серебряная медаль за поход в Китай (1900–1901)

Светлообразная медаль за участие в Русско-Японской войне (1904–1905)

Светлообразная медаль в память 300-летия дома Романовых

Офицерский Георгиевский крест

Георгиевское золотое оружие

Хьэгъундокъуэхэ абазэ лъэпкъыу жалэ. Абазэхэм я тепщэу шытащ пщы лакъуитI – Шыдхэрэ Еджэбокъуэхэрэ. Иныкъуэхэм къызэралъытэмкIэ, Еджэбокъуэхэ къэбэрдейщ.

Мы еджагъэшхуэхэри! Абыхэм теоремэ фIэкIа (плъэкIмэ, пэжыр кыщIегъэдз) аксиомэ лъэпкъ кыйтхуагъанэркъым. Ауэ цIыхум и фIэщ мэху мыгурылуэгъуэр, гува-щIэхами, зэгуэр нахуэ зэрыхуэщIынуур, армырамэ гупсысэу и щхьэр игъэузынтэкъым.

Сэ архивхэм гупсэхуу сыкIуэцIрыпIлащ. Сыхуейт пэжыр къэсщIэну: хэт хьуну-тIэ мы Хьэгъундокъуэхэ?

Ахэр Гумышхуэ Iуфи, Гум цIыкIу и ныджэми, Балъкъ псыхъуэми шыпсэуащ. Гугъуц пэжыр къэпщIэну: абазэнкIи хьунщ, адыгэу кыщIэкIынми хуэIуа щыIэкъым.

Сэ пщIэ зыхуэсщI, зи псалъэ си фIэщ хьу Бетыгъуэн Сэфарбий и тхылъым кызоджыкI: «Хьэгъундокъуэ унэцIэр зезыхьэ лъэпкъыр ХьэтIохъущыкъуэпщхэм я къэбэрдей уэркъхэм ящыщ, яIыгъ увыпIэкIэ беслъэней уэркъхэм япэхъуу».

Париж дыщыIэу абы теухуауэ сэ сепсэлъащ Елмэсхъан и дэлъхухэм – Жоржрэ (Адэмей) Исмэхьилрэ.

– Дэ дыкъэбэрдейщ, – жиIащ Адэмей. – Си адэри, си адэшхуэри, адэшхуэм и адэри. Дэ псори дыкъэбэрдейщ.

– Ди адэм зэи шэч кытрихьакъым къэбэрдей адыгэм дакъызэрыхэкIам, – щIигъуащ абы и псалъэм Исмэхьил. – Дэ Къэбэрдейм, Къармэхьэблэм, Балъкъ Iуфэм Iусым дыщыпсэуащ.

Къэдгъэээжа нэужь Къармэхьэблэ сокIуэ (иджы Каменномост жыхуэтIэм).

– Дэнэ деж щыт Хьэгъундокъуэхэ я унэр? – сыщIоупщIэ.

– Мис мо-о-дэ деж...

Iуащхьэ хуэдэм деж тет жыгыжьым ибгъукIэ унэ кыизетещэхэжар щылыщ.

– Мы гъэм якъута къудейщ, – жи си гъуэгугъэIагъуэхэм ящыщ зым.

Сыт пщIэн – Iуэхур мыхъуу зэ ежъамэ, апхуэдэурэ йокIуэкI. ЦIыху

тельыджэм — Хомяковэ Екатеринэ — теухуа фильм тесхын щлээдза ктудейуэ ар щыпсэуа и унэр мафлэм исауэ щытащ. Иджы еплъ Хьэгъундокъуэ генералым и унэм иращлэм. Хэтыт а унэр зэран зыхуэхъур? Я жылэ кыдэкля цыхушхуэхэм музей кыщыхузэлуахамэ, дэгъуэтэкъэ?! Иджы зыри пхуещлэжынукуьым. Нобэ зыми хужылэжынукуьым: «Мы унэм щыпсэуащ урыс лэщэмрэ адыгэ лыгъэмрэ я щыхьыр лъагэу лэтыныр натлэрыль зыхуэхъуа лъапкыыр».

Альтуд Юрэрэ сэрэ, фыщлэ тыну, кьармэхьэблэдэсхэм я цлэклэ адыгэ дыжбын кьамэ яттащ Хьэгъундокъуэ зэкъуэшхэм.

Къэдгъээжынщ Елмэсхъан кызыхэкля лъапкыым деж.

Абы и адэшхуэм и адэж Зураб пащтыхьымрэ Урысымрэ кьащхьэщыжу зауэ куэдым хэтащ. Псыжь адрьщлэ исхэм щезауэм зэрихьа лыгъэм папщлэ Кавказым и тет Пщышхуэ Михаил Николаевич фыуэ кыильэгъуат.

Елмэсхъан и адэшхуэ Исмэхьыл Къэбэрдейм иращри Бытырбыху яшащ анэмэту. Николай цлэуэ кыфлащри, чристан диныр кьрагъэщтащ. Урыс диныр кыщичьштэм хэтащ пащтыхьым и анэ кыильхуауэ и къуэш Пщышхуэ Михаил Николаевич. Адэклэ абы и гьащлэр зэрыхъуар мыращ:

1851 гъэм сабийхэр щапл Александровскэ корпусым иклри Павловскэ кадет корпусым щлэтлысхьащ. Илъэсих дэклри Епщыкълупланэ Митавскэ гусар батальоным, Вютембергскэ королым и дзэм хохъэ, къулыкъу щещлэ, абы хэтурэ штаб-ротмистрым нос, иужьклэ майор мэхъу.

Кавказым ис къэзакъыдзэм и офицеру щытащ.

Хьэгъундокъуэ Исмэхьыл «Шэрджэсым и тхыгъэхэр» тхылыр лээу, тхыдэм куууэ хищлыкыу зытха тхаклуэуи кыщлэкл. «Тхыгъэхэр» 1867 гъэм «Военный сборник» журналым кытехуащ. А журналыр Бытырбыху кыщыдэклыу икли Зауэ хуэлухуэщлэхэмклэ министерствэм ейуэ щытащ. Зэрытлъагъуци, щлэшхуэ зыхуащлэ апхуэдэ журналым Исмэхьыл и тхыгъэ зэрытрадзар щыхьэт тохъуэ зэфлиха луэхум папщлэ фыщлэ кыыхуащлу, зауэ хуэлухуэщлэхэм япыщлэхэм я деж щыщлэрылуэу зэрыщытам.

И «Тхыгъэхэм» ахэр зэхэхауэ щытопсэльыхь пащтыхьыкыуэ Альберт Прусскэмрэ Кавказым и тет Пщышхуэ Михаил Николаевичрэ я пашэу урысыдзэр Псыжь адрьщлэ зеклуэ зэрыклуам, цыху мин 12 хъу бгырысыдзэм езэуэн папщлэ.

Мис а «Тхыгъэхэм» ящыщ пычыгъуэхэр:

«Шэрджэсхэр гупышхуэурэ бийм тоуэ, абы щыгъуэми фоч ягъауэ мыхъумэ, сэшхуэр кьрамыхыу, ардыдэмклэ ебгъэрыклуэныгъэм зыхуагъэхьэзыр, апхуэдэу бийр ягъэгужьея нэужь псынщлэщэу йобгъэрыклуэхэр».

Е: «Зы бгырыс лъапкыи хахуагъэклэ, лэклуэлъаклуагъэклэ, шыщхьэмыгъазэныгъэклэ пэхъункыым хьэжрэтклэ зэдэж кьэбэрдей жылагъуэхэу Псыжь, Инжыдж, Уарп, Лабэ, Хуэдз и луфэхэм лусхэм. Ахэр шурылъэсыр хабзэ пэльытэу кызыхуэна кьэбэрдей гъэфлахэм

зыкИ ящхьктым. Хьэжрэтым дежкІэ уанэр тахьтэ дахэ щабэм ещхьыркьэпсщ».

Зэхэуэм и зы тепльэгьуэ мыпхуэдэу етхыж Хьэгъундокъуэ Исмэхьил:

«Ихьурейгьыр зэрыщыту фочауэмрэ «джаур» кІий мактымрэ зэщІащтащ. Фочышэр апхуэдизкІэ кьыттракІутэрти, дэ, зауэлхэм, ди бий нэрымылбагьухэм защытхьумэну Іэмал гуэри дгьуэтыртэктым. И кьуэхэм я гьбзэмрэ я фоч уэ мактымрэ адыгэщІыр дэщэІурт».

Махуибл зауэр зэфІэкІа нэужь, «Зи пащтыхьыгьэ щІыхьыр льагэм» милиционерхэм фІэхьус кьарихыжащ, я кьулыкьущІэкІэмкІэ нэсу зэрыарэзыр, абы езы пащтыхь дьдэр щыгьуазэ зэрищІынуур кьажриІери. Апхуэдэуи ищІащ.

ЕТИУАНЭ ІЫХЬЭ

Хьэгъундокъуэхэ Елизаветэрэ Константинрэ быний яІащ: пхьуитху — Нинэ, Гали (аращ Елмэсхьан хьужыр), Артемие, Александрэ, Тамарэ; кьуищ, — Константин (Едыдж), Жорж (Адэмей), Исмэхьил.

Константин и кьуэ Константин ильэс 89-рэ кьыгьэщІащ. Исмэхьилрэ Адэмейрэ псэущ, узыншэхэщ, дэтхэнэри ильэс 90-м ебэкьуащ. Ахэр ІэпсынщІэ-льэпсынщІэщ, кьарууфІэщ, нэжэгужэщ. Я акьылыр апхуэдизкІэ ноби жанщ, яльэгьуа, зэхаха псори гурыхуэу ящІэжри, я адэ цІэрыІуэм, Хьэгъундокъуэ льэпктым кьыхэкІа зауэлІ ахьырэманым, и гьащІэмрэ ІуэхущІафэхэмрэ кьэпхутэжынымкІэ икьукІэ щхьэпэ мэхьухэр.

— Ди адэм 1-нэ кадет корпусыр кьиухащ, — жеІэ Адэмей, — итІанэ щІэтІысхьащ военнэ училищэ. Абы и ужькІэ Польшэм ягьакІуэри Радон гарнизоным кьулыкьу щіщІащ. КьызэрысфІэщІымкІэ, ди адэм игу нэсыщэу щытактым япэу кьрата кьулыкьур, пэжу, ар абы щыгувактым — куэд мыщІэу Каспий щІыб ягьэкІуащ. ИужькІэ — Восток Жьжэм кьулыкьу щіщІащ, КВЖД-р (Китай военнэ гьущІ гьуэгу) мис а льэхьэнэм — китайхэм ІэщэкІэ щапэщІэувэхэм щыгьуэ — ар япэу зауэ Іуэхухэм щыгьуазэ хьуащ.

Папэ и гьусэ зэпытт си шыпхьу Гали, абы и дэгызэр — ар фи нэгу кьыщІэвгьэхьэ кьудейт — кьызэрыгуэкІ кьэзакьт. Зэман дэкріри ди адэр Урысейм яшэжри, Штаб нэхьыщхьэм и академием щІэтІысхьащ, ар фІы дьдэу кьиухащ. Кьулыкьу хьарзыни кьыхуагьэфэщащ — гвардейскэ корпусым и штабым Іуэхугьуэ пыухыкІахэр щызыгьэзащІэ штаб-офицер ящІащ. Апхуэдэ щІыкІэкІэ подполковник цІэр иІэ хьуати, абы иджы кьулыкьу щіщІэфынут гвардейскэ корпусми Штаб нэхьыщхьэми. Апхуэдэ щІэдзапІэкьэ цІыхур зыщІэхьуэпсынур? АрщхьэкІэ папэ дзэ кьулыкьу зыдищІа генерал Мищенко и письмо кьыхуокІуэ. Генералым и письмор кІэщІт: «Штаб нэхьыщхьэм и шэнт щабэр кьы-хэпхауэ араме, сэ уэ укьысхуэщІыхужырктым. Ауэ си деж укьакІуэмэ, сэ уи ІэмыщІэ ислъхьэнщ Тыркумэн дивизионыр, мис а ІэнатІэм уэ уи

зэфлэктыр здынэсыр кышчыбгьэлъэгъуэфынщ». Си адэм Штаб нэхъышхьэр кыгъанэри а зэманым Тыркумэн военнэ округым и унафэщл Мищенко деж кыуащ. Дзэм щыхыхьэм абы генерал Мищенко гьуэгупэ псалъэ кыхуищлащ: «Сэ уэ цыху узот, уэ абыхэм сэлэт кьахэщлыкьл». Иккы ди адэм абыхэм сэлэт кьахыщлыкьлащ: иужькыкы полк хьужа Тыркумэн дивизионыр Урысейм и дзэ паклэхэм я нэхъыфл дьдэу кьалъытэу шытащ.

Иужькыкы ди адэр дзэ кьулыкьум кыхэхкыжри Париж кьэлэпхьуащ и унагьуэр щыгьуу. Тхьэм ещлэ кьэкьуэну и гьащлэм зэрегупсысар зауэл фащэр зышчыу екьупсу хуэпауэ Елисей губгьуэхэм зи нэгу зыщезыгьэужь щлалэр. Ауэ 1914 гьэм Европэ псор иутхыпщлащ Япэ дунейпсо зауэм. Дауи, папэ ираджэжащ, генерал цлэр кыфлащри Туземнэ дивизэм, лэлкыкы зэдждэу шытам, и етлунэ бригадэм и командиру ягьэуващ. Папэ фыуэ ильагьуртэкьым «лэл» псалъэр, «туземнэр» нэхъ кыхыхьырт. Дивизиер полкыхыу зэхэтт (плым и плэкыкы). Дивизиер и лэмыщлэ илът Пшышхуэ, императорым и кьуэш Михаил Александрович.

Кьулыкьу кыдэзыщлэхэмрэ и унафэщлэхэмрэ Хьэгьундокьуэ генералыр кызыэралъагьуу шытам щыхьэт тохьуэ кызыэрыгукыкы сэлэтхэм абы теухуауэ зэхалъхьа уэрэдыр. Генералым и кьуэхэм уэрэдым хэт псалъэ псори ящлэжыртэкьым, ауэ Адэмей пычыгьуэ гуэрхэр кыдждилэжащ:

126

В поход собрались мы венгерский,
И чуть не вышел комом блин.
Когда провел Хабаров дерзкий
Бригаду пятьдесят один,
Всегда чеченцев вел к победе
Наш командир из Кабарды.
И в нашей дружеской беседе
К нему всегда ала-верды.

... Хьэгьундокьуэ Исмахьыл и фэтэр Париж дэтым деблэгъащ бысымым апхуэдизу пэлэщлэ, апхуэдизуи и псэм и щласэ Кьэбэрдей-Балъкьэрым икыкы хьэщлэхэр. Абы хьэщлэхэм ярегъэцлыху и кьуэхэр. Щлалэхэм ящыщ зыр — Константин (Едыдж) — сурэтыщлщ. Юэхум тэмэму хэзыщлыкыкы париждэхэм фыуэ ялъэгьуа «Монпарнас» гуп цлэрыуэм и пашэщ. Етлунэр, Андрей (Исмахьыл) антиквариатым дехьэх (пасэрей хьэпшыпхэр зэхухьэс), зауэ хуэлухуэщлэхэм ехьэллахэр нэхъ кыхыхыу. Псом хуэмыдэу ар ирогушхуэ, иропагэ кьэбэрдей уанэм. Исмахьыл емышу, дихьэхауэ кыхыу тепсэлъыхьыфынущ а уанэр кызыэриугьуеям, арщхьэкыкы, лэнэм дыщрагьэблагьэкыкы, и псалъэр зэпегьэу.

Шэджагьуашхэ дощл. Франджы шагьыр, урыс котлет, гукьэкыкыжхэр, гукьэкыкыжхэр...

Псалъэмакъым и лъагъуэр хишащ Исмэхьил:

— Сэ Париж ськъыщалъхуащ, ди анэр 1910 гъэм дохутыр зригъэлээнуну мыбы къэкълуауэ. Етланэ луэхугъуэшхуэр, — пещэ абы и псалъэм, — Галлей и вагъуэкълэхур къыщыкъларщ. Сэ илъэситI си ныбжбу арат Урысейм, Кавказым дыщыкълуэжам. Ар ди адэм и псалъэхэм ятешIыхъауэ жыслэу аращ, армыхъумэ сэ сщIэжырккъым. Ауэ фIыуэ сигу изубыдащ 1920 гъэм Париж къызэрыдгъээжауэ щытар. Абы щыгъуэ илъэсипщI сыхъуат. Илъэс дэклри сэ гимназием сыщIэтIысхъащ. ПщIэрэ, си гъащIэр апхуэдэу къекIэрэхъуэкIри, сэри зауэлI сыхъуащ: 40 гъэм екIуэкIа зауэм сыхэтащ, лейтенант цIэр къысфIащат, Зауэ жор (Военнэ крест) дамыгъэр къызатат. Абы иужькIэ илъэс тIощIрэ пщIыкIэ зы фирмэ сыщылэжъащ, иджы мис илъэс тIощI мэхъури сыпензионерщ. Пенсие хъарзынэ къызатат... НытIэ, Урысейм дгъээжынщи... Си гукъэкIыжхэр, дауи, клапэлъапэщ, пшагъуэм къыхэщ хуэдэщ. Ауэ фIыуэ сощIэж ди къуажэр, жэмым дышэсти шы хуэдэу къетхуэкIырты, абы папщIэ дагъалъэрт. Шым сыт хуэдизрэ зедмыдзами, къэдмыжыхъами, зы псалъэкIэ ди жагъуэ къащIыртэккъым, дытрагъэгушхуэ мыхъумэ, ауэ жэмым дытетIысхъэу къытхуадэртэккъым.

Итланэ къэкълуащ большевикхэр. Дэ ди цхъэр щIэтхъэн хуей хъуащ. Полковник Какоевыр зи пашэ хужьхэр Мээдэгу деж щызэтракътутащ. Езы Какоевыр улэгъэ хъуат, армэр икIуэтырты, цIыхухэр хъэжэпхъажэт. Дэ Мээдэгу зыкъомрэ дыдэсащ дыдэмыIэпхъукIыжыфу. Большевикхэм цIыхухэр унащхъэ чэзууэ къащIырт. Сигу къинэжар мащIэщ: сэлэт цей пхъашэ зыщыгъ цIыху нэщхъыцэхэр, бжэщхъэлум деж щылыд мыжурэхэр...

Итланэ хужьхэм къагъээжащ, шынагъуэт ахэр гъэрхэм зэрахушытыр. Хужьхэр фэтэрхэм щыпсэурт, красноармеецхэр щIыунэм щыщIэурт. ЦIыIэ зэуа бадзэу, ахэр хуабэузым ихьырт. Хъэдэхэр цхъэгъубжэ лъабжэем клэщIэлъу нэху къекIырты, пщэдджыжьым Iуахырт. Мис ахэращ сигу къинар... Итланэ Баку дыккъыщыхутащ.

Хэгупсысыхъауэ Исмэхьил и псалъэр щызэпыум, Адэмей абы пишащ:

— Восток Жыжьэм зэрыхъзэрийм щыщIидзэм, ди адэр ягъэкълуащ Амур округым и дзэхэм я унафэщIу, Амур областым и генерал-губернатору. Сыбыр щыIэу революцэр къэхъуащ. СощIэ ар Деникиным фIэнауэ зэрыщытар. ЦIыщыхъар — Деникиным бгырысхэм, грузинхэм, азербайджанхэм езэуэнуну зэримурадырт. Ди адэр пащIэгъуэкIэ кIуэгъащ Азербайджаным, и полкъым ящыщ зыр здэщыIэм. Азербайджанхэм абы къыхуагъэльэгъуат зауэ IуэхухэмкIэ министр къулыкъур. АрщхъэкIэ идакъым.

Деникиныр и телъхъэт зыуэ щыт, бгуэш мыхъун Урысейм. Ди адэри абыкIэ арэзыт, ауэ жиIэрт: «Урысейр япэм зэрыщытам хуэдэу къэнэжын хуейщ, ауэ хъумэн хуейщ абы ис дэтхэнэ зы урысей цIыхуми пащтыхъым кърита хуитыныгъэхэмрэ улахуэмрэ». Псалъэм папщIэ, къэбэрдейхэм дзэ къулыкъу къатехуэртэккъым, ауэ абыхэм ящыщ дэтхэнэми езым

дежкIэ щIыхьышхуэу кIылъытэрт урысыдзэм кIулыкIуу щичIлэныр.

Арати, ди адэр Сыбырым щыIэт революцэр кIыщыхьеям. Абы щыгIуэм зауэ IуэхухэмкIэ министрыр Гучковт.

Абы теухуауэ: Гучков Александр Иванович, урыс капиталисту октябрист партым и пашэу, депутату, 1910 гIэм щыщIэдзауэ КIэрал Думэм и унафэщIу щытащ. 1915—1917 гIэхэм лэжьащ зауэ хуэлухуэщIэхэмкIэ комитет нэхьыщхьэм и Iэтащхьэу. 1917 гIэм щегIэжьауэ ПIалIэкIэ щыIэ правительствэм зауэ икIи тенджыз министру хэтащ. Корниловым и дзэм зыкIыIэтыныр кIыизэзыгIэпэщыхэм ящыщ зыщ.

— Ди адэм фIыуэ ицIыхуу щытащ Гучковыр, — пещэ Адэмей и псалIэм. — Ар инджылыз-бур зауэм, бурхэм кIадэщIу, хэтащ. И лIакIуэм шэ кIытехуати, щIакIуэт. Паштыхь гуащэм и лIэлукIэ, Гучковым ди адэр иридIэри абы хуигIэзати, ди адэм и фIэщу императрицэм жриIэгIащ кIэралым хабзэр щызэфIэгIэувэжыным езыр зэрэплэ щIыкIэр. А лIэхIэнэ дыдэм Распутиным яужь итт нэмыцэхэм сепаратнэ зэгурыIуэныгIэ ещIылIэным.

КIэщIу жыпIэмэ, ХьэгIундокIуэ генералым нэрылIагIуу зэран хуэхурт Распутиным и Iуэху еплIыкIэхэр пхигIэкIыным. Иужь зэманым кIыдэкIа гукIэкIыжхэм нахуэ кIащIащ пащтыхь уардэунэм кIыщекIуэкIа Iуэху щэху Iэджэр зыхуэунэтIауэ щытар икIи, абыхэм ятепщIыхьмэ, жыпIэ хьунуц кIэралым хабзэр щыгIэувыжынымкIэ ХьэгIундокIуэ генералым пащтыхь гуащэр куэдкIэ кIыизэрыщыгугIар. Арат ар Сыбырым кIыщIрашыжари. Ар Петербург и генерал-губернатору ягIэувын мурад зэрыщыIэм кIулыкIуушхуэ зыбгIэдэлIхэр щыгIуазэт. АрщхьэкIэ иужь дакIыкIэхэм Константин Николаевич и бийуэ кIэуващ Распутиным. Абы и псалIэм нэхь кIэру иIэу кIыщIэкIащ.

НэгIуэщI зы IуэхугIуи игу кIегIэкIыж ХьэгIундокIуэ Адэмей:

— Ар кIыщыхьуар граждан зауэм и лIэхIэнэрщ. Шкуро генералым и дзэм КIэбэрдейм зыщичуыхьурэ КIармэхьэблэм дыхьат. Жылэдэсым шырэ щIакIуэу яIэр кIатхьэкIуащ. Ар кIыщичIлэм, ди адэм генерал дамэтэль зытелI адыгэ цейр щитIагIэщ, орденхэр зыхилIхьэри, Шкуро деж кIуащ зригIэщIыхуну. Абы ищIэрт зэрыхьзэрийм и фIыщIэкIэ, есаул уанэгур генерал цIэмкIэ Шкуро зэрихьуэжар.

— Уэ сэ сыкIэпщIыхурэ? — еупщIащ ди адэр Шкуро.

— Хьэуэ, усцIыхуркIымы, — зигIэкIащ дыгIуасэрей есаулым.

— ХьэгIундокIуэ генерал хьужыр сэращ.

— О-о, кIытхуэгIэгIу... дауи, уи цIэр сощIэ.

— ПщIэуэ щытмэ, мы сэ сызыдэс кIуажэм щызэхэпщIыхьхэр зищIысыр сыт? ПIалIэ кIыыхуымыгIэкIыу, шыри щIакIуэри цIыхухэм етыж!

Шкуро хузэфIэкIа кIымым ди адэм и псалIэм ебэкIуэн.

— Ди адэр дэ куэдрэ тIагIуртэкIымы, — желэ ХьэгIундокIуэ Ис-мэхьил. — Ар гурыIуэгIуэщ — зауэлIым и Iуэхур апхуэдэщ. НытIэми, Сыбырым и генерал-губернатор Iуэхухэр абы и пщэм кIэсырт. Ауэ и генерал фащэр зэщIэлыдэу ар кIыщытхьхьэжкIэ дыгужьейрт.

Азербайджанхэр Урысейм шыгуэклам ди адэм Баку политическэ луэху гуэрхэр зэрышызэрихуам сэ сышыгыуазэщ. Сыт-тлэ абы кьри-клар?.. Баку диклри дэ Тифлис дыклуаш, адэклэ Батуми, арщхэклэ «Марк Аврелий» жыхуалэ хьэлъэзешэ кхъухь мыхьэнэншэ дьдэрщ кьытлбысар. Иджыпсту хуэдэу сощлэж: кхъухьым мылэрысэ куэд илти, щлалэжь цыклухэм мащлэ кьэддыгыуактым. Кхъухьым дэ Константинополь дызэпришащ, абы диклри Париж дылэпхьуаш, ди адэр а кьалэм кьанэри. Ди адэм дэ Париж дыкыщигьуэтыжащ. Куэд мыщлэу, сощлэж, Версаль псэуплэ зэрытхуэхьуар.

* * *

Елмэсхьан. Хьэгьундокьуэ генералым ипхьу Елмэсхьан православиемклэ Гали, католическэклэ — Ирен цлэ хуэхьуахэщ. Езым флэфлт Лейлаклэ кьеджэну.

Католик диньыр кьимыщтэу хьуактым — армырамэ граф дю Люар нэчыхь хухуатхынугтэктым.

Елмэсхьан кьалъхуаш 1898 гьэм. Гьащлэ кыхь, гьащлэ гугьу кьыгьэщлэщ. Дунейм ехыжащ 1985 гьэм.

Абы и япэ щхьэгьусэр — Баженов Николай — пасэрей урыс бояр лъэпкыжьым кьыхэклат. Пажскэ корпусыр кьиухат. Кьулыкьушхуэ илэщ. Япэ дунейпсо зауэм улэгьэ щыхьуат...

— И щхьэм фэбжь хьэлъэ игьуэтат, — желэ Гали и дэльху Адэмей. — Кисловодск шылащ зыщигьэхьужу. А улэгьэщ дьдэм сьмаджэхэм щаклэлыплырт Гали. А зэманым лъэпкь цлэрылуэхэм кьахэкла цыхубзхэр апхуэдэу лажьэ хабзэт. Шыпхьу гущлэгьулыхэм я фащэр джыназ, граф цыхубзхэм щатлэгьат. Галии арат...

Елмэсхьан Николай флыуэ илэгьуаш. И насыпти, Николаи хьэщыкь кьыхуэхьуат. Абыхэм я нэчыкыыр щатхащ Бытырбыху. Куэд мыщлэу кьэхьеящ революцэр. А лъэхьэнэ дьдэм щлалэ цыклу кьахэхьуати, адэм и цлэр — Николай — флащыжащ. Абы нэхь льяпли Гали гьащлэм щилактым.

И лыр сьмаджэрилэт. Улэгьэр кьешынэуэж зэпытт. Щлэпхьуэжауэ Китайм шылэу абы шылащ. А зэманым цыху куэдым Китайр егьэзыплэ яхуэхьуат. Ди шыпхьум а илэс шынагьуэхэм гугьуехьу игьэвар зыхуэдизыр кьебжэклыгьуейщ. Абы и закьуэктым хьэзаб зыгьэвар. Апхуэдэт гьащлэр. Ди унагьуэми, Урысейм шыщ куэд дьдэм хуэдэу, Галии егьэзыплэ тхуэхьуаш Франджыр.

Етлуанэу нэчыхьклэ ар дэклэуэжащ граф дю Люар, маркиз дю Люар и кьуэм. Абыхэм я льяпсэр шылэт Пьемпонт и лэгьуэблагьэм. Гали и щхьэгьусэр кьэрал кьулыкьууцлэт, сенаторт.

Граф дю Люаррэ и унагьуэмрэ Хьэгьундокьуэхэ кьадэлэпыкьуаш я луэхухэр зэпэщыжыху.

— Ди адэр зэи хуэмыщлауэ псэуактым. Абы Азербайджанра е Гроз-нэра, сцлэжырктым, зы щыплэ щыдагьэ кьыщлэшыплэ щилащ.

Грузием — электростанцрэ чырбыш заводрэ. И дзей Чермоев Абдул Меджид, абы кыыхуэпэж и гугъащ, дыщэ сом мелуан иритати, кыигъэщлащ. Япэщыкыкы процент гуэрхэр кырит хуэдэу зищлащ, итланэ зигъэкыуэдащ. Иужыкыкы Иракым щыла хуэдэу жагъэу зэхэтхаш.

Ди благъэщлар кыызэрыддэлэпыкыур ди адэм кыызэрехъэлъэклар зыхуэдизыр кыыбгурыуэн папщлэ абы и пагагыр, и щхъэм хуищлэм и инагыр здынэсу щытар пщлэн хуейщ.

Зауэр щекыуэкыым Хъэгъундокыуэ генералым ордену илэр кыэралым иритащ лэщэфашэ кыращэхуну. Кызыхуигъэнар Георгий и жорым, Георгий лэщэм, «Владимир» орденым, шууей бгъэхэлум я закыуэщ. А дамыгъэ лъаплэхэр ноби яхъумэ и кыуэхэм.

Генералым адыгэ цей илащ. Дамэтэльхэр зытель а цейр щыгыу ар щлалъхъэжащ. Апхуэдэ уэсят ищлат. Абы нэмыщлу генералым уэсят ищлащ: «Сыщыщлалъхъэкыкы куэдрэ фымыгъ. Нэхыфлэ си гыащлэм кыыщыхыуа луэхугъуэ гуэрхэм фытепсэлъыхыжи...» Урыс императорымрэ алыдж пащтыхъ гуащэмрэ жор зыщлыхалъхыар щлалъхъэжащ урыс офицерхэм. Абыхэм яхэтащ зы адыгэ — Хъэщыкыуей (Хъэщыгу). Генералым и кхъащхъэм щхъэщыгу сэлэтхэм абы хуауса уэрэдхэр жагъащ.

* * *

Париж хыхъэ Сент-Женевьев де Буа щыналъэм щыгъэ кхъэрщ. Альтуд Юрэрэ сэрэ дыбгъэдэтщ генерал Хъэгъундокыуэ Константин Николай и кыуэм и кхъащхъэм. Соплъ кхъэлэгъунэ кыызэрыгуэкыым икыи согупсыс: «Фэеплъ... Абы узышаллэ гыуэгум сыт хуэдиз и кыыхагыу щымытами, зэгуэр абы, а гыуэгум, цыыхуфлэ и луэху дахэм ухуешэ. Хэт ищлэн, а гыуэгур мыхыуамэ, зауэллыр, хэкул нэсыр зэи дигу кыэмыкыжынкыи хъунт...»

ЕЩАНЭ ИХЪЭ

Монтень цыыху лущым зэгуэр жилащ: «Цыыху насып жыхуалэжыр лэклафлэ ухъуныркыым, атлэ фыгуэ упсэунырщ». Сыт-тлэ мы цыыхубзым, дунейм емыхыж щыкыкы Франджы псом телъыджэ щашыхыуам, апхуэдизу ялэтыну илэжыар? Сыт хузэфлэклар Елмэсхъан?

Абы хузэфлэклар зэбгъапщэ хъунур Терезэ анэм и закыуэщ. Ар щашыгыупщэркыым Франджым, хэт ищлэн, щашымыгыупщэнкыи хъунщ и хэкум, Кыэбэрдей-Балъкыэрым, Урысейм.

Франджы генерал Дибост Хъэгъундокыуэ Гали, графиня дю Люар, теухуауэ мыпхуэдэу жилащ: «Дэ тшыщ хыуащ пхуэмылуэтэн хуэдэу дахэ, цыыхубз гуащлафлэ Ладисла дю Люар. Абы и гыащлар, зэрыщытыу лэгъэхэм елэзэным триухуар, пэжагыкыкы гыэнщла хыбар телъыджэ хыуащ. Хъэгъундокыуэ Лейла Кавказым кыыщалъхуащ, ар урыстэкыым, атлэ езым куэдрэ зэрыжилащи, шэрджэст. Пащтыхъ армэм и

офицерым езыр цлалэу дэклуами, большевик революцэм и лъэхъэнэм и лыр цауклым, ар Урысейм кыклащ Транссыбыр гъуэгулкэ. А гъуэгуанэм здытетым абы цлалэ цыклу кызыэрыхуэхъуа кбудейр езыр роман псощ. Зауэр и клэм нэблэгъауэ ар ди деж кыщыклуам граф Ладисла дю Люар дэклуаш. Етлуанэ дунейпсо зауэм и лъэхъэнэм, абы уней фондхэм, псом япэуи американхэм, я мылькुकлэ кызыэригъэпэща кърашэкл хирургием цыху щиплым нэс хэтт, абыхэм я лыхъэ планэр хирургт. А луэхуцлалэм зэман клэщлым фронтхэм я лэгъуэблагъэм сымаджэ нэхъ хьэлъэхэм елээн щыщидзащ. Япэщлыклэ Тунисым, иужьклэ СЕГ-м и штаб Италием цылэм цылэжъащ. Иклэм франджы-герман зауэм цыгъуэ 1-нэ Армэм хэтащ.

Кърашэкл хирургие сымаджэщ №1-м сыт цыгъуи зи къару емыблэж, шынэ жыхуалэр зымыщлэу хахуэ, зыпэрыт луэхум ифл флэкла нэгъуэщл зыгуэр цылэу къэзымылбытэ и унафэщлым иужь иту кыклухьырт. Цыхь легионым и командир цлэр зыфлаща графиня дю Люар псоми яфлэтелъыджэ, щапхъэ зытрах цыху хъуащ.

1943 гъэм ноябрым и 11-м жэщү Рабат пэмылэщлэ Маморэ мэзым и фэхум деж 1-нэ Хамэ къэрал полкыр кыщызыэхуашэсат. Полкыр луцлэрт Мароккэ, Тунис фронтхэм кыщызыэрагъэпэщыжа улэгъэщхэм кыкла графиня дю Люар. А махуэ дьдэм ар арэзы хъуащ генерал-лейтенант Микель и лъэлур игъэзэщлэну — Хамэ къэрал королевскэ полкым и крестнэ анэ хъуну.

Илъэс тлощлрэ тхуклэ дихъэхарэ еш имылэу ар кытхуэлэжъащ дэ.

1943 гъэр кыщыхъэ жэщым Арзев пэмыжыжъэу цылэ легионерхэм абы кыбгъэдэклыйу илъэсыщлэ саугъэтхэр иратащ. Саугъэтхэр зэхуахъэсын, легионерхэм яхуишэу яхуигуэшынын папщлэ дю Люар километр 2000 зэпичат.

Апхуэдэу ди гур, ди псэр зыгъэхуабэ гулбытэ куэд кытхуищлащ абы. Сыт цыгъуи луэхур и пцэм къэсырт, дэни нэсын хуейт ди анэр — Италием, Эльзас, Мэз Фыщлэм, итланэ Алжирым, Генуе, Мерс-Эль-Кабир, Орандж. А псор ди анэм и фэеплэу дигу илъщ!

Эльзас иужьклэ — 1944 гъэм декабрым и 25-м — графиня дю Люар шууейхэм я 1-нэ Хамэ къэрал полкым и бригадирхэм я Гуацэ хъуащ. Маршалым иужьклэ абы нэхъ цлэ лъаплэ легионерым ехьэллауэ цылэктым, дэ ар дю Люар кызыэрыфлащам дрогушхуэ».

Хьэгъундокъуэ Адэмей (Жорж) адэклэ допсалъэ, нэхъ тэмэму жытлэнци, и шыпхьум и хьыбар дрегъэдалуэ:

— Си шыпхьум, графиня дю Люар, операцэ щыщлэхэр хьэлъэзе-шэ машинэм иту кызыэригъэпэщат, абы кыыхэклыйуи фронтым луту улэгъэхэм елэзэ хьурт. Хьэлъэзешэ машинэхэр тлощл е тлощлрэ зырэ хьурт. Ди шыпхьум кыыхилъхьа а луэхур псынщлэу дафыгъащ. Абы куэд кыыдэлэпыкбурт. Ахъшэу зэхалъхьар къанэ щымылэу тригъэклуадэрт цыхухэм елэзэным. Апхуэдэ щыкылэклэ зауэр щеклуэкла илъэсхэм абы цыху минипщлхэр ажалым кыригъэлащ.

Сыт цыгъуи зауэлхэм ящлыгъуу фронтым лут Елмэсхъан дзэм и пэ

иту лъэмыжым зэпрыкIри, нэмыцэхэм я щыгъунапкъэр япэу зэпичащ. Абы Елмэсхъан и цIэр нэхъри хэлущыIу ицIащ. Хамэ къэрал легионыр абы къельэIурт сыт щыгъуи зацIигъэкъуэну, Морен де ЛевизионкIэ къеджэрт.

Маршал Жуен ар зыпищI щымыIэу фIыуэ къилъагъурт, ауэ япэ щызэхуэзам а тIум яку мыпхуэдэ псалъэмакъ къыдэхъуащ. ЗэуапIэм цIыхубз щыIэу щилъагъум, маршалым:

— Уэ мыбы щыпищIэн щыIэкъым, кIуэж, — къыжриIащ.

— Уэ уи Iуэхуу абы хэлъыр сыт? — иритащ абы Гали жэуап. — Сэ сысэлэткъым, си унафэ пщIыну къыптехуэркъым.

— Мы щыналъэр си унафэм щIэтщ. Сэ сыкомандирщ!

— Сэлэтхэрщ узикомандирыр — сэракъым.

ИкIи фронтыр хуибгынакъым. Куэд дэмыкIыу ахэр ныбжьэгъу зэхуэхъуащ, Гали Командор орденыр къыщыхуагъэфащэм ар и цхъэкIэ къакIуэри къритыгъащ.

Сэ Адэмей сеупщIащ: зауэ нэужьым сыт и IуэхущIафэу цыта графиня дю Люар?

— Iуэху гуэри зэрихъакъым. И хъуэпсапIэр и къуэм щыгъунырт, ауэ ар лIащ. И къуэр американ офицерт. Тыркум, Сингапурым щылэжьбат.

Архивым щыщ:

«1. Баженов Николай, графиня дю Люар и къуэщ. Американ армэм и капитанщ. Генерал Кларк и адъютантщ.

2. Марк Уэин Кларк, американ генералщ. ЕтIуанэ дунейпсо зауэм и лъэхъэнэм 5-нэ армэм и командиру Ицхъэрэ Африкэм, Италием щызэуащ. 1952—1953 гъэхэм ООН-м и дзэхэм я унафэщIу Кореем щыIащ, а къэралым и Iуэхухэм американхэм щыхэлэбам».

— И къуэр лIа нэужь, — пещэ Адэмей и псалъэм, — Гали Алжирым Iэпхъуэри, псэупIэ зимыIэж цIыхухэм папщIэ Унэ къызэлуйхащ. Франджыхэр абы хъэщIэщым ещхъу щыпсэурт, щагъашхэрт. Сымаджэхэр загъэхъужын папщIэ сымаджэщхэм щIагъэгъуальхэрт. ЖыпIэнурамэ, мыр унагъуэм нэхъ ещхът, кIэзонэ псэупIэм нэхърэ.

Сэ граф Болваль и къуэм и унафэм щIэт взводом сыхэту къулыкъу сщIащ. НытIэ, си командирыр Африкэм щекIуэкIа зэхуэхэм ящыщ зым уIэгъэ щыхъуауэ си шыпхъум и уIэгъэщым щIэхуэгъащ. Сэкъат зыгъуэтар и цхъэрти, нэф хъууэ хуежьбат. Болваль и гъуэлъыпIэм деж къыщыувыIэу и Iуэху зытетымкIэ щеупщIым, модрейм жиIащ: «Уэ уфранджыкъым. Урыс псалъэкIэ пхэлъщ». «Сэ сышэрджэс цIыхубзщ», — жэуап иритащ абы Гали. «Уи унэцIэр сыт?» «Си унэцIэр Хъэгъундокъуэщ». «Сэ уи дэлъхур соцIыху, абы шуудзэм къулыкъу щещIэ». «Си дэлъхур щыпщIыхукIэ, сэ иджыпсту кхъухълътэ къызощтэри Лион узогъашэ. Дохутырым жиIащ уи Iуэхур нэхъ хэплъэгъуэу. Абы укыщрагъэлынщ».

Болваль нэф мыхъуу къызэтенащ.

Сэ Адэмей соупщI:

- Уи шыпхьум кьэбэрдей цыхубзу зильытэрэт?
- Зильытэрт..
- Уэ, кысхуэгъэгъу, хэту зубжыжрэ?
- Сэ сыкьэбэрдей адыгэщ.

* * *

Елмэсхъан... Гъыбзэ...

Ар 1985 гъэм дунейм ехыжащ и ныбжьыр илъэс 87-м иту. ЕмыкIуц, икьусыкьужкIэ емыкIуц дэркIэ: абы дыхуэзэфыну, депсэльэфыну цытащ, дэ ар кьедгъэблэгъэфынут Налшык, кьыщальхуа Каменноост кьуажэм. Куэд тхузэфIэкIыну цытащ, ауэ тцIакъым.

*Сыщымыцтэ ажалым. Хьэуэ!
Си гуIэгъуэр хъыбарыниэу кIуэдынырщ.*

Мы сатырхэр зытхар Лермонтов Михаилщ.

Адыгэ цыхубз Хьэгъундокъуэ Елмэсхъан и цIэр Франджым и тхыдэм кынащ. Ауэ дэ диIэу пIэрэ абы и цIэр Хэкум и тхыдэм ит-тхэжыным хурикъун Iуцагъ, лыгъэ. Ар иригушхуэрт зэрыадыгэм. «Сэ сышэрджэсщ!» — жиIэ зэпытт.

«ГъащIэр кIэщIщ, ауэ фIыщIэр уахътыншэщ», — жиIэгъащ Цицерон. Сыт абы щыбгъужын? Хьэгъундокъуэ Елмэсхъан — графиня дю Люар — и фIыщIэр уахътыншэщ. Кьэбэрдейм кьыщылъысыжыну пIэрэ абы хуэфашэ пщIэр?

— Абы и гуIэ хуэлухуэщIэхэр Ныкьуэдыкьуэхэм я соборым щекIуэкIащ. Ар пщIэшхуэщ, апхуэдэ щIыхь игъащIэм зы цыхубз игъуэтакъым, маршалхэр мыхьумэ, генерал куэдми апхуэдиз пщIэ ялъы-сакъым.

Ар щIалъхьащ Франджым и маршалым хуэдэу. Хамэ кьэрал легионри хэту, абы и бэныр топ лафетым тету Дарью-Дарье урыс члисэм яшащ икIи хьэдэр урыс щоджэным зыхуей хуигъэзащ. Легионыр абы кIэлъыкIуэтащ Елмэсхъан и кьуэр щыщIалъхьа Сент-Женевьев де Буа кхьэм нэс. Елмэсхъан и кьуэ Николай бгъуралъхьэжащ.

* * *

Графиня дю Люар и фэеплъ тхыгъэ Париж кьыщыдэкI журналхэм ящыщ зым тридзащ:

«Париж абы сэлам ирихыжащ. Франджым абы сэлам ирихыжащ. Абы сэлам ирахыжащ куэд дьдэ хьу урыс хэхэсхэу франджы зэрыхьурэ Iэджэ щIахэм, е франджыуэ кьалъхуахэм. Абы сэлам ирахыжащ Хамэ кьэрал легионым и япэ шууей полкым хэт псоми.

*Ди нэпсыр кьелгъэлгъэху, Ирен,
ДыкьэкIуащ дэ зэ дыIуплгъэжыну».*

«Дэ мыбы дыкъякѳуащ графиня дю Люар хуэтѳі пѳіѳэм и инагъыр иужьрейуэ кыжытѳэну. Абы и гъусэу — жьы хъуа сэлэтхэр лэркъым, ахэр мэбзэх — бзэхыжынущ зи гурыщѳэ къабзэр лъащѳэншэ, зи гущѳэгъур гъунэншэ цѳыхубз щэджащэр».

«Сыт хуэдиз ерыщагъ пхэлъын хуей кърашэкѳі хирургьер кыызэб-гъэпэщын папѳѳэ, дапхуэдиз лыгъэ уиѳэн хуей, епхъэжъа ѳуэхур, уи гум къеуэн щыщигъэт уахътым деж нэсыху, бунэтѳын щхъэкѳэ. Цѳыхум хъэл-щэн дахэу хэлъ псори убгъэдэлъын хуейт илъэс плъыщѳѳэ ди псэм и щѳасэ шууей полкым и крестнэ анэу ущытыфын папѳѳэ».

* * *

Париж пэгъунэгъуу щыѳэ Сент-Женевьев де Буа кхъэм дыдэтѳ.

Мыбы къякѳуащ Хъэгъундокъуэ Елмэсхъан и хэкуэгъухэр, Къэбэрдейм ипхъу щэджащэм и кхъащхъэм щхъэщэ хуащѳын папѳѳэ. Мыб-дежым пэмыжыжъэу щыт тыкуэн цѳыкѳум Альтуд Юрэрэ сэрэ кы-щытѳэщухуащ удз гъэгъа нэхъ дахэ дыдэхэр.

Мис кхъэлэгъунэри. Шэху уэздыгъэхэр маблэ... Уплъэмэ уолягъу орден лентѳхэр... Ди щхъэм и закъуэ мыхъуу, Къэбэрдей-Балъкъэрым щыпсэу псоми я цѳэкѳэ къэтхъри кхъащхъэм тетлъхъащ удз гъэгъахэр... А удзхэри Елмэсхъан и псэм дежкѳэ лъапѳэу кыщѳѳэкѳынщ, Хамэ къэрал легионым и япэ полкым и сэлэтхэм къахъахэми хуэдэу. Нэхъ лъапѳэнкѳи хъунщ, хэт ищѳэн...

Фѳэхъус удохыж, Елмэсхъан! Уи ахърэтыр дахэ ухъу!

Ипхъу Цѳыхълым и ѳуэхущѳафэхэм щымыгъуазэ уи хэкуэгъухэм дэ яжетѳэжынщ уи хъыбар.

Уи цѳэр жалэнщ иригушхуэу: уи цѳэ зыфѳаща уэрамым ягу укъагъэкѳыжу ирикѳуэнхэщ; уи адэр кыщѳалъхуа жылэжъым дэт еджапѳэм уи цѳэр фѳащынщ; уэ птеухуа тхылъ ятхынщ, фильм трахынщ... Ауэ а псо дыдэр, пѳѳлэркъэ, къэмыхъупэми, дэ уэ бжыдоѳэ:

Щыпсэу цѳыхухэм я гум, я псэм! Щыпсэу!

Хъэгъундокъуэ Адэмей (Жорж):

— Іэмал згъуэтар къээзгъэсэбэпу... Сэ къэбэрдей лъэпкъым зыхуэз-гъээну Іэмал щызгъуэткѳэ... Си унагъуэм ис псоми я цѳэкѳэ сэ жызоѳэ — дэ дызэрыкъэбэрдейуэ дыкъэнащ. Си гуапэщ фѳыгъуэу щыѳэр кыывэхъуѳэну.

* * *

Мис апхуэдэ хъыбар дригъэдэѳуащ Париж. Хъыбар щэджащэ, хъыбар нэщхъей.

Зэзыхъэ Борисщ

Гъащлэр насыпкӀэ зыхуэупса

Мы махуэхэм и ныбжьыр илъэс 90 ирикъуащ къэрал, политикэ, жылагъуэ лэжьакӀуэ, Урысей Федерациэм щэнхабзэмкӀэ щыхь зилэ и лэжьакӀуэ, илъэс 20-м щигъукӀэ Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм щэнхабзэмкӀэ и министру щыта, Къэбэрдей Адыгэ Хасэм и Налшык къалэ къудамэм и тхьэмадэ Ефэнды Джылахъстэн. Театрым, музыкэм, гъуазджэм, цыхубэ творчествэм республикэм зыщыщиужьа лээхъэнэр къыгуэхьплэ имылэу епхаш абы и цӀэм.

Ефэнды Къасымрэ Лъостэнхэ япхъу Баринэрэ я унагъуэм кӀихъуа щӀалитхум язщ Джылахъстэн. И адэр Граждан зауэм хэтащ. Къигъээжа нэужь, псэукӀэр зэтраублэжу, къуажэ гъащлэмрэ экономикэмрэ зэтрагъэувэжу жьыджэру лэжьахэм ящыщ. И анэ Баринэ РСФСР-м и цыхубэ артисткэ

иужькӀэ хъуа Къашыргъэ КӀурацэ и гъусэу пшына еуэу щытащ, джэгу куэд игъэдэхащ. «Дэ зэкъуэшхэм Жыраслъэнт нэхъыжь дьдэри, ар школым щыщӀэтӀысхьам сехъуапсэри, зыкӀэрысщӀэурэ и гъусэу кӀуэн щӀэздзат. Псом нэхърэ сынэхъыщӀэу, икӀи сынэхъ цыкӀуу, седжэфын-уи ямыгугъэу сыкӀуа щхьэкӀэ, куэд дэмыкӀыу еджакӀуэхэм шапхъэу сыхуагъэлягъуэ хъуат», – игу къегъэкӀыж Джылахъстэн. Илъэсибл школыр кӀиуха нэужь, училищэм щӀэтӀысхьащ, иужькӀэ институтым щеджащ.

Джылахъстэн и щӀалэгъуэр лӀфӀу ягу къагъэкӀыжхэм хуэдэу щытакъым. Адэмрэ анэмрэ я гумащӀагъэм и гъащлэр игъэщӀэращӀэ щхьэкӀэ, и дунейр кӀыфӀ кӀыщищӀащ зауэм. ЯпэщӀыкӀэ совет-фин зауэм, итӀанэ Хэку зауэшхуэм. Хэку зауэшхуэр къэхъея нэужь, студентхэм повесткэхэр кърагъэхьэкӀырт, фронтым лухъэн хуейхэм хъыбар ирагъащӀэу. А тхылъымплэр зылэщӀалэхъэ дэтхэнэ анэми, шыпхъуми, пхъуми гъуэгъу щӀадзэрт, зауэм кӀуэнухэр къэмыкӀуэжыну къащыхъурти. Джылахъстэн езым и лъэлукӀэ зауэм дэклауэ щытащ. Дон лӀфэ лӀс Ростов авиашколым щеджащ, иужькӀэ 3-нэ авиацэ школым истребительнэ авиацэм щыхуеджащ.

ЩӀэныгъэрэ лӀщӀагъэрэ зилэ щӀалэр зауэ нэужьым зыпэрыхьар комсомол лэжьыгъэрщ. Абдежщ и акъылым и жанагъыр, къыззэгъэпэщакӀуэ нэсу зэрыщытыр налуэ къыщыхъуар. ВЛКСМ-м и обкомым и къудамэхэм ящыщ зым и унафэщӀу илъэсибгъукӀэ лэжьауэ, комсомолым и ЦК-м и школ нэхъыщхьэм ягъакӀуэ. КӀиуха нэужь, Налшык къегъээжри, комсомолым и къалэ комитетым и япэ секретару хах. Апхуэдэу щӀидзащ Джылахъстэн и лэжьыгъэ гъуэгуанэм. 1950 гъэм ВЛКСМ-м и ЦК-м и Центральнэ аппаратым ирагъэблагъэ. Жэуаплыныгъэшхуэ зыпылъ лэжьыгъэт абы къыпэплъэр. ЯпэщӀыкӀэ Таджики Республикэм

и комсомол зэгухэныгэм и кыызэгэпэщаклуэу, итланэ Къэзахъстанымрэ Азиэ Курытым хиубыдэ республикэхэмрэ и нэлэ щлэту щытащ. Апхуэдээрэ ильэсипл еклуэклауэ, 1954 гэм КПСС-м и ЦК-м и парт школ нэхыщхэм журналистикэмклэ и факультетым щлотысхэ, ар 1957 гэм кьеух. КПСС-м и ЦК-м дунейпсо зэпыщлэныгэхэмклэ и кьудамэм къащтэну кыжралуэ, КПСС-м и Къэбэрдей-Балъкъэр обкомым кыыбгэдэкл тхылъ Москва ирагъэхь, абы и япэ секретарь Мэлбахуэ Тимборэ и лэр щлэлъу. Абы итт и лъахэр Ефэндым кызыэрыхуэныкьуэр, парт лэжыгыэ пэрагъэувэну зэрамурадыр.

КПСС-м и обкомым пропагандэмрэ агитацэмклэ и кьудамэм щыщылам щэнхабзэмрэ щлэныгэмрэ хэлъхэныгэшхуэ хуищлащ Джылахъстэн. А псори абы щыхуээфлэклар кызыэрымыклуэу акылыфлэу, кыызэгэпэщаклуэу нэсу, сыт хуэдэ луэхури и щхэу луэху хуэдэу зыхищлэу зэрылэжыарщ.

Иджыпсту дызэрыгушхуэу щэнхабзэу ухуэныгэм нэхь инхэр, щэнхабзэмрэ гьуазджэмрэ щадж луэхушлалэ нэхыщхэхэр республикэм щыхуэныр зи жэрдэму щытар, абы емытлысэхыу и ужь итар Джылахъстэнщ.

«Куэд щлауэ си хьуэпсаплэт икли япэу зи ужь сыхбахэм ящыщц Музыкэ театр егъэхуэныр. Луэху дахэ куэд щеклуэклащ 30 гэхэм зи бжэхэр кызыэлэузыха Къэбэрдей-Балъкъэр драмэ театрым. Цыхухэр зыщыгуфыклахэм ящыщц иджыпсту ди щлэблэм я зэфлэклым, кьэхым зыщрагъэужь, республикэм Сабий творчествэмклэ и унэр, КъБР-м и Лъэпкъ музейр, Танцзалыр, Зоопаркыр, макъамэмклэ, гьуазджэмклэ школхэр, институтхэр, библиотекэхэр. Щэнхабзэр щызэрахьэу луэхушлалэ куэд едгъэхуащ а зэманым. Адыгэ, балъкъэр щэнхабзэхэр утыкушхуэхэми щыдгъэлъэгъуащ», – желэ тхэмадэм.

Кыыщалъхуа республикэмрэ абы ис лъэпкъхэмрэ я луэху дигъэклын папщлэ, Ефэндыр зыщлэмыхьэф пэшрэ зыхуэмызэф кьулыкьушлэрэ кьэралым исакым а лъэхэнэм. Абы и фыгьэклэ Къэбэрдей-Балъкъэрым и махуэхэр Москваи, Урысейм и нэгъуэщл хэгъуэгу куэдми щеклуэклащ. Ар Щэнхабзэмклэ министерствэм щыщыла ильэсхэм я гугъу щыпщлэ, «Кабардинка» кьэрал академическэ ансамблым утемыпсэлъыхьынклэ лэмал илэктым. Иджыпсту ди хэкуэгъухэри, хамэ кьэрал куэдым щыпсэу ди лъэпкъэгъухэри зэрыгушхуэ ансамблым и цлэр флэзыщари, апхуэдиз кьэралым концерт щатыныр кызыэзыгъэпэщари Джылахъстэнщ.

Ефэндым мыхьэнэшхуэ илэу илэжыбахэм ящыщц совет лъэхэнэм щыгъуэ хамэ кьэралхэм щикъухьа ди лъэпкъэгъухэм япэу дазэрыпищлар. А зэманым ар луэху тынштэктым, ауэ Джылахъстэн зы лэмал цыклури кыгьэсэбэпыфьрт, ди кьуэшхэр кытклэлъыклуэнри, ди лыклуэхэр абыхэм я деж игъэклуэнри зэтриухуэфьрт.

«Пэжыр жыплэмэ, гьащлэр гурыфыгъуэклэ нэхь кысхуэупсами, лъэпощхьэпо мымащли срихьэллащ. Ауэ ахэр кызыэзнэклыфащ, гугъу зыщлэзгъэхьыр цыхухэм я псэуклэр езгъэфлэклуэн папщлэти. Абы щхьэклэ сэ си кьаруи зэмани зэи сыщысхьактым.

Си гум илэ дэпыр кызыэщлагъаплъэрэ гьащлэм иджыри гукьы-дэж хузилэу сызыгъэпсэур си бынхэмрэ абыхэм кьалъхужахэмрэщ. Си пхьуитыр, Маринэрэ Ольгэрэ, си малъхэхэр, си пхьурылъхухэр сыт щыгъуи кысхуэнабдзэгубдзаплъэщ, кысхуэгумашлэщ. Си пхьурылъхухэм я бын цыклухэм си жьыщхьэр схуагъэдахэ!», – кыддогуа-

шэ Ефэндыр.

Иджыблагъэ Джылахъстэн и илъэс 90-р дахэу, Iэтауэ щагъэлъэпIащ ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэр зезыхъэ Адыгэ драмэ театрым.

Республикэм и зыужьыныгъэм гурэ псэкIэ хуэлэжъа нэхъыжьыфIым ехъуэхъуащ КъБР-м и Iэтащхъэм и чэнджэщэгъу Фырэ Руслан, КъБР-м щэнхабзэмкIэ и министр Къумахуэ Мухъэдин. Псалъэ гуапэхэр жалэу, кыизэдакIуа гъуэгуанэм щыщ гукъэкIыжхэмкIэ кыизэхуэсахэм ядэгуашэу пшыхъым кыыщыпсэлъащ Джылахъстэн и ныбжьэгъухэр, и лэжьэгъуу щытахэу Молэ Владимир, Зумакулов Борис, Тау Пщыкъан, Бер Мухъэдин, Канунников Анатолий, Емуз Анатолэ, Къуэдзокъуэ Анатолэ сымэ.

Ефэнды Джылахъстэн я пашэу «Кабардинка» ансамблым и ветеранхэр IэгуауэкIэ утыкум кърагъэблэгъащ. Ныбжьышхуэ зиIэ тхъэмэдэм кыизэхуэсахэр и лъэгу щIигъэплъащ, зэгуэр дуней псом яригъэцIыхуа къэфакIуэ гупымрэ пшыхъым къеблэгъа хъэщIэхэмрэ Iэгуауэшхуэр хуалэту.

Индие усакIуэ цIэрыIуэ Тагор Рабиндранат итхыгъащ: «Сэ пщIыхъэпIэм щызыхэсщIащ гъащIэ уиIэныр зэрынасыпыр. Сыкъэуша нэужь, кыызгурыIуащ гъащIэр цIыхухэм яхуэлэжьэныр зэрыарар. ЦIыхухэм яхуэлэжьэн щIэздзэри, хъэкъ сщыхъуащ а лэжьыгъэм насып кыизэрыпхуихъыр». Абы ещхъщ Ефэнды Джылахъстэн и гъащIэр.

Пшыхъыр щызэхуищIыжым, илъэс 90 гъуэгуанэ зи щIыбагъ кыидэлъ тхъэмэдэм жиIащ цIыхухэм папщIэ зэрыпсэуар, гъащIэр насыпкIэ кыизэрыхуэупсар...

НЭЩIЭПЫДЖЭ Замирэ

УТЫКУШХУЭМ КЪЫХУИГЪЭЩА

Илъэс 80 ирикъуащ «Кабардинка» къэрал къэфаклуэ академическэ ансамблыр. А зэманым къриубыдэу ехьулэныгъэшхуэхэр зыІэрагъэхьащ цІэрыІуэ хьуа гуп зэкъуэтым хэтхэм. Ансамблым къикІуа гьуэгуанэм тедгъэспэлъыхьыну ди журналым къедгъэблэгъащ лъэкъ искусствэм зегъэужьыным зи гуащІэ хэзылхьа, ноби а Іуэхум къарууэ яІэр езылхьэлІэ зыбжанэ.

ЯПЭ ЛЪЭБАКЪУЭХЭР

ЕФЭНДЫ Джылахъстэн, *КъБАССР-м культурэмкІэ и министр* лэжьа:

Зэманыр псынщІэу макІуэ. Нобэ хуэдэщ «Кабардинка» ансамблыр къыщызэрагъэпэщар. 1934 гъэм, адыгэхэм зэи димыІауэ, ди лъахэм зэхъуэкІыныгъэфІхэр къызэрыщыхум и фІыгъэкІэ, Ленинскэ еджапІэ къалэ цІыкІум «Уэрэдымрэ къэфэмкІэ» гуп къыщызэрагъэпэщ. Дэ тхуэдэ лъэкъ цІыкІухэм Іэмал ягъуэту хуежьат я уэрэдыжхэмрэ я къэфэхэмрэ утыку ирахьэу ахэр нэгъуэщІхэм кърагъэцІыхуну. Ансамблыр къыщызэрагъэпэща гъэ дьдэм Украинэм и ЦК-м и япэ секретарь Постышевым и лъэІукІэ ди артистхэм Киев зыкъыщагъэлъэгуауэ щытащ.

Ар ансамблым и япэ лъэбакъуэт. Абы къыкІэлъыкІуащ етІуанэри. 1939 гъэм ВКП(б)-м и XVII съездым и лЫкІуэхэм я пащхьэм зыкъыщагъэлъэгъуэну Москва ирагъэблэгъащ. Абы и Уардэунэм щІэсхэм яхэтт ди къэралышхуэу щытам и цІыху цІэрыІуэхэм ящыщу Ворошиловымрэ Буденнэмрэ. Псоми ягу ирихьащ ди артистхэм ягъэзэщІа къэфэхэр икІи Іэгуауэшхуэ хуаІэтащ.

Сэ сыгуфІэрт, сыгушхуэрт ди къэфакІуэхэм зыІэрагъэхьэ дэтхэнэ ехьулэныгъэми папщІэ. Сэ ди республикэм культурэмкІэ и министр сагъэува нэужь, мурад сщІащ ди ансамблыр дунейпсо утыку исшэну. Ар, пэжыр жьыІэнци, си дежкІэ тынш хъунутэкъым. ХъуэпсапІэ къудейуэ къэнэжынкІэ сышынэу шэч къыщытесхьэжи щыІэт. Ауэ къэфакІуэхэр сценэм зэритыр, цІыхухэр абыхэм къазэрыІущІэр щыслъагъукІэ, гушхуэныгъэ къысхалхьэрти, а си хъуэпсапІэр къызэхьулэным теухуауэ сщІа шэчыр бзэхыжырт. Ансамблымрэ культурэмкІэ министерствэмрэ дызэкъуэуващ. Щхьэж и еплъыкІэр утыку къитлхьэри, накІэнащхьагъэ, къехьэкІ-нехьэкІ хэмылбу дьтепсэлъыхьащ. Псори дызэгурыІуэри дызэхуэарэзыуэ унафэ къэтщтащ уэрэд жызыІэхэмрэ къэфакІуэхэмрэ зэхэдгъэкІыну, дэтхэнэми Іуэхум фІыуэ хэзыщІыкІ ІэщІагъэлІ Іээхэр едгъэбыдылэну. Ауэ ахэр зэхэбгъэкІыу гупхэр щІэрыщІэу къызэбгъэпэщыжкІи Іуэхур зэфІэкІынутэкъым. ЩІэ, щІэщыгъуэ гуэр-

хэр хэлъхъэн хуейт. КъэфакІуэ ансамблыщІэм фІэтщыным теухуауи ды-
зэчэнджэщаш. Цыхухэм я еплъыкІэри кыыджаІаш. Сэ «Кабардинка»-р
нэхыфІу къэслъытэри, кыыхэслъхъаш. Ар псоми кыыздаІыгъаш. Пар-
тым и Къэбэрдей-Балъкъэр обкомым и япэ секретарь Мэлбахъуэ Тим-
борэ, дыкызытэувыІар щыжетІэм, акыылэгъу кыыддэхъуаш. Апхуэдэ
Іуэху бгъэдыхъэкІэр зыфІэмытэмэмхэри щыІаш. Япэрей гупыр дгъэ-
льэлыжын хуэмеяуэ, щІэуэ кыызэдгъэпэщам къэкІуэну льэпкъ имыІуэ
къэзылбытахэри мащІэтэкъым. Апхуэдэ щытыкІэм уиту улэжъэну
гугъут. Ауэ ди Іуэху еплъыкІэмрэ бгъэдыхъэкІэмрэ зэрыпэжым дэ къа-
ру кытхилъхъэрт, ар я фІэц зэрытщІыным дыхущІэкъуу махуэ, жэщ
жыдыІуэ ди къару демыблэжу дылажъэрт: къэфэр фІуэ зылыагъу-
хэр, ар гурэ псэкІэ ІэщІагъэ зыщІыну хъэзырхэр, бгъасэмэ, къэфакІуэ
гъуээзджэ кызыхэкІынухэр, къуажэ-къуажэкІэрэ къэткІухъурэ кы-
хэтшырт. Къэфэ лІэужыгъуэу щыІэхэр зыщІэ, ахэр фІуэ зыгъэзащІэ
нэхыжъхэм я чэнджэщымрэ я Іэзагъымрэ хуабжыу сэбэп кытхуэ-
хъуаш, Москваи нэгъуэщІ щыпІэхэми дгъакІуэурэ хореографием
щыхуедгъэджаш. Іэзагъэр хъарзынэщ, ауэ абы щІэныгъэр лъабжъэ
хуэщІын хуейтэкъэ? Къэфэхэр я жыпхъэхэм игъэтІысхъэпхъэтэкъэ?
Ауэ сытми хуейуэ къэнэжыртэкъым. Псори деджэрт – сэ министрри са-
хэтыжу. Артистхэм загъасэрт. Къэфэр ягъэзэщІа нэужь, кыыдбгъэдэла-
дэурэ, кыыдэупщІырт: «Хъуа!», «Дэнэ деж дыщыщыуар?», «Дапхуэдэу
зэрытщІын хуеяр?». Дэ яжетІэрт техникэ и лъэныкыуэкІэ зэращІын
хуейр. Сценэм дыкыихъэу щедгъэлыагъуи щыІэт. Къэфэм мыр артистщ
е мыр министрщ жиІуэ зэхидзыркъым. Ар дахэу, гум дыхъэу, псэр
кыызэщІиІэтэрэ уи лъэр, плъэмыкІыу, ирихужъэу щытын хуейщ.

Къэбэрдей-Балъкъэрым зиужырт, зиІэтырт. Культурэми зэ-
хъуэкІыныгъэшхуэхэр кыщыхъурт. «Кабардинка» ансамблыр къэ-
факІуэкІи, гъэсакІуэкІи, фащэкІи кызыхуэтыншэу кыызэгъэпэща
хъуат. Псори пэплъэрт сценэм кыихъэу я зэфІэкІыр цагъэлыгъуэным.
А зэманри къос. ЩоджэнцыкІу Алий и цІэр зезыхъэ театрым я япэ
концертыр щатыну ирагъэблагъэ. Цыхухэр, лъэувыпІэ умыгъуэту,
кыызэхуэсат. Абыхэм яхэтт хамэ къэралхэм, ди къэралым и щыпІэ
куэдым кыкІауэ ди деж зыгъэпсэхуакІуэ щыІэхэр. Концертым щІедзэ.
Цыхухэр дихъэхауэ йоплъ. Къэфэ къэс Іэгуауэшхуэ хуаІэт. Артистхэр,
хухаха зэманым и лейуэ, сценэм ирамыгъэкІыжу сыхъэтрэ ныкыуэкІэ
яІыгъаш. Псори арэзыт, псоми я нэгум гуфІэгъуэ кърихырт.

Цыхухэр зэбгрыкыжыртэкым. ЗэхуэгуфIэу зэдэуэршэрырт. Концертым ахэр апхуэдизкIэ гьунэгьу зэхуищIати, зы анэм кьильхуауэ куэд щIауэ зэрымыльэгьуауэ зэлушIэжахэм ещхьт. Артистхэри Iупхьуэм гуфIэжу кьыкьуэпльырт. Абдежыращ кьыздикIари кьыздихуари сымышIэу, си щхьэм мы гупсысэр кьыщикIэрэхьуар: «Алыхьым жиIэмэ, «Кабардинка»-р дунейпсо утыкум ишэнщ! Ар абы кьыхуигьэщIащ».

Гум кьинэжа япэ концертым и ужькIэ, «Кабардинка» кьэфакIуэ ансамблыр щыIащ Украинэм, Урал, Москва, Сочи, нэгьуэщI щыпIэхэми.

Зэманыр кIуэрт. «Кабардинка» ансамблым и зэфIэкIым хэхьуэрт. Ар Москва гуфIэгьуэшхуэ-зэхыхьэшхуэхэр щрагьэкIуэкIкIэ ирагьэ-благьэрт. Апхуэдэу Москва и адреи концерт гьэльэгьуапIэ, театр цIэрыIуэхэм я утыкушхуэхэми щIэх-щIэхьурэ концерт щитырт. Псом хуэмыдэу фIыкIэ и цIэ кьисIуэну сыхуейт а зэманым ди кьэралышхуэм культурэмкIэ и министру щыта Фурцевэ Екатеринэ. Ар сытым дежи сэбэп кьытхуэхьурт. Абы и фIыщIэщ ди кьэфакIуэхэр Совет Союз иным и щыпIэ куэдым, 1968 гьэм хамэ кьэралхэу Мароккэм, Америкэм, Тунисым, Ливием зэрыщыIар. Кьалэ 29-м концерт 52-рэ щатат. Хамэ кьэрал газетхэм щытхьу тхыгьэ куэд кьытрадзэрт ди ансамблым теухуауэ. Мароккэ кьыщыдэкI «Вижи мороккен» газетым мыпхуэдэу итхыгьащ: «Кабардинка» кьэфакIуэ гупым хэтхэм талантышхуэ яIэщ, абыхэм уи гушIэр кьызэщIаIэтэ, псэщIэ кьыпхалхьэ, гугьэ IэфIымрэ нэхугьэ дахэмрэ ухуагьэушэ. Уолбагьу ахэр льэпкь уардэм, дахэм кьазэрыхэкIар». Колумбием кьыщыдэкI «Эль тельмено» газетми щытхьу псалгэ гуапэхэр хужиIащ ди кьэфакIуэхэм: «Ди критикхэм, хореографхэм, искусствоведхэм кьалгытэ «Кабардинка»-р Моисеевым и «Березка», украин, грузин кьэфакIуэ гупхэм куэдкIэ ефIэкIыу. «Кабардинка»-м иIэщ зыми емьщхь езым и льэпкь гурыщIэ кьэIуэтэкIэрэ и утыку ихьэкIэрэ».

«Кабардинка» кьэрал академическэ кьэфакIуэ ансамблым гьуэгуанэшхуэ кьызэпичащ. Нэхьыбэжи кьыпоплгэ. Гьуэгу техьэ тенэркьым. Си фIэщ мэхьу «Кабардинка»-р а гьуэгуанэм зэрытемызэшэнур, зыхушIэкьухэмрэ и мурад дахэхэмрэ дяпэкIи кьазэрехьулIэнур.

ФЫЩIЭ МЫУХЫЖ

АТЭБИЙ Игорь, «Кабардинка» кьэрал кьэфакIуэ академическэ ансамблым и унафэщI, Кьэбэрдей-Балгькэрым щIыхь зилэ и артист:

СызэрыщIыкIу льяндэрэ кьэфэным сыдихьэхьурт. Пшына макь зэрызэхэсхьу, дэнэ сыщыIэми, сызэщIиубыдэрти, ар иухьху си гур кьильэту седаIуэрт. Цыху щымытмэ, сыкьытелгьадэрти, «цыгу», «цыгу» жысIэу сыхэуэу, сыхэпкIэу сыкьафэрт. «Кабардинка» ансамблыр кьафэу япэ дыдэу щысльэгьуам, апхуэди-зу хьэщыкь сищIати, абы фIэкIа Iуэху симыIэжу сыкьэнат. КьэфакIуэхэм сехьуапсэрт. Ин сыхьуу абыхэм сащыхьхьэнур кьысхуэгьэсыртэкьым. АтIэ, арати, зэманри екIуэкIащ, си хьуэпсапIэр мыужьыхьжу, нэхьри зэщIэплгэ, сызыIэпишэ

зэпыту. Сабиигуэм и хьуэпсапIэм уэрэд жыIэнымрэ къафэмрэ щыхуеджэ училищэм и бжэIупэм «сыIуишаш». Ар 1980 гъэм къэзухри си нэ кызыхуикI къэфакIуэхэм я лэжьапIэм ськIуаш. Ахэр дахэу кызыэрыфэм хуэдэуи цIыхуфIхэу кыщIэкIаш. Ноби си гум IэфIу кьинэжауэ фIыщIэ мыухыж яхузощI абы щыгъуэ гуапэу кысIушIа Алэкъей Мухьэмэд, ДзыхьмышI Къэралбий, Щомахуэ Хьэсэнбий, Мысачэ Алихъан сымэ, адрей псоми. КъыздэIэпыкьуаш, сагъэгущуаш, ящIэ псори, лъэныкьуэкIэ ирамыхьэкIыу, кыызжаIаш, сагъэлъэгъуаш, ахэр зэрызыхэслъхьэнми емызэшхэу хущIэкьуаш. Илъэс ныкьуэ фIэкIа сахэмытауэ Ростов ськIуэри Кавказ Ищхьэрэм щыIэ зауэхуэIухуэщIэ округым уэрэдымрэ къафэмкIэ и ансамблым сыхыхьаш. ИлъэситIкIэ абы сыщыIаш. ФIыуэ слъагъу ансамблым 1983 гъэм къэзгъэзэжаш.

1985 гъэм япэ дыдэу Иорданием ськIуаш, Ефэнды Джылахьстэн ди пашэу. Абы дыкьыкIыжа нэужь, Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм и ЩIыхь тхылъыр кыызатауэ щыташ. 1987 гъэм «Къэбэрдей-Балъкъэрым искусствэмкIэ щIыхь зиIэ и лэжьакIуэ» цIэ лъапIэр кысфIащаш. 1988 гъэм ГИТИС-м сыщIэтIысхьаш. Ар къэзуха нэужь, балетмейстер нэхьыщхьэу тIэкIурэ солажьэри, Москонцертым сокIуэ. Абы сыхэту, 1994 гъэм «Кавказ» ансамблыр кызыдогъэпэщ, иужькIэ «Кабардинка»-мрэ «Кавказ»-мрэ зэхагъэхьэжри, художественнэ унафэщIу сагъэуэ. Нэхьапэхэм къэфакIуэ гупым нэхь зэфIэкIи иIэу, хамэ щIыпIэхэми кIуэфу щыташ. Иджыпсту мылькукIэ дыхуэмышIауэ зэрыщытым ди Iуэхур къелъахьэ. Ауэ, япэхэм хуэдэ дыдэу тхузэфIэмыкIыжми, иджыри дунейпсо утыкухэм дызэрихьэным яужь дитщ. Лондон, Сочи щекIуэкIа Олимп Джэгухэм дыщыIаш. Испанием, Инджылызым, Франджым, нэгъуэщI къэрал куэдми щекIуэкIыну фестивалхэм дыхэтыну лъэIу тхылъхэр кытхуагъэхьаш. Ауэ абыхэм укIуэн папщIэ узэрежьэн сом ухуейш.

«Кабардинка»-м и лэжьакIуэхэм ящыщу я цIэ фIыкIэ кысIуэну сыхуейт балетмейстер нэхьыщхьэ, КъБР-м щIыхь зиIэ и артист Битокьу Аслъэнбэч, къэфакIуэхэу Бер Мухьэмэд, Къудей Темболэт, Мэшыкьуэ Руслан, Алэкъей Аскэр, Битокьу Науркъан, Бейтыгъуэн Аслъэнбэч сымэ, нэгъуэщIэхэми.

Гупыр зы унагъуэм хуэдэу дызэкьуэту дызэдолажьэ. ТхузэфIэкIри мащIэкьым. КъафэщIэхэр догъэуэ, фащэщIэхэри идогъэд. Программэр щIэщыгъуэ зэрытщIыным дыхущIокьу. Адыгэ журналыр къэзгъэсэбэпу, къэфакIуэ гупым хэта ди нэхьыжьыфIхэм сехьуэхьуну сыхуейт узынашагъэ быдэрэ дэрэжэгъуэрэ яIэу иджыри дяпэ куэдрэ итыну.

УЛАНОВЭМ МОНГОЛ КЪАФЭ СЫКЪЫЗЭРЫДЭФАР

**АЛЭКЪЕЙ Мухъэмэд, Урысей Федерациэм щыцхъэ зилэ и артист,
Къэбэрдей-Балъкъэрым и цыхуэ артист:**

1952 гъэм «Уэрэдымрэ къэфэмрэ» жыхуиЛэ ансамблым сыхыхъауэ щытащ. Абы щыгъуэ илъэс 13 флэкла сыхъуртэкъым. МазитЛ флэкла сыхэмытауэ, унафэщхэр, къэфаклуэхэр зэчэнджэщат «дунейм сыт мыбы къыхуэдгупсысынур, ди гъусэу дауэ дгъэлэжъа хъуну» жаЛэри. Гупым нэхъыщЛэ дыдэу яхэтыр илъэс 24-рэ хъурт, сэ абы елъытауэ сыщЛалэжъ цыкЛут.

«Мы щЛалэ цыкЛур къыщыкЛуакЛэ къэдвгъэгъанэ, абы артист бэлыхъ къыхэкЛынущ», – жаЛэри директорым елъэЛуахэщ. «Апхуэдэу щыщыткЛэ, иджыри зы щЛалэ цыкЛу къэдвгъащтэ», – жиЛаш абы. Сытми, гъусэ къысхуагъуэтри, къэфэхэм икухэм ды-

хагъэуэу, щЛопщ, къамэ тЛыгъыу дыкыльадэурэ къалэн пыухыкЛа гуэрхэр дгъэзащЛэу хуежъащ. Апхуэдэурэ дыкыдэкЛуэтеящ. Партым и Къэбэрдей-Балъкъэр обкомым унафэ къищтащ Къэбэрдейр Урысейм зэрыгухъэрэ илъэс 400 зэрырикъур ину ягъэлэпЛэну. Абы илъэскЛэ зыхуэдгъэхъэзыращ. Гальпериным, Ташум нартхэм я къэфэ зыбжанэ ягъэуващ. Абыхэми дыхэтащ.

Зэгуэрым концерт ттыри дызэбгрыкЛыжыну зыдгъэхъэзырауэ, Москва дыкЛуэн хуейуэ къыджаЛэ. Дызыхуеину хъэпшыпхэр къатщтэри, занщЛэу вокзалым дыкЛуащ. Жэщыр сыхъэт 12-м мафЛэгум дитЛысхъэри Москва дыкЛуэну дежъащ. Осетин къэфаклуэхэри къыдихъэлЛауэ ди гъусэу нокЛуэ. Абыхэм вагон щхъэхуэхэр яЛэт, дэ къытпэщЛэхуэм зыдгъээгъауэ арат. Дыносри, осетинхэр хэхауэ ирагъэблагъэ. Дэ ди гугъу къащЛыркъым. Осетинхэр хъэщЛэщым щЛагъэтЛысхъэ, дэри, дамыгъэгъээжын щхъэкЛэ, общежит гуэрым егъэзыпЛэ къыщытхуагъуэт. ЯпэщЛыкЛэ екЛуэкЛаш союзпсо фестиваль. Кавказ Ищхъэрэм щыщы осетинхэмрэ дэрэт хэтыр. Абы дыжын медаль флэкла къыщытхуэхъакъым. Пэжыр жысЛэнци, ди къэфэкЛари дигу ирихыжтэкъым. Иджы дунейпсо фестивалыр екЛуэкЛынут. Ауэ а союзпсо зэпеуэм дыжын къыщызыхъар абы хагъэхъэнутэкъым. Корнев и унэщЛэу Театр иным иЛэт солист гъуээджэ. Ар зэфЛэкЛ зыбгъэдэль, хыхъэхэкли зилэ цыхут. Абы и деж дыкЛуэри дельэЛуащ фестивалым, Лэмал иЛэххэмэ, дыхагъэхъэну къыддэлэпыкбуну. Ди программэм щыгъуазэ хуэтщЛаш: къэфэ, удж хэщ, нэгъуэщЛ гуэрхэри едгъэлэгъуащ. Лы губзыгъэм хузэфЛэкЛаш, сыт хуэдиз гугъуехъ пымылъями, ди лъэЛур игъээщЛэн.

Ди утыку къыхъэгъуэр къэсри, къэфэ хуэмыр дгъэзащЛэурэ дыкыдэкЛаш. Абы щЛэст хамэ къэрал къикЛа куэд. Сыт хуэдэу дыкыэфами, дапхуэдэу утыкум дыкыкЛыжами тщЛэжыркъым, апхуэдизу дыгузэвати. Концертыр духри, автобусым дыкытЛысхъэжауэ

дыкьэкIуэжырт. Зы цIыхум зы псалгэ жиIэртэкьым. Псори дызыIыгьыр зы гупсысэт. Къашырггэ Билалрэ сэрэ дызыщIэль пэшым и бжэм зыгуэр къытоуIуэ етIуанэ махуэм и пщэдджыжьым. КъыIусхмэ – Корневыр щытт. IэплIэ къысхуэфщI, жи. И щхьэусыгьуэм дыщыщIэупщIэм, дыщэ медальыр къызэрытхьар къыджеIэ. Коллектив 70 зыхэта дунейпсо фестивалым дыщэ медаль къыщыпхьыну – абы Мексикэм, Америкэм, Германием, Канадэм, Франджым, нэгьуэщI щIыпIэ куэдым къыкIахэр хэтт – Iуэху джэгутэкьым. Ар гуфIэгьуэшхуэт ди дежкIэ. Фестивалым дыкьыщыкIыжам ди республикэм ис псори къытпежьауэ къытпэплгьэу вокзалым тет фIэкIа пщIэнтэкьым, апхуэдизкIэ цIыхур Iувти.

Мыри гьэщIэгьуэнт. Фестивалым зыкъызэрыщыдгьэлгьэгуэр монголхэм ягу ирихьауэ къыщIэкIынти, я лIыкIуэр лгьэIуащ ди ансамблыр я деж ирагьэблэгьэну. Абы зыхуэдггэхьэзырри, аргуэру Москва дыкIуащ. Посольствэм концерт щыттри, Монголием дежьащ. ДыздэкIуам ди къэралым и лIыкIуэу абы щылажьэр Совет Союзым и Премьер-министру щыта Молотовырт. ХьэщIэщым дыщIэсу Молотовым и щхьэгьусэ Жемчужная Полинэ Ташум къоджэ. Ташур сэ къызоджэжри цIыхубзым сыбггэдешэ, сегьэцIыху. Абы къызжеIэ Монголием и цIыхубэ артисткэм ислгьэмей сыкьыдэфэмэ зэрыфIэфIыр. «Хьэуэ» къыщыхэзмыгьэкIым, я театрым дашэ. Дызэхуозэ. Ар Москва дэт Театр иным къыщыфгьу щыта Улановэрт. Сэ махуипщIкIэ а театрым сыкъонэри, цIыхубзым адыгэ бзылххугьэр къызэрыфэн хуейр изогьэлыагьу, согьасэ, езым монгол къэфэкIэ сегьащIэ. АпщIондэхукIэ ди ансамблым Китай гьунапкъэм и гьунэгьуу щыIэ къалэ гуэрым зыкьыщегьэлыагьуэ. Сэ цей сщыгьыу, Улановэм монгол бостей щыгьыу, дыкьыздэфгьуэ зедггэсащ. И зэманыр къосри, кIэху концертным зыкьыщыдгьэлгьэгуэну, утыкум дыкьохьэ. Япэ Iыхьэм си гьусэмрэ сэрэ дыадыггэу, етIуанэм дымонголу дыкьофэ. Зыщыдггасэм щыгьуэ къыткIэлгьыпIгьа Молотовым и фызым си къэфэгьум жриIэрт шэрджэс хьыджэбзхэр зэрыдахэр, пагэр, абыхэм ещхьу екIуу, Iэдэбу къэфэн зэрыхуейр. Ар сэ гуапэ сщымыхьуу къанэртэкьым...

Илгьэс тIоуцI сыщыхьум, «КъБАСССР-м щIыхь зиIэ и артист» цIэр къысфIащаш. Дзэм сыщыIэу, Соттаев Къанцауэ письмо нысхуетх: «Мухьэмэд, ди гупыр зэбграхужащ, хорыр радиокомитетым иратыжащ. «Кабардинка» къытфIащри, ансамбль дащIащ», жиIэу. СыкьэкIуэжа нэужь, химиемкIэ езыггэджэ си шыпхьумрэ физикэмрэ математикэмкIэ факультетым щыIэ ди малхьэмрэ къафэм ухэдггэхьэжынукукьым, уеджэн хуейщ, жаIэри къыспаубыд. Сэри еджэным тезухуауэ, махуитI нэхь дэмыкIыу, хьыджэбз гуэр си деж къокIуэ, партым и Къэбэрдей-Балгькьэр обкомым и етIуанэ секретарь ШэджыхьэщIэ Мухьэмэд къоджэ, жеIэри. СыздэкIуэнуумкIэ соушщI. Театрым щыIэщ, жеIэ. Репетицэ ирагьэкIуэкIыу сахуозэ.

Сэ сыкъэмыкIуэж щIыкIэ, къафэ яггэувхэм, мыбдей Мухьэмэд къыщыфэнущ, жаIэурэ сызыхэтынухэр къысхуаггэнат, сызэрыщымыIам цхьэкIи къамыггэанэу.

СыздэкIуам зыри жызмыIэу сыщIэсу, ШэджыхьэщIэр щIоупщIэ:

– Дэнэ здэщыIэр а Мухьэмэд жыхуэфIэр?

ДзыхьмыщI Къэралбий «Залым щIэсщ», – жи. ШэджыхьэщIэр, сызыбггэдешэри, къызоупщI:

– Сыт уи гуггэр?

– Университетым сыщIэтIысхьэнущ.

– УщІэдгъэтІысхъэнщ, умыгузавэ. Заочнэу уедгъэджэнщ. Ауэ мы-
быхэм къахыхъэжи лажьэ.

Апхуэдэ щІыкІэкІэ къафэм сыхохъэж.

КъэфакІуэ гупым сызэрыхэтам, абы щызгъэкІуа зэманым зэи
сыхущІегъуэжакъым. Куэдми дыщыІащ, куэди тлъэгъуащ, ауэ мы ди
цейр, лъахъстэн вакъэр, бгырыпхыр, къамэр фІыуэ зымылбагъу лъэпкъ
зыщІыпІи дыщрихъэлІакъым. 1968 гъэм Алжирым дыщыІащ. Дакар,
Рио-де-Жанейрэ, Буэнос-Айрес къалэхэм зыкыщыдгъэлъэгъуащ.

Доминикан республикэм дыщыІэт. СыхъэтитІкІэ дыкъэфэн хуей-
ти сыхъэтитхукІэ утыкум дитащ. ДыкърамыгъэкІыжу зы къафэр плІэ
щыдгъээщІа щыІэщ. Залым щІэсхэр сценэм къылъадэрти, ди пыІэхэр
тІахырт, ар ящхъэрыгъыу сурэтхэр зытрагъэхырт.

Совет Союзым зы республики, зы къали къинауэ кыщІэкІынкъым
дэ дыздэщымыІа. Сыхуейт иджырей «Кабардинка»-ми а дэ диІа
ехъулэныгъэхэм хуэдэ иІэну, дунейпсо утыку иту тлбагъуну.

КЪАФЭМ БЛАГЪЭ ДЫЗЭХУИЩІАЩ

АЛО Жаннэ, Къэбэрдей-Балъкъэрым и цІыхубэ артисткэ:

144

Къафэр, макъамэр, искусств-
вэр фІыуэ зылбагъу унагъуэ сы-
кызыхэкІам хуэдэ укыыхэкІауэ,
къэфакІуэ еуэрэджыІакІуэ умыхъуу
къэнэнт. Сэ къэфэныр си псэм нэхъ
пэгъунэгъути, ар кыыхэсхаш. Мед-
училищэм сыщІэсу «Кабардин-
ка»-м срагъэблэгъат. Си шыпхъухэм
нэмыщІ, балетмейстеру сиІар Сот-
таев Къанщауэт. ИтІанэ Дэшу Хъэ-
шыр, Кудаев Мухъутар сымэ. Апхуэ-
дэ гъэсакІуэхэр уиІэу зэфІэкІ гуэр
кыпкъуэмыкІыныр емыкІут. Ан-
самблым сыхыхъэри, махуищ нэхъ
дэмыкІыу сценэм сыкыыхъауэ щы-
тащ. Абы илгъэс тІощІым щІигъукІэ
ситащ. Хамэ къэралхэм зыкызыэ-
рыщыдгъэлъэгъуам нэмыщІ, Къуш-
хъэхъуми дыкІуэрт, къуажэхэми
щІлэх-щІлэхыурэ далъэлэсырт.

Хамэ къэралхэм щыщу сэ япэ дыдэу сыздэщыІар Австралиерщ. Абы
ди лъэпкъэгъухэри мымащІэу щыІэщ. Ди искусствэр дауэ къащыхъуну
пІэрэ, жытІэу утыку дыкыыхъами, хуабжыу ягу дрихъаш.

КъэфакІуэм дыщыхэтар апхуэдизкІэ нэгъузыужьт, гукыинэжти, гу
лбыдмытэурэ зэманыр ежэкІащ. Уи лэжыгъэр фІыуэ плбагъумэ, умы-
лажьэу кыпщохъу. Пэжщ, гугъу дыщехъаи щыІэщ. Вагон щІыІэхэм
мазищ-плІыкІэ дисыну кытхуиухуащ. Ауэ ди псэм фІэфІ ІэщІагъэм
а псори тцигъэгъупщэжырт. Ди гъэсакІуэхэм хуабжыу гугъу зы-
кыддрагъэхырт. Псом хуэмыдэу Ульбашевым. Абы дигъэлъэгъуа
щапхъэхэмкІэ ди сабийхэр ноби догъасэ.

Гупым сыщыхыхъам си дэльхухэри хэтт. Абыхэми я нэлэ кыстетт.

Хьыджэбзхэм ящыщу Лапченкэ Зое, Асаевэ Светэ, Мысачэ Валентинэ, ДзыхьмышцІ Зарэ, Ало Эммэ сымэ лъэ быдэкІэ увауэ къэфакІуэ нэсхэт. Абыхэм нэмышцІ, щІалэхэу Соттаев Къанщауэ, КІэш Федя, Алэкьей Мухьэмэд сымэ си шапхьэгьэлыагьуэт. Хамэ къэралхэм дыкІуэн хуей хьуамэ, гастролхэр Ароновым фІы дыдэу кыызэригьэпэщырт. Гьуэгу дытетмэ, ди нэхьыжьхэр фымэжалІэрэ, щІыІэм фисрэ, жалэу кыытхуэгузавэу, ди адэ-анэм хуэдэу, ди гьусэт. Зэман дэкІами, нобэ дызэдэмылэжьэжми, ансамблым хэтахэр дызэрыгьэкІуэдыркьым, гуфІэгьуэми гузэвэгьуэми дызэрыІыгыщ, дызэкІэльбокІуэ. Мис апхуэдэу къафэм благьэ дызэхуищІащ.

СИ ГЪАЩІЭМ И ІЭФІЫПІЭ

ДЗЫХЬМЫЩІ Къэралбий, Къэбэрдей-Балъкъэрым щІыхь зилэ и артист:

«Искож» комбинатым токару сыщылажьэрти, къуажэм сашэжри, абы ЩэнхабзэмкІэ и унэм и унафэщІу сагьэуващ. СыздагьэкІуа лэжьыгьэр си хамэтэкьым. Налшык Профсоюзхэм я унэм кыыщызэрагьэпэща самодеятельностым ильэситІкІэ сыхэтат. Зэман дэкІри, згьээжу абы сыхьыжыну сыхэтат. Ауэ цІыхур кыдолеекІ, жари сыкъащтэжын ядакьым. «Уэрэдымрэ къафэмкІэ» гупым зыщигьасэ унэм ськІуащ. СыздэкІуам кыызэплъщ, си къэфэкІэм кІэльыплъри, сыхагьэхьауэ щытащ. Ар 1964 гьэрт. Куэдрэ сигу къокІыж Шэру Соня япэ дыдэу сыкъызэрыдэфауэ щытар. Мо цІыхубз цІэрыІуэр, зэкІужыр сэ щІалэжь цІыкІум дауэ къээзгьэфэну, жысІэурэ сышынэрт.

145

Нэхьыбэм къащохьу сценэм уитыну тыншу. Ауэ утыку укьихьэн ипэ пщІэнтІэпсу бгьэкІуэдыр, джанэр тІэу-щэ пкъузыжу щІыптІэгьэжын хуей зэрыхьур кызыгурыІуэр ар зыгьэунэхуаращ.

Сэ къэфэным сыщыдихьэхар сщІэжыркьым. Адыгэ щІалэ цІыкІу щыІэ, къэфэнымрэ шы тесынымрэ димыхьэх?!

«Кабардинка»-м сыщыхэта ильэсхэр си гьащІэм и нэхь ІэфІыпІэхэм ящыщ. Куэдрэ сигу къокІыж гупым цІыхуищ дыкьыхашу – Кьуэдз Іэбубэчыр, Асаевэ Светэ, сэ – ди къэралым и нэгьуэщІ щІыпІэхэми щыщу цІыхуищ ди гьусэу, Суданым дагьэкІуауэ зэрыщытар. Махуэм хуабэр градус 45-49-рэ щыхьу щІыпІэм укьыщыфэну тынштэкьым. Ауэ ущІалэмэ, уи ІэщІагьэр фІыуэ плыагьумэ, куэд пхузэфІокІ. АтІэ, абы дыщыІэу, дызыщІэс хьэщІэщым нокІуэ Къэбэрдейм кыкІахэр дэнэ щыІэ, жери зы щІалэ. Дунейм мыбы кыыщытхуеинкІэ хьунур хэт, жыдоІэ.

– ЗыщІыпІэ фысшэнут, – жи.

– Дэнэ дыздэпшэнур?

– Иорданием и посольствэм.

Догузавэ. ЖытІэнури тцІэнури тцІэркьым. Сытми, щІалэ плІабгьуэ зэкІужым ІэплІэ кьыдешэкІри, и гьусэу дрешажьэ.

КьызэрыщІэкІамкІэ, ар Иорданием и льыкІуэу Суданым щыІэу арат. Хьутатхэ ейт, Щхьэлыкьуэ дэс Хьутатхэм я унэкьуэщу кьыщІэкІаш. ИужькІэ, дэри Иорданием дыкІуауэ, езыри Японием кьыкІыжри, зигьэпсэхуну кьэкІуэжауэ, дыхуэзэжауэ щытащ.

МыдэкІэ, кьафэмкІэ кьэдгьээжынщи, кьэфакІуэхэм я гьуэгуи гушхуэныгьэ хэлъу сэ нэхь сытезыгьэувар Гальперин Григорийщ. Абы классическэ кьэфэкІэм дытришащ – Іэпкьльэпкьыр екІуу, дахэу зэрытІыгьыным, зэпІэээрыту дызэрыщытынум дыхуигьэсащ. ФІыкІэ уигу кьэмыкІыжынкІэ Іэмал иІэкьым Ульбашев Мутаи. Гальпериным и кьалэныр кьафэр гьэувынырт, ар кьупхьэ гуэрым иригьэуваньрт. Андрей псомкІи жэуап зыхьыр Мутайт. Соттаев Кьанщауэ зэпІэээрытт, лы Іэдэбти, удэмыплъеинкІэ Іэмал зимыІэт. Ар кьыщыфэм деж и «нитІым хьуаскІэ кьыщІех» жыуигьэІэрт, апхуэдизкІэ жьы щІэту, дахэу утыкум кьыхьэрти. Езым ещхь сыхьуну сызэрыхущІэкьум гу щылытэм: «Ей, щІалэ, уэ зыми емьщхьу уи кьэфэкІэ уиІэжын хуейщ», – кьызжиІат. Ар захуэт.

ИтІанэ, мыри кьыхэзгьэщыну сыхуейт. Иджырей «Кабардинка»-м и кьэфэкІэм и гугьу пщІымэ, техникэ и лъэныкьуэкІэ нэхь ефІэкІуащ, зэхьуэкІыныгьэфІхэри игьуэтащ. АбыкІэ фІыщІэ бгьэдэлъщ мы зэман гугьум ансамблыр кьызэтенэным зи кьарури зи зэфІэкІри езыхьэлІа Атэбий Игорьь. Ауэ ансамблым кьафэ псынщІэхэм – шэшэн, ингуш, абхьаз кьафэхэм – нэхь зыдригьэхьэх хьуауэ кьысщохьу. Кьэбэрдей кьафэр адрейхэм фІыуэ кьащхьэщокІ и зыІыгьыкІэкІэ, и зэпІэээрытагькІэ.

Ар нэгъуэщІхэм яхэгъуэщэнукъым. Абы и щыхъэту сэ куэдрэ мыр сигу кьокІыж: Адыгейм дыщыІэу КІэрашэ Тембот деж дыкІуат. Иорданием дохутыр кыпхуитшащ, щыжысІэм, кыызэфІэтІысхъэри, Тхъэбысым Умар къриджащ. Ар пшынэ еуэу тхакІуэшхуэм и щхъэгъусэм сыкы-дэфащ. Къэфэн духа нэужь, Тембот и нэпситІыр къежэхьу солъагъу. КъэхъуамкІэ сыщепщІым: «А, си щІалэ цыкІу, иджы сылІэми, солІэ жысІэнукъым, япэм адыгэм я къэфэкІэу щытар сыбгъэлъагъужащи», – жеІэ. Абы куэд кьокІ, куэдми урегъэгупсыс... «Къафэ хуэмым» нэхъ гугъу яхэткъым. Абы хэль зыІыгъыкІэр, Іэдэбагъыр псоми къахуэубы-дыркъым. Абы философии куу щІэлъщ. УдэлъейкІэ, удэкІейкІэ къа-фэр къафэ хъунукъым. Адыгэ къафэр куэд мэхъу, апхуэдэщ удж хэш, удж пыху, удж хъурей, шыплІэ удж жыхуэтІэхэр, нэгъуэщІэхэри. Абыхэм дэльей, дэкІей яхэзагъэркъым.

АФРИКЭМ ДЫЗЭРЫЩЫІАР СИГУ КЪИНЭЖАЩ

ДЗЫХЪМЫЩІ Зарэ, *Къэбэрдей-Балъкъэрым щІыхъ зилэ и артисткэ:*

Тэрч КультурэмкІэ унэм и къэфакІуэ кружокым сыщІыкІуу кІуэн щІэздзащ. Абы куэдрэ сыкы-щымыфауэ, си дэльхухэм кыспау-быду хуежъащ школ нэужьым унэм укъэкІуэжын хуейщ, жари. Зэманьр ткІийт. Дэльхухэм жаІэм уебакъуэ хъунутэкъым. Ди гъэсакІуэмрэ абы и щхъэгъусэмрэ ди деж накІуэри мыр дгъэлъэгъуэну концертным хэмыту хъунукъым, жаІэри сыкърагъэутІыпшащ. Апхуэдэ щІыкІэкІэ кружокым сыкІуэу щІэздэжащ. Нэхъ иужькІэ, Дэшу Хъэшыр кыддэлэжъащ. Абы илъэситІ фІэкІа сыхэмытауэ, министр щыта Ефэндым и унафэкІэ, гупым хъыджэбзитІ дыкыыхашри «Уэрэ-дымрэ къафэмкІэ» гупым дыхагъэхъащ.

Сигу нэхъ къинэжахэм ящыщІ Африкэм дызэрыщыІар. Я нэкІухэм, я нэхэм фІэкІа кыщІэмыщу мо хуабэвэхым цІыхубзхэм кыызэракІухыфыр дгъэщІагъуэрт. ИтІанэ, концертным къакІуэхэр Іэгу зэрытхуемыуэнур кыджаІэри, утыкум дыкърагъэхъат. Ауэ концертыр иуха нэужь, Іэгу еуэхэу, лъакъуэкІи теуэхэу, сценэм дыкърамыгъэкІыжу куэдрэ даІыгъат. Африкэм пшынауэ димыІэу дыкыызэрыщыфар, абы илъэсыщІэр кыызэрыщидгъэхъар сщыгъупщэркъым. Мы дунеишхуэр дэзыгъэлъэгъуа нэхъыжъхэу Аронов Евгений, Ефэнды Джылахъстэн, Гальперин Георгий сымэ ноби фІыщІэ яхузоцІ, апхуэдэ Іэмал кы-зэрыдатам папщІэ. Ахэр мыхъуамэ, дэ къэфакІуэ къытхэмыкІынкІи хъунт. Ефэндыр апхуэдизкІэ жьакІуэти, ар утыку кыихъа нэужь, къэзымыщІыхухэр зригъэплъыжырт, ди гъусэу ныщежъэхэм деж дри-мыгушхуэн тлъэкІыртэкъым.

АПХУЭДЭХЭР ЗЭИ ПЩЫГЪУПЩЭРКЪЫМ

КЪУЭДЗ *Іэбубэчыр, Къэбэрдей-Балъкъэрым щІыхъ зиІэ и артист:*

Мы дуней хъурейр зэрыслъэ-гъуар зи фІыщІэр «Кабардинка» ансамблырщ. Дэ абы нобэ дыхэмытыжми, ди льэпкъ искусствэр хамыгъэкІуэдэжу дахэу ирагъэкІуэкІри, я Іуэхухэр дяпэкІи нэхъыфІ Тхъэм ищІ.

«Кабардинка»-м сызэрыхыхъар гъэщІэгъуэнщ. Бахъсэн КультурэмкІэ унэм илъэсищкІэ сыщылэжьащ. А зэманым агитбригадэхэр щыІэт. Зеикъуэ щекІуэкІа зэпеуэм щытекІуахэр ди къэралым и къалащхъэ Москва ягъакІуэрт. Бахъуэ БетІалрэ сэрэ абыхэм дахэхуащ. ТщІыгъуахэм яхэтат Къашыргъэ КІурацэ и къуэ Билали. Абы жиІэу зэхызох: «ДыкІуэжу щытмэ, ансамблым хагъэхъэн къытхэтщ». Сэ ар си щхъэ хуэзгъэфэщэнтэкъым. Арати, дыкъо-

148

кІуэж. 1964 гъэрт. Бжыыхъэт. Сэ къызоджэ. СокІуэ. Си пшынуэукІэм къодаІуэри дыпхуей хъумэ, укъэдгъуэтынщ, жаІэри сыкъаутІыпщыж. 1965 гъэр къохъэри аргуэру сраджэ. КъызодаІуэри, августым и зым сыхъэтипщІым ирихъэлІэу сыкІуэну къызжалэри, сыкъаутІыпщыж. Укъэтщтэнщ къызжалатэкъым. Уэлэхыи, иджыуэ къыщІэкІынымэ дыкъыщыпрагъэхыпэнур, жысІэу, тІэкІуи дзыхъ сымыщІу, къысхуагъэува пІальэм сокІуэ. Сыкъызэраштар къызжалэ.

Ансамблым дыхэтыху ди къэралым и щІыпІэ, хамэ къэрал куэдым дыщыІащ. Африкэм, Латинскэ Америкэм я къэралхэм, Германием, Польшэм, Чехословакием илъэсым тІэу драгъэблагъэрт. Бразилием мазитІкІэ дыщыІати, абы къриубыдэу зым дильэтыкІрэ адреј щІыпІэм дыкІуэу 50-рэ дыщылъэта щыІащ. Сщыгъупщэжыркъым Австралием дригъажьэу Мэлбахъуэм жиІауэ щытар: «ИгъащІэм сехъуапсэрт Австралием сыкІуэну. Ауэ, адреј коммунистхэми хуэдэу, сэри абыхэм сыкІуэ хъуркъым».

«Кабардинка»-м дыхэту дгъэкІуа дэтхэнэ зы махуэри нэгъузыужыт, гукъинэжт. Апхуэдэхэр зэи пщыгъупщэркъым.

НАФІЭДЗ Мухъэмэд

Нарт Уэзырмэс и хьыбархэм щыщц

Пыджэрэ Пызыгъэщрэ

Нартхэ зы дыщэ жыг ялэт. Жыгым илъясым зы мылэрысэ кыпыклэрт. Мылэрысэм и зы джабэр плъыжьыбзэт, и зы джабэр хужыбзэт. И хьугъуэ щынэсым, здэклуари здэжари ямыщлэу, бзэхырт мылэрысэр. Зыгъэбзэхыр къахуэхутэртэкъым нартхэм.

Жыгым хьумақуэ ирагъэувэллэщ. Итлани қлуэдырт мылэрысэр, и хьугъуэ зэрынэса флэкл палъэ илэтэкъым. Қалэ қращлэқлащ жыгым – қалэқли яхуэхьумақъым.

Ящлэнур ямыщлэжу қызэхэнащ нартхэр. Уэрсэрыжь деж қлуэри ечэнджэщ.

– Пыджэрэ Пызыгъэщрэ яхуэмыхьумэмэ, жыгыр зыхьумэфын нарт хэкум искъым, – қажрилащ Уэрсэрыжь.

Пыджэрэ Пызыгъэщқлэ еджэрт, нарт хэкум зэтлөлхуэныкъуэ зэшитл исти. Зым мыуэщхьур и шабзэт, адреім пызыгъэщыр и джатэт.

Пыджэрэ Пызыгъэщрэ еувэллэщ жыгым. Мылэрысэм и хьугъуэти, жэщыбгым нэсауэ, тхэрыкъуищ қэлъатэри жыгыщхьэм қытлысхьащ, мылэрысэр япхуатэри лъэтэжыну зыщалэтым, зэшитым я зыр, и шабзэр зэлудзэри, тхэрыкъуэхэм яхуащ. Зыр улэгъэ хьуауэ лъэтэжащ тхэрыкъуэхэр, мылэрысэр яхьри.

– Я лъэужьым дриқуэнщ, – жари зэшитыр шэсащ, тхэрыкъуэ улэгъэм қыпытқлуа лъыр шабзэпэқлэ қалъэщлри.

Тхэрыкъуищым я лъэужьым ириқуэурэ, зэшитыр хы лүфэм нэсащ. Тхэрыкъуэхэм я лъэужьыр хы лүфэм щықлуэдырт.

– Уэрэ сэрэ нартхэ дықалъхуащ, – жилащ Пызыгъэщ. – Тхэрыкъуищыр хы щлагьым щыхьэжащ. Қыдэдыгъуэр қэдмыхутауэ дгъэзэжынкъым. Сэ хы щлагьым сыщыхьэнщ. Уэ хы лүфэм қыщызэжьэ. Зы илъясклэ қэзмыгъэзэжмэ, қлуэж.

Ар жери, Пызыгъэщ и джатэмқлэ хыр зэгуихуащ, толықун зэхуакум дэпқлэри хы щлагьым щыхьащ. Хы щлагьым щлэту здэқлуэм, унэ хужь закъуэ ирохьэллэ. Унэм еқлуалэри хьэщлэщымқлэ еблэгъащ. Етлысэха қудейуэ, хьэщлэщым зэшибл қыщыхьащ:

– Флэхъус апщий, ди хьэщлэ! – жари.

– Фыпсэу апщий! – жери Пызыгъэщ қээтэджащ.

Хьэщлэм Іэнэ қыхуащтащ. Зы мылэрыси қытралъхьащ Іэнэм. «Си Іуэху здэщылэм сықрихьэллэщ», – жилащ Пызыгъэщ игуқлэ. Хьэщлэщым пщащэ дахитли қыхьащ.

– Дэ Хыгуащэ дрибынщ, – жалащ зэшхэм. – Зэшибл дохъу, шыпхуищи дилэщ. Ди шыпхуищыр мы плъагъухэращ, ещанэм уи пащхьэ қыхьэн лъэклынуқъым.

– Сыт и лажьэ, сэбэп сызэрыхуэхьун щылэ? – жилащ Пызыгъэщ.

– Абы и лажьэри бжетлэнщ. Ди шыпхуищыр илъяс қэс мэлъатэ нарт хэкум, нартхэ я дыщэ жыгым қыпықлэ мылэрысэ закъуэр қахьри қагъэзэж. Мызыгъуэгум ди шыпхуэ нэхьыщлэр – Мыгъэзэш гуащэ – қаулащ, улэгъэ хьэлъэу хэлъщи, қээтэджыфыркъым.

– Сыт и Іэзэгъуэ фи шыпхьум?

– И Іэзэгъуэ бгъуэтыну щытқъым. И Іэзэгъуэр нарт хэкум қыщина лъырщ, – қыжралащ Пызыгъэщ.

– Ар Іуэху! – жилащ Пызыгъэщ. – Фи шыпхъум и лъыр си шабзэ-пэм пылъщ.

Шабзэпэм пылъ лъы ткіуэпсыр улэгъэм щахуэри, Мыгъээш гуащэ кыизэфлэтисхъэжаш.

– Ди шыпхъуищым яхэдэ, кыихэпхыр удот, – жаіащ зэшхэм, гуфлэри.

– Згъэхъужар кыыхызох, – жилащ Пызыгъэщ.

– Бгъэхъужар Мыгъээш гуащэщ.

Ефэ-ешхэ кыыхуащіщ, Мыгъээш гуащэр къратри, Пызыгъэщ кърагъэжьэжаш. «Нобэ илъэс ирокъу» щыжилэм, Пызыгъэщ хым кыихэклыжаш. Пыджэ кыпэплъэххэрт.

Мыгъээш гуащэ къахъри, Пызыгъэщрэ Пыджэрэ нарт хэкум кыихъэжаш.

Гуащэм нартхэ я деж щауиті щильхуащ. Уэзырмэсрэ Уэзырмэджрэ флащаш Мыгъээш гуащэ и щауитыым.

Уэзырмэс кыизэрырагъэшар

Уэзырмэс физ кыыхуашэн мурад ящлащ нартхэ. Пщашэ цлэрылуэ гуэрым лъыхъуащ:

– Уэзырмэс кыдэкліуэ, – жари.

– Кыисхуэфши, сывгэлыагъу, – къажрилащ пщашэм.

Уэзырмэс пщашэм деж яшаш. Къеплъщ-неплъри, пщашэм жилащ:

– Кыисхуэфшар лпыжь жьаклэхущ, кыуэбэбжьабэщ, домбе-ижьщ, мэлищэм цыуэ къатеклыр зы цяпхъэ хурикъунукъым – дауэ сьдэкліуэн?

– Укыыздэмыкліуэмэ, укыэсхынщ, – жери губжьащ Уэзырмэс.

Пщашэр кыихын мурад ищлри, шу гъусэ еджащ.

Шу гъусэм яхэплъэри:

– Хэт кьэт? – щлэупщлащ.

– Кхъуахъуэр кьэтщ. Кхъуахъуэм деджакъым, – кыижралащ.

– Феджэ кхъуахъуэм! – жари джакліуэ ящлащ.

Кхъуахъуэм еджащ джакліуэр:

– Унэидзыхъэ дыкліуэнущи, ныддежьэ, – жари.

– Хэт кызыхуэфхынур? – кьеупщлащ кхъуахъуэр.

– Уэзырмэс кыихуэтхынущ.

– Уэзырмэс кыихуэфхынумэ, сывдежьэнщ, – жери кхъуахъуэр кьэшэсащ, кьелъэдэкауэри унэидзыхъэм къахыхъащ.

Унэидзыхъэр ежьэри, пщашэр зьдэс кьалэр кьатлысыхъащ.

– Жэщ ныкыуэм кьетхъэжьэн хъэмэрэ нэху щыгъуэм кьетхъэ-жьэн? – жари зэхэувэжауэ, мэчэнджащэ унэидзыхъэр.

Унэидзыхъэр чэнджэщэху, кхъуахъуэр кьалэм дыхъащ, пщашэр кыигъэшэсри кьежьэжаш.

– Мы кхъуахъуэжьым сумыгъэхъ, сыбдэкліуэнщ, Уэзырмэс! – егуо-уащ пщашэр Уэзырмэс, кхъуахъуэм здихъым.

Кхъуахъуэм езыкун къахэклакъым унэидзыхъэм: пщашэр кхъуа-хъуэм яфлихъащ.

– Пщашэр кхъуахъуэм тфлихъащ. Сыт тщлэнур? – зэхэувэжаш унэидзыхъэр.

– Іэнейм и кѳуитІым зыгуэр яхузэфІэмыкімэ, кхѳуахѳуэм дэ дыхэ-зэзгѳэнукѳым, – жалащ унэидзыхѳэм.

– Іэнейм и кѳуитІым хѳыбар евгѳащІэ, – жари Іэнейм и кѳуитІым деж лѳыклѳэ ягѳэклѳащ.

– Кхѳуахѳуэр дэ щаклѳэ здэтшэнщ, фэ пѳащэр фхѳыж, – кѳыжралащ Іэнейм и кѳуитІым: Іэнейм и кѳуитІри бзаджагѳэклѳэ фІэклѳ хэзэзгѳэнутэкѳым кхѳуахѳуэм.

Іэнейм и кѳуитІым кхѳуахѳуэр щаклѳэ здашащ.

Іэнейм и кѳуитІым кхѳуахѳуэр щаклѳэ щыздашэм, Уэзырмэс пѳащэр кѳыхуахѳыжащ.

Лыгѳэр зи фІыщІэр

Зеклѳэм хэтурэ, Уэзырмэс цІэрылуэ хѳуащ, лѳыгѳэ-шыгѳэклѳэ кѳыпѳэхун ирихѳэлІэркѳым. Гѳуэгу техѳэмэ, шу пашэщ: гѳуэгу щыгѳуа-зэщи, и гѳусэр щигѳэгуащэ кѳэхѳуркѳым. Унэм кѳыхѳэжмэ, и унэр хѳэщІэ кІуапІэщ – шыгѳупластэкІэ ущІыхѳэнукѳым. ЦІэрылуэ щыхѳум, жагѳуэгуи игѳуэтащ.

– И унэ исыращ псори зи фІыщІэр: и унэ исыр мыхѳуамэ, апхуэ-дэ лѳыгѳэ кѳыкѳуэкІынутэкѳым, – жари ирахѳэжѳащ Уэзырмэс и жа-гѳуэгухэм.

Уэзырмэс ар щхѳэклѳэ щыхѳуащ.

И унэм ихѳэжри и щхѳэгѳусэм жрилащ:

– Си унэ уисыж хѳунукѳым афІэклѳа: дызэбгѳэдэкІыжын хуейщ.

– Сыт кѳэхѳуар? Уигу сытклѳэ зэзгѳэбгѳа?

– Кѳэхѳуаи щыІэкѳым, си гуи нобгѳакѳым, – жилащ Уэзырмэс.

– Си лѳыгѳэр зыщалагѳур уи дежщ. Уэр мыхѳуамэ, схузэфІэклѳын щымыІэу жалэ си жагѳуэгуум.

– Абы щыгѳуэм сыт сщІэн? – жилащ унэгуащэм. – Дызэдэпсэу щымыхѳужынулѳэ, си дыщым сегѳэшэж.

– Уигу нэхъ пымыклѳымрэ уи нэ нэхъ кѳыфІэнэмрэ уи Іыхѳэщ – сы-зэблэн щыІэкѳым: гур зэщІегѳащІи, дэш.

– Хѳунщ, – жилащ унэгуащэм. – Зы закѳуэкІэ сынолѳэлужынущ: уи ныбжѳэгухэм кѳеджи, фадэ-пластэ Іэнэ кѳахуэзгѳащтэ – ягу фІыклѳэ сыкѳинэнщ.

Уэзырмэс и ныбжѳэгухэр кѳриджащ, и щхѳэгѳусэм фадэ-пластэ Іэнэ кѳахуищтэри жэщищ-махуищклѳэ игѳэхѳэщІащ.

Жэщищ-махуищклѳэ щысауэ, Уэзырмэс и ныбжѳэгухэр унэм икІыжащ, езыр, Іэнэм бгѳэдэсурэ улэуати, Іурихри жейм хилѳэфащ.

И щхѳэгѳусэр жейм щыхилѳафэм, унэгуащэм гур зэщІригѳэщІащ, Уэзырмэс зэрыжейуэ гум ирилѳхѳэри гѳуэгу тришащ.

Гѳуэгу здытетым, Уэзырмэс кѳызэщыужащ.

– Дэнэ сыпшэрэ, унэм щхѳэ сыкѳипша? – еупщІащ и щхѳэгѳусэм.

– Уигу нэхъ пымыклѳымрэ уи нэ нэхъ кѳыфІэнэмрэ здиш унэм кѳызжепІа?

– БжесІащ. Жыслам сыхущІегѳуэжакѳым.

– УхущІемыгѳуэжамэ, – жилащ Уэзырмэс и щхѳэгѳусэм, – сигу нэхъ пымыклѳри си нэм нэхъ кѳыфІэнэри уэрати, унэм укѳисшащ.

Уэзырмэс, кѳызэфІэтІысхѳэжри, гущхѳэІыгѳым еджащ:

– Нэгэээж. Мыбы лажэ илэкьым. Лажэ зилэр сэрац, – жагьуэ-гьум сагээжэкьуащ.

Игьэээжри, Уэзырмэс и унэгуащэр и унэ иришэжащ.

Уэзырмэсрэ шу цыкІумрэ

Уэзырмэс гьуэгу техьауэ жэщ кьытехьуэри мээ льяпэм щепсы-хаш, и шыр илъяхьэри езым уанэр плэщхьагь ищлэщ. Жэщыр мээ льяпэм щрихри, нэхущым шэсыжауэ, зы шу цыкІу кьыбгьэдыхьащ:

– Флэхьус апщий, Уэзырмэс! – жери.

Шур уанэгум кьищ кьудейт, Уэзырмэс и льягуажьащхьэм кьэсы-нутэкьым.

– Си цлэ дэнэ щыпщлэрэ? Хэт ущыщ? Дэнэ укьикІрэ? – еупщлэщ Уэзырмэс шум.

– Сыиспы льяпкьщ, – кьыжрилэщ шу цыкІум. – Испыр мы льяхэм дисащ. Нартхэ ныкьуэкьуэгу фыкьытхуэхьури мы льяхэр дывгьэб-гынащ.

– Нтлэ сытым кьытебгьэза? – еупщлэщ етІуанэуи.

– Мы мэзым зы бланэ кьыщлэднащ, – жиладщ шу цыкІум. – «Бланэм ил слугьахуэ» жери, ди адэм сыкьригьэжьащ. Бланэм солыхьуэ – згьуэтмэ, кьээукІынущ. УкьыздэщэкІуэн?

– СыбдэщэкІуэнщ, – жиладщ Уэзырмэс.

Уэзырмэсрэ шу цыкІумрэ мэзым хыхьащ, бланэр мэзым кьыхаху-ри тафэм кьытрахуащ. Уэзырмэс и шабзэр зэлудзэху, шу цыкІум и шабзэ зэлудзагьэххэти, бланэр кьиукІлэщ.

Бланэр зэлахщ, блатхьитІым я зыр Уэзырмэс кьыхуигьанэри, шу цыкІур шэсыжащ, бланэр и шыпллэм дилъхьэри.

Уэзырмэс бланэр кьыхуэлэтакьым, шыпллэм дилъхьэнути. Шу цыкІур, мэзым хыхьэжрэ пэт, кьызэплъэкІлэщ, кьигьэээжри Уэзыр-мэс кьыбгьэдыхьащ, кьелэбыхри блатхьэр Уэзырмэс и шыпллэм кьы-дилъхьащ:

– Лпыр пэмылъящами, шым хуэхьынкьэ? – жери. Афлэклэ жилакьым: ІуигьээыкІри мэзым хыхьэжащ.

Блатхьэр шыпллэкІлэ кьихьри, и унэ ихьэжащ Уэзырмэс, испы шу цыкІум дилъэгьуар хуэмыхуы.

Уэзырмэсрэ фызышэмрэ

Уэзырмэс фызышэ ирихьэллэщ. Нарт тхьэмадэжь гуэрым и пхьур-лы иритырти, фызышэр тхьэмахуэ хьуауэ зэхэтт. Уэзырмэс фызы-шэм яыхьэри яхэплэащ. Фызышэ кьэкІуар ежьэжын щыхьум:

– Мыбы ящлэм сеплъянщ, – жери Уэзырмэс фызышэм яыхьащ, пщашэр ипхьуатэщ, и шыпллэм дидзэри – бгьуэтмэ кьаштэ: пщашэр ирихьэжьэри ежьэжащ, фызышэр кьызэхинэри.

– Уэтэтей, евмыгьэхь! – жари, Уэзырмэс шу гуп льяежьащ.

Уэзырмэс, пщашэр здихьым, кьызэплъэкІри:

– Пщашэр схьынри екІукьым, – жиладщ, шым кьыжьэдикьуэри и ужь кьихьам кьеплэащ. И ужь кьихьар, кьыкІэлъелэ защри, зырыз-тІурытІурэ кІэрыхуащ.

– Мыр страхыжын Іуэху зэрахуэркыым, – жери, Уэзырмэс и шым елъэдэкъэуэжаш, кыкІэлъыпхъэрар и ужь къринэри и унэ ихъэжаш. Пщашэм и псэлъыхъур Уэзырмэс и ужь кыкІакъым: Уэзырмэс кІэлъыкІуээрэ жэщ кытехъуати, жэщыр мээ лъапэм щрихаш. Нэху щыри, жылэм дыхъаш, шы фІэдзапІэм бгъэдэт шыр кыцІыхужри, шы фІэдзапІэр зейм я хъэщІэщым ихъаш.

Щауэр хъэщІэщым ихъауэ, Уэзырмэс, гъусэ ищІри, хъэщІэм кыкІэлъыхъаш:

– Дэгъуэщ, пщашэр къэзыхъар сэращ – нарт Уэзырмэсщ, – жери.
– Лыгъэ пхэлъщи, пщашэр узотыж, – кыжриІаш. – Уи гъусэ ущымыгугъмэ, фызышэ здумышэ. Уи гъусэм ящІэнум сеплъынути, аращ пщашэр кыщІесхъэжъар.

Щауэр игъэхъэщІэщ, пщашэр иритыжри, Уэзырмэс шу гъусэ хъауэ, щауэм и адэм и унэ ихъаш:

– Нысэ кыпхуэтхъаш, – жери.

Щомахуэ Залинэ Тэрч районым хыхьэ Инарыкъуей къуажэм 1988 гъэм къыщалъхуащ. Курыт еджапІэ нэужьым ар Къэбэрдей-Балъкъэр къэрал университетым адыгэбзэмрэ литературэмкІэ и къудамэм щеджащ, магистратурэри къиухащ. Мы зэманым КъБР-м Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ и институтым и аспиранткэщ. Абы къыдэкІуэу «Адыгэ псалъэ» газетым цолажъэ. УФ-м и Журналистхэм я зэгухьэныгъэм хэтищ.

Залинэ и ІэдакъэщІэкІхэр ди республикэм къыщыдэкІ газетхэмрэ журналхэмрэ щІэх-щІэхыурэ къытохуэ. Абы и рассказхэр итищ «Шыхульагъуэ» литературэ хасэм хэтхэм я тхыгъэ нэхьыфІхэр цызэхуэхъэса «КъудамэщІэ», «Шыхульагъуэм и вагъуэхэр» тхылъхэм. Мыгувэу дунейм къытехъэнущ Щомахуэм и тхылъ цхьэхуэ, «Мадоннэ» зыфІищар.

ЩОМАХУЭ Залинэ

АНЭ

Новеллэ

Бгы нэпкъ къыгуэудам, уэс къесагъащІэ теса фІэкІа умыщІэну, нурыр къызыщхьэщих сабий хужьыбзэ магъри тесщ. Сабийм и нэм къыщІэж нэпсхэр зытеткІуэ щыр кърилыгъукІ хуэдэщ.

– Сыт ущІэгъыр? – и бгъэдэкІуати и щІэупщІи зы ищІащ лЫжь мыщІыхум.

– Ухэт уэ? – нэпсыр зыщІэз нэхэм щІэлуэтыхьурэ къопсалъэ щІалэ цыкІур.

– Умыгъ, си щІалэ, улкъэ уэ, умыгъ, – игъэудэлужыну хэтщ мо сабийм и хужьагъым нэхърэ зи фэр нэхъ хужьыж лЫжьым.

Мы щыплэм щыпсэу псори хужь лъэпкът. Я псэм и нэхугъэ-хужьыгъэрат я фэми къыгъэлагъуэр. Зыри щамыбзыщІ, фэрыщІагъи щыземыкІуэ щыплэт.

– Сэ, сэ... – зэщоджэри псэльэфыркъым.

Зыщхьэщыс къуэкІийр гум щыхьэу къегъэпсалъэ щІалэ цыкІум. Езыр хужь щхьэкІэ, и набдзэри и нэбжьыцри фЫщІабзэт, Іупэ тхьуэплъ пЫрыпІ цыкІухэр нэпс шыугъэ гуащІэм машІэу зэпигъэтхъат. Абы нэхъри сабийр пфІэгуэныхь ищІырт. ЦыкІу псори дахэкъэ-тІэ, ауэ сабийр зыпэщІ хъун щыІэкъым. Псом хуэмыдэу щІэншэщ сабий гуфІэм и нитЫр.

Гъащлэ псо ящлэтц абыхэм. Цыхур нэхъ щынасыпыфлэ дыдэр и сабиигъуэ закъуэрщ... Сабиигъуэ кызызэрыдита къудейм щхьэклэ дызэрыпсэур куэд и уаси, а псэуным сыт хуэдиз гугъуехьрэ бэлыхьрэ пымышцлами.

– Уи закъуэу щхьэ утес мыбдеж, щлалэфл? – йоупщл дадэ лъагъугъуафлэр.

– Сэ зыри, зыри кысхуеижккъым, – гур хигъэщл и макъыр дрешей.

– Зыри зыхуэмей щылэккъым, – и макъым кыщлэувэ джэрпэджэжым жилэр тлуащлэу уи флэщ ищл мэпсалгэ мыдрейри.

– Иджыпсту саукыжащ сэ, сылгъуэу, сыклийуэ, кызызэмыплъу. Кысхуэмейуэ къалыгтэри, сыхыфладзащ. Сыкыгъэнащ си мамэ, дунейтым я зэхуаку сыдэту. Апхуэдизрэ зи гугъу кысхуащлэу си нэ кыхуиклыу сызэжъа дунейм сыкыдаккъым.

– Укъимыдауэ ара, хьэмэ...

– Си мамэ, псом нэхьрэ нэхьыфлу слъагъу, мы сыкъэзыгъуреихь псом щызилэ, гуауэ куэд, гуэныхь куэд зыдэзгъэва си мамэ, сригъуеклащ, – и сабий лэгу цыкыгъэхэмклэ и балигъынэхэр щлехъумэ.

– Сыт дунейр зэрыпщлынур? Гугъуехьрэ хьэзабклэ псыхьащ ар. Укъамыдамэ, нэхьыфлыххэщ. Гуэныхь здэщылэ гъащлэм ухуеиххэккъым. Абы уклуамэ, къабзэу, нэхуу укыкыжыфынутэккъым. Уеблэмэ, фыцлабзэ ущыхунри хэлъщ. Ар псалгэмакъ лэджэ, зэрыукл, зэрыфыщл, ныкыуакъуэ, нэпсеигъэ, фэрыщыгъэ здэщылэщ. Куэд насыпыфлэ цыхьуркъым уи нэр а кызыхуиклым.

– Абы анэ щылэщ, анэ гуапэ, анэ щабэ. Абы зы зэман мащлэкклэ щылэу къэклуэжахэм кыызжалэжащ. Бэлыхь псори плэпегъэхуж анэм и бзэрабзэ макъым. Сэ сисащ анэ куэщл, анэм игу къеуэклэр зэхэсхащ, жэщклэ къехьэлъэклыу плэрэ, жыслэу и бэуэклэм сыщлэдэлуащ, и хьэуаклэ сэ абы сиггэпсэуащ, зы шхыныгъуэ лэфлу зэдэдгуэшащ. Ауэ анэр зэи кыызэдэхэщлаккъым, зы псалгэ гуапэ зыкысхуигъазэу кыызжиллаккъым. – Хуцыхьэу кыщлэклынтэккъым. Гугъу езгъэхьмэ, жыслэу сыгузавэу, зэрыхьуклэ зыхуэзгъэкыинаккъым. Зыщыхуэзгъэгуси кыыхэклащ. Сыкыщыфлэмылуэхум, езыр-езыру сытеужт, сытыр си лэмалт?.. Хуэзгъэгъут абы сэ псори, тынш-тлэ апхуэдизрэ, уи щхьэ ухуимыту хьэлгъуэ сабий къепхьэклыныр? Сыпсэунут, хьэуар дыджми, гъащлэр еми, цыхухэр бзаджэми. Кыызатаккъым, кысхуагъэфэщаккъым, кыслэпыщлаудащ дунейр. Гъащлэ кызитыну схухаха нэхъ лъаплэ дыдэу дунейм щызилэным, сызыхуагъэфэщам и щыб кысхуигъэзащ. Куэд япэзубыдрэтлэ сэ? Сэ мамэ дунейм сыкыттригъэхьатэмэ, абы нэхъ анэ насыпыфлэ щымылэу и гъащлэр ирезгъэхьэклынт, зытезгъэхьэлэнтэккъым зы мэскъаалклэ, езгъэхуэпсэнтэккъым быныфлэ зилэхэм, сыгуфлэжу езыр сэ згъэфлэнт. Сэр-сэру зэми согупсыс: анэм и гугъуэу кыщлэклынт языныкыуэхэм хуэдэу семыдалуэу, кысфлэмылуэхуу, сымалыгтэу, гугъу езгъэхьу сыпсэуну, ин сызэрыхьуу, къэзгъанэу сежъэжыну. А псом сегупсыса иужь, си анэр згъэкъуэншаккъым зыкыи.

– Уи анэр дахэ кышцІэкІынт, – псалъэмакЪым тришынурами, щІалэ цІыкІур тригъэунурами кыпхуэмыщІэу, зэрыхэгупсысыхъар нэрылЪагъуу щІоупщІэ зи нурыр лЪагэр.

– СыщыжейкІэ, Іэджэрэ пщІыхъэпІэу кысхуэкІуаш, нэхъыбэу сигу кыинэжар абы и нэкІум нэхъри гуакІуэ кыпщичІу тета анэл пІащэрщ. Ауэ сэ сызыщыщтар абы и псэм ирищІэкІа фІыцІагъэрт, махуэ къэс багъуэу, зиубгъуу... Мамэ, мамэ, сэ сыту куэдрэ сегупсысрэт а псалъэхэр япэу ныщыбжесІэnum, нызэрыбжесІэnum. СлЪагъу сфІэщІырт узэрыгуфІэнур. Сыкъэбырсейрт дунейм сыщыпсэуну, зыпщызмыгъэнщІу жэщкІэ зыпхуэзгъэкъиину, кызыфІэзгъэщІырт жей жыхуалэр пщыгъупщэжауэ укыызэрысщхъэщытынур, укысхуэсакъыу, сэ зезгъэщІэгъуэкІыу, уи макъыр си гущэкъу уэрэду, уи куэщІыр гущапІэм я нэхъ щабэу. Ауэ быныр зритам и унафэщІкыым ...

Нэбжыщ Іувым хэлъ нэпс ткІуэпсыр ирилъэщІэкІри, зытес нэпкыым елЪащ сабийр. Абы ищІэр дадэм зэрилЪагъуу, и Іэр идзри, сабийм дамитІ кытекІащ. ДамитІым ирахъэжЪа щІалэ цІыкІур адреЙ нэпкыым кытетІысхъэжащ, гуфІэжу.

– Солъэтэф, дамэ сиІэщ, зызоІэт, – и фІэщ мыхъуу лЪагэу долъэтей. Сабий къарур сытым хурикъун, зэрызигъэкІэрахъуэу къохуэхыжри, дадэм и Іэплэ щабэм къохуэж.

– Сыт тезыр теслхъэн быну узымыдам? ЖыпІэрщ хуэфэщэнур...

– Мами? Хъэуэ, хъэуэ, сэ ар гугъу ехъыну сыхуейкыым, абы и зэранкыым ар, и гугъу умыщІ закъуэ. Содэ зэи сыкъамыльхунуми, гъащІэ жыхуалэр кызамытынуми, псори фызотыж, мамэ и гугъу фымыщІ. СынывольэІу...

Лыжбыр, зэрихъэлу, щабэу погуфІыкІ.

– Хъунщ, уэ щыжыпІэкІэ, уи хъэтыркІэ мызэкІэ къэдгъэнэнщ, ауэ абы сыт щыгъуи уэ дэлэпыкъуэгъу ухуэхуфынукыым, ар уи гугъуэ ухуэмылЪауэ. Езыхэм я Іизыныншэу зи бын кызылаыхыжахэм я сабийхэр я къэрэгъул бжыхыщ, ауэ псэ зэттар зи ІэкІэ зыукІыжам хуэфашцэрщ игъуэтыжынур...

Дамэ зрата сабийр дунейм кытехъэну, дунейм тетхэм якІэлыпІыны хуит ящІащ, ауэ цІыхухэм ямылЪагъуу, щэхуу. Арати, пшэ Іувыр и зыгъэпщкІупІэу куэдрэ, куэдрэ якІэлыпІыащ а цІыкІур цІыхухэм, Іэджэ ядилъэгъуаш абыхэм – зыгъэгуфІи зыгъэнэщхъеи. Ауэ нэхъыбэу дэзыхъэхыу увыІэгъуэ имыІэу щІым тетхэм щІахэпІыыхыыр сыт жыпІэмэ, защигъэнщІыртэкъым абы анэхэм якІэлыпІыын. И нэпс пІащэр кыфІыщІэхуу кІэлыпІыуапсэрт анэм гуфІэу игъэджэгу сабийм. Гуауэуи мыхъумыщІагъэуи илЪагъу псор щыщыгъупщэжырт абдеж. Псори щІитыну хъэзырт, а сабий насыпыр зыхищІэн папщІэ. АрщхъэкІэ гу кылылатэнтэкъэ зэгуэр, кылылатащ. Дамэ къезытам езым и ужь иригъэувэри жыжЪэ дыдэ кІуэцІришащ.

– Мор къэпщІыхужрэ? – и Іэпэр еший зи ныбжбыр хэкІуэта цІыхубзым дежкІэ.

– Ар сцІыхуу щытакыым сэ, – зэрыІэнкуну къетыж жэуап мыдрейми.

- ФІуэ еплэ.
- СцІхуркыым...
- И бэуэклэм, игу кьеуэклэм едалуэт.

ЦІхубз жейм бгъэдыхъэри и щхъэр и бгъэм трилъхъащ. Нэ плащэхэм я лыдыклэм гурылуэгъуэ ящдырт цІхубзыр кыизэрицІхужар сабийм.

- Ар дауэ? Мыр...
- Анэ пхуэмыхъуаращ.

– Сэ кыизэрысцІхужуам хуэдэу щыткыым мыр. И анэл кыизэрысцІхужу щытар дэнэ кІуа? Сытуи жьы хъуа? Сэ мыр иджы анэ схуэхъужыну? Сыту бжеслэн хуей куэд силэ сэ, мамэ...

– Къэгъанэ, гущІэгъу зымыщІэ гущІэгъу хуэфашцэккыым. ДунегъэкІи ахърэткІи ипшыныжынущ абы и гуэныхъыр. Апхуэдэхэм бын и ІэфІ зыхащІэну яхуэфашцэккыым. Аракыым уэ уи анэр...

Зызычэтхъэж, анэ лъапэм къахукІэрымычыж сабийр быдэу иІыгыу лІыжкыым кыишэжри, имыгъээжын папщІэ, ирита дамитІыр кыитрихыжащ. Абы и ужькІэ а щыплэхэм сабий нурыр шалъагъужаккыым. Ауэ, гъэщІэгъуэнракъэ, куэд дэмыкІыу щІылыэм щІалэ цІыкІу кыишцалъхуащ нурыр кыишхъэщихыу ...

Лыжъ нурыбэр шабэу погуфІыкІ анэл плащэ зи нэкІум хэс анэр гъащІэ ныкыуэклэ зыщІэхъуэпса быным шабэу, хуэсакыу, елушащэу щІылагъукІэ. Мыдрей цІыкІуми зэрылэкІкІэ анэ бгъафэм зыщегъафІэ, и щІыхуэу анэм кыитехуар иригъэпшыныж хуэдэ...

Шорэ Маринэ Бахъсэн районым хыхъэ Зеикъуэ къуажэм 1980 гъэм къыщальхуащ. Курым еджапІэ нэужьым абы Къэбэрдей-Балъкъэр къэрал университетым и медицинэ колледжыр къиухащ. И ІэщІагъэкІэ дохутырми, Маринэ усэ тхыным куэд щІауэ дехъэх.

Усэхэр

ШОРЭ Маринэ

* * *

Сыт нэхъ лейуэ пхэлъыр? — КъысхуэмышІэ...
Уэ сынопльри, согупсыс куэдыщэм.
Хуэдэщ а уи нитІыр вагъуэ лыдхэм,
Ахэрщ псэр зыгъэнщІыр, — зым хуэмыдэ...

Уи хьэл-щэным щыІэми нэхъыфІ,
Сэ нэгъуэщІхэм зикІ уапэзмыщІыф...
Псом нэхъ лейуэ пхэлъри къысхуэмышІэ,
Уэ сынопльри, согупсыс куэдыщэм.

* * *

Сынэщхьейщ, узмылъэгъуам зы махуэ,
Сынэщхьейщ, угувэм зы сыхьэт.
Гъатхэри, уэрыншэм, сфІэщІымахуэщ,
Дыгъэ бзийр къызэдэхащІэ пэт...

Сынэщхьейщ, къызжепІэм псалъэ жагъуэ,
Сынэщхьейщ... ИмыІэ си гум псэху.
Зеиншафэщ уафэр, изми вагъуэ,
Узмылъагъуу щытмэ, дуней нэху...

* * *

Сыщхьэхуитщ, сыхуэдэщ кьуалэбзум!
Сыщхьэхуитщи, шынэ сигу илбыжкьым...
Псальэ жагьуэ си щхьэр зыгьэвум —
Сыщхьэхуитщ иджы — сегупсысыжкьым.

Ухэзбжащ си гьащІэм и блэкІам...
Ухэзбжащ... сыхуейми сыхуэмейми.
Хэздзэжащ псы уэрым дяку дэлъар...
Хэзджэжащ... нэпсыншэу псэкІэ згьейми...

* * *

Щхьэцыгьуэр Іэпщэм ешэкІауэ,
ЗдыхуеймкІэ сешэ зэман бзаджэм.
А щхьэзыфІэфІым и унафэм
Пэрымыуэф си псэ сымаджэр.

«Дэнэ сыздэпшэр?» — жьэм жимыІэ,
«СыутІыпщ!» — жимыІэ гу бэмпІам,
Схуэмышэчыжу щыхьукІэ гьащІэр,
КьыщІож нэпс уэрхэр нэ пльызам...

* * *

ЗэщІэлыдэу вагьуэ
Уафэгу кьабзэм исщ.
Пхысшу нэкІэ льягьуэ,
Жэщым и куэщІ сисщ.

Налкьут зэщІэпщІыпщІэм
СфІытопльызэ нэр —
СфІахьэхуа мы си псэр
Попльэ зы фІы гуэр.

БЕТХОВЕН И СОНАТЭР

Щи, ныжэбэ ильэс зэблэкІыгъуэщ.

Жыыр йокІ, щІэр кьохъэ.

Цыхухэми, щхъэж зэрыхузэфІэкІкІэ, абы зыхуагъэхъэзыр. Тыкуэным зэблэкІыпІэ щыбгъуэтыркъым. Бэзэрри апхуэдэщ. ЩІэми жьыми зыгуэр кьалыхъуэ, кьагъуэт, кьащэху; иджыри кьэзымыгъуэтам кьажыхъ, зыри кьэзымышцэхунухэми, псэхугъуэ ямыІэу адэкІэ-мыдэкІэ зоулэри, зэблэкІыпІэр яубыд...

Уэс хьарзыни тельщ. Мес, иджыри тІэкІу кьрепхъых. Аращ ильэсыщІэр нэхъ зыгъэдахуэ, абы нэхъ езэгъыу ябжыр – уэс тельмэ, абы ищІыІужкІи тІэкІу кьрипхъыхмэ. ИрегуфІэ, нтІэ, мис иджы: а зыщІэхъуэпс дьдэр кьайхъулІащ! Арауи кьыщІэкІынщ нобэ хэт сыт хуэдэ кьалэн зыхуигъэувыжами, кьытемыхъэлъэу, кьытехъэлъапэми, зыфІимыгъэІуэхуу, а мурад зыхуищІа дьдэр зыІэригъэхъэну щІэлъэпІастхъэр.

Мес, мо цыхубз цыкІури, дауи, пІащІэу унэм мэкІуэж. Ауэ сыт абы иІыгъ кьомыр: сумкэ, сумкэ гуэр, зэкІуэцІыль, зэкІуэцІыпха, хьуржын... ИтІани сэ кьызгуроІуэ апхуэдэм лей гуэри кьызэримышцэхунур. Дауэрэ нихъэсми, а иІыгъ псори нихъэсынущ абы унэм, бын-унагъуэри зэ гуфІэгъуэу игъэгуфІэнущ. Ауэ, уи фІэщ зэрыхъун, и сумкэхэр кьиунэщІу, ихьар Іэнэм кьытрильхъа, кьытригъэува нэужь, иджыри зыгуэр кьыхуэту, иджыри кьыщыгъупщалауэ, тыкуэным е бэзэрым иджыри зэ щІытригъээзэжын гуэр Іуэхум кьыхэкІынущ, ар кьызэрищэхун иІэжрэ и ахъшэр иухарэ – абы и гугъу умышцІыххи...

Мо фызыжь гъуабжэ цыкІур-щэ, тІэкІуи хуэІушэу... Езым и щІыІур зэблэпхыкІами, и щхъэлъащІэр ибгъукІэ фІыуэ екІуэтэкІами, хуэсакъыпэу, зы пІащІабзэ икІи зыкьызых тэрэфарэ гуэрхэм елІэлІапэу кІуэцІишыхъа удз гъэгъа дахэр уи пащхъэм кьыщызыгъафэр... Уэ сыт хэпщІыкІрэ ар, щІыІэм исауэ, зэрыкІэкуакуэм? ИтІани абы дэтхэнэ зы блэкІми псалгъа гуапэ кьыхуегъуэт: псори, псо дьдэр мыхъуми, зыкьом и удзым кьригъэхъуэпсэн, ар ямышцэхункІи Іэмал имыІэу кьытригъэлъэдэн папщІэ... Удзыр зыщэхуу, ар ныным хуэдэу Іэтауэ зыІыгъыу, кьыпэллгъэр ирагъэгуфІэну ежъэжхэм кьахэкІыу пІэрэ зы, нэгъуэщІ мыхъуми зы закъуэ, – а фызыжь цыкІури нобэ лъэпІастхъэхэм ящыщ зыуэ зэрыщытым егупсысыну? Хэт зыщІэр – удзыр кьызэрыІэрыхъамрэ зэрищэфымерэ кьыдидзэ тІэкІур абы зыхуигъэтІыгъуэр? КІэкуакуэу уэрамышцхъэм здытетым абы и щхъэм щызэригъэзахуэу, и гур кьэзыгъэхуабэр?..

Кьытегуплэу иІыгъми, кьемыхъэлъэкІыу, кьехъэлъэкІыпэми, зыкьуимыгъащІэу, дзапэ уэрэд тІэкІуи жиІэу и унэм хуэпІащІэ мо лы кьамылыфэ пашІабгъуэр-щэ? И зы Іэ лъэныкьуэмкІэ сумкитІ иІыгъщ, и блэгущІэми зыгуэр кІэщІэлъ хуэдэщ. Ауэ ар зыхуэсакъыпэр – адрей Іэ лъэныкьуэмкІэ иІыгъ гуэгушыхъу щхъуэ-фІыцІафэшхуэрщ: адыгэм гуэгушыр зыхильхъэ щыІэкъым, гуэгушыл зытемыль Іэнэри ильэсыщІэ Іэнэу кьилгытэркъым.

Студентхэр-щэ! Пэжщ, студент псори зэхуэдэкъым. Я гуащІэдэкІуы зы сом зыхэмыль «Мерсым» пллаплІэу ильу, а хуэсакъыпэурэ кы-щагъэшыхъэ дьдэм и деж газым щытракъуэу, цІыхухэр кыиыгъащ-тэу маршынар ягъэгъахъуэу, – иджы апхуэдэ студентхэри щыІэщ... Ауэ мо щІалэ къуэгъу цІыкІуитІыр, дауи, абыхэм ящыщкъым. Я папкэ тІэкІухэри я блэгущІэм кІэщІэкъузэпауэ яІыгыщ. Зым курткэ гъуабжафэ-сырыхуфэ, фІыуи хуэтІорысэу, щыгыщ, адрейм и бэльтори нэхъ щІагъуэкъым. Дауи щрети, мы тІум нэхъ лЫгъэ зиІэ нобэрей махуэм сэ кыысІэщІэлыгъуакъым: мы зэрызехъэри къафІэмыІуэхуу, нобэ хуэдэ махуэми библиотекэм кІуэуэ ешыхукІэ щылэжъауэ фэ ятетщ абыхэм. Иджыри зыгуэрым гуащІэу топсэлыыхъ а тІур. Ауэ гъунэгъу кыы-зэрысхуэхъуу, я псалъэмакъым пач: нэгъуэщІым зэхрамыгъэхынІауэ. Ярэби, а тІум ныщхъэбэ я гугъэр сыту пІэрэ? НэгъуэщІ мыхъуми, джанэ хужь къабзэ яІуэ пІэрэ, хъэзыру къащтэу зыщатІэгъэну? Я благъэ гуэ-рым я деж кІуэуэ я ІэнэкІэм пытІысхъэну? Хъэмэрэ, «си бжэныхъуи си бжэныхъуэ» жызыІам нэхъей, зыкІи кыыхэмыщту, я общежитым нэху кыыщекІыну?

Арыххэу зы хъыджэбз гуп гъунэгъу кыысхуохъури, си гупсысэр сІэпауд. Ярэби, дэ дымышІэу зыгуэр хэмыльу пІэрэ мы ильэсыщІэм и Іуэхум? Апхуэдэу щІыжысІэри? Си фІэщ хъуркъым ильэсыщІэм ирихъэлІэу хъыджэбзхэр нэхъ дахэ мыхъуу. Мес, зэрыгъэдыхъэшыху блэкІ мо пщашэ гупым яхэбдзыну зы яхэт! НтІэ, ильэсыщІэм и пэкІэ е и ужькІэ ахэр апхуэдизу зэкІуж? Ар пэжмэ, дауэ щІалэхэр ильэс псом зэ-рылажьэр, зэреджэр, щхъэж и ІэнатІэ зэрыпэрытыр, – мо тхэІухудхэм я ужь иувэу емыжьэжу? Зы ахъмакъ зэ жиІауэ ягъэхъыбар: «Хъы-джэбз дахэ ухуеймэ, Краснодар кІуэ», – жиІэу. Пэжщ, ар ахъмакъ дыдэу щымытагъэнкІи мэхъу – сыкыиыгъэгубжьати, сепхъэшэкІауэ аращ. Ауэ сэ шэч кыызытезмышъэжыр зыщ: ди Налшык зэи къэкІуагъэнутэкъым ар. Налшык къэкІуауэ щытамэ, ди хъыджэбзхэр ильэгъуатэмэ, си Іуэхути абы Краснодар дунейм тетуи-темытуи ищІэжтэмэ! Мы дунейшхуэм зы къали щыбгъуэтынукъым – Налшык хуэдэу хъыджэбз дахэ куэд зыдэс!

Абы шэч хэлыкъым, ауэ... сыт сэ ныщхъэбэ сщІэнур? Нобэ тыкуэнри бэзэрри зыгунэщІахэм я Іэнэр нэхъ екІуу зэрауэдэын Іуэхущ зэрахуэр. Ауэ Іэнэри Іэнэм телъри щыІэфІыр – уи гъусэу а Іэнэм кыыбгъэдэсын уиІэмэщ. УимыІэмэ-щэ? Мис сэ схуэдэу? ФІыуэ пльагъу уи гъусэмэ, ущогуфІыкІ, кыыпщогуфІыкІыжри, – уи хъэмтетыгъуэщ; ильэсыщІэ лъэпкъ хэмытуи, дэтхэнэ зы махуэри ущыгуфІэн, ущыгушхуэнщ.

Ауэ зэи хуэмыдэжу закъуэныгъэр нэхъ кыыщыптехэлыгъэр ильэсыщІэм и дежщ. Уи благъэм укІуэнуи къемыкІуэу. Уи ныбжьэгъу-ми... абыи езым и щхъэ Іуэху зэрехуэж. Сэ... сэ си Іуэхур щхъэхуэщ, сэ езыр жылэм сарещхъкъым, си Іуэхури – аращ.

Хъыджэбзхэм сыкъамыдэуи схужыІэнукъым, сэ езыр сытау-чэлмышІу кыыщІэкІынщ... Сытыт Дзадзунэ и лажьэр! Сэ сыбгъурыту къесшэкІыурэ – япхъуатэри ежъэжаш! ФатІимэ гуэрыр аракъэ зэры-хъуар? Хъэсэни аращ хуэмыухыр: «Къалъхур изогъашэ, къашэр согъэны-сэ», – жери, кыысщІонакІэ. Аращ Хъэсэн зыхуэлэзэр... и дзэлыфэр итІмэ, зы бэлыхъ кыыпхуилэжъауэ кыыфІощІыж. Зымахуэ абы кыызжелэ мыр: «Зы кыыдэнэжа гуэр щыІэмэ, жи, зэрэ-тІэурэ убгъэдыхъэ-убгъэдэкІ хуэдэурэ зыкъэгъэлыгъуи – етІуанэ махуэм яшауэбжы!» – и фІэщыпэуи мэдыхъэшх. Сыт абы ещІэнур? Мурид апхуэдэкъым. Сэ жылэм са-

зэремыщхыыр абыкІи кыэпщІэнуц: ныбжьэгъуитІ сиІэщи езы тІури зыкІи зэщхыкыым! Мурид цІыху Іэдэбщ. Хэгупсысыхыауэ фІэкІаи псалъэнукукыым. И гыашІэр профессору, лекцэ кыеджэу ихыауэ фІэкІаи пщІэнкыым. УмыпІащІэ, жи. Уи натІэм кыритхам иджыри ухуэзакыым, жи. Япэ кыыпІэрыхыэр кыапшэу уежыэж хыурэ, жи. Иджы дыдэщ, куэд щІакыым, зы гыэщІэгъуэныщэ абы кыыщызжиІар... Уи натІэм кыритхар Бетховен и сонатэу кыыпщохыу. Аращ лыагыуныгыэ жыхуаІэжри. Абы елыгытауэ адреи псори шыуан кІыргыщ, жи. Япэ кыыпІэрыхыэр зыпхыуатэу ежыэжым и дежкІэ Бетховен и сонатэри шыуан кІыргыри зыуэ аращ, жи... ГыэщІэгъуэныщ а Мурид! И псалъэхэри лыду кыыпщохыу, и нэ фІыщІэ хыуреишхуитІым ещхыу.

Ауэ Муриди, Хыэсэн ещхыыркыабзэу, кыишэри лъэныкыуэ зригыэ-заш. Мис иджыпстуи пІащІэ-тхыытхыу ягыэхыэзыр хыунщ я ильэсыщІэ Іэнэр. Бетэмал! Хыэуэ, хыэуэ, нобэ а тІум языхэзи кыысхуэмызэмэ нэхь кыэсштэнуц. Сымылгыагыу аракыым. Солгыагыу си ныбжьэгъужыитІыр. Я гуэныхы сыхуейкыым, икІи сыкыалгыагыуж. ЗэрыжаІэщи, сыдрахыеймэ сыгыущІэу, сыкырахыэхмэ... апхуэдэу нэмрэ псэмрэ сыхуахыу, сагыэхыэщІэнуц сыкІуэми. Ауэ нобэ... НэгъуэщІт сэ нобэ кыэслгы-хыуэр...

СелІэлІапэу си жыакІэр супщ, сиІэм я нэхыфІыр зыщыстІагыэщ, си «гыуэмбырэщыр» (заводым сыщылажыэурэ, ильэсиблым кыэзлэжыа си пэш закыуэр) згыэбыдэри уэрамым сыкыыдыхыащ. Сыкыыдыхыащи – зызоплгыыхы. Ей, мы ди Налшыки! Дунеишхуэм щыбгыуэтынкыым ди Налшык нэхырэ нэхь кыалэ дахэ! Модэ Париж, Рио-де-Жанейрэ, жаІэ! Ар жызыІэм Налшык имыщІыхуу аращ, абы шэчи-шубыыхыи хэлхыкыым.

Сыт, сыдокІуей, сыкыохыж. Зызоплгыыхы. Іуэху зиІэхэр пІащІэу зблож, Іуэхуншэр сэращи (тІэкІу хэгыэзыхыауэ жыпІэмэ, сэ нэхырэ нэхь Іуэхушхуэ зиІэ яхэту пІэрэ а зблэж-кыызблэжыж кыомым!), сыдокІуей, сыкыохыж.

Абы хэту зы хыыджэбз дахэшхуэ си нэр фІонэ. А зыр адреи псом кыахэзубыдыкІынкІэ щІэхыуами щхыэусыгыуэ иІэщ: а зыр щытт, зыщІыпІэкІи мыкІуэу икІи мыжэу, зыгуэрым пэплгыэу кыыщІэкІынт. Зыблызогыэх. Зыкыыблызогыэхыж. Езыр щытщыи-щытщ. Зэзэмызэ сыхыэтым еплъ хуэдэу кыысфІощІ. Дауи, ар зыгуэрым поплгыэ. Арыххэу сэ гузэвэгыуэ сыхэхуащ (уделэмэ, гугыукыэ!): ар зыпэплгыэр кыэсмэ, Іуишрэ ІукІыжмэ... сыт итІанэ щІэжынуц? Сыт пщІэнуц, делэжы, жызоІэ сигукІэ, уи Іуэхууи дапщэ яхэлъ – пэплгыэми зыпэплгыэми? ИтІани...

Сежыэж хуэдэ сощІ. СыбллокІ. Лыгыэм зызогыэхыри нэхь жыжыэ-Іуэу сыІуокІуэт. Ауэ, жыжыащи сыІумыкІыфу, кыызогыэкІэрэхыуэжри гыунэгыу зыкыыхузощІыж. Езыр щытщыи-щытщ.

Апхуэдэурэ тІэу зисча, щэ зисча, ауэ дапщэрэ зисчыми, кыэзгыэзэ-жын хуей мэхыу. Езыми гу кыыслгытауэ кыыщІэкІынуц иджы. И Іупэр тІэкІу зэтеж хуэдэу мыхыауэ пІэрэ?.. КыысщІэнакІэмэ-щэ?

Апхуэдэурэ зы тэлай дэкІауэ, зэрызгыэщІэгъуэнуц сымыщІэу, езы хыыджэбзым зыкыысхуегыазэ:

– Уэ, щІалэ, дауи, ныщхыэбэ зыкыипхыу зы нащхыуэ дахэшхуэ убгыэдэсмэ бдэнут?

Соплгыпэри, езы хыыджэбзыр нащхыуэщ, моуэ щыІи нащхыуэ дахэ дыдэ! Апхуэдэщ. Дауи, езыращ, «нащхыуэ дахэшхуэр», согупсыс. ИкІи, зызымыгыэгуащэу:

– Ахьей, здэнт!

Хыджэбзыр кыыпогуфІыкІри:

– Зэ умыпІащІэ, дакыикыитху дыпэггэплэж. Вэлодэ кыыІухьэн хуеящ.

Сэ зыфІэзмыггэІуэху хуэдэу сыщытщ, ауэ сигукІэ тхьэ солгэІу абы Вэлодэ жыхуиІэр иггашІэкІэ кыыІумыхьэну.

ИкІэм-икІэжым хыджэбзым жеІэ:

– НтІэ, уарэзымэ, мыхэр кыыздэбубыдурэ мис мо бжэ Іухам щІэдггэхьэ. Вэлодэ кыогувэ. Абы фІэкІа сыпэплгэ хьунукыым.

«Мыхэр» жыхуиІэм сеплгэмэ, тхылымпІэ пхьуантэ зыкыомыфІт, пщыкІутху е тІощІ хьун, дахэу зэггэкІуауэ, зэтету щытт. Сыбггэдохьэри зы кыызоІэт. Сэ сщІэркыым абы и хьэлгьагыр, ауэ сэ кыызэхьэлггэкІакыым. «Бжэ Іуха» жыхуиІэм нэсыхукІэ лгэбакыуэ тІощІ дэлгьми арат.

– Зэ умыпІащІэ, – жызоІэ, – апхуэдэу тщІынкыым.

– Дауэ, нтІэ, зэрытщІынур?

НапІэзыпІэм си бэлгтор щызоггэхури хыджэбзым ІэщІызолгхьэ:

– Уэ мыр Іыгг, упІыщІэмэ, зытеубггэуэ. Пхьуантэхэр сэ схьынщ.

– Ар дауэ? – жеІэ пщашэм, тІэкІуи укІытгэу. – Уи закыуэ а кыомыр узггэхьыну сыхуейкыым. КыыздгІэпыкыуэ закыуэ.

– Хьэуэ, – жызоІэ. – Дызэпекыуу, дылгэпэрапгэу тхьы нэхрэ си закыуэу нэхь кыызэтынщэкІынущ.

– Хьунщ, нтІэ, абы щыггэуэ...

ПщІы соупс сиггэбгэуакыым жысІэмэ! Ауэ, сиггэбгэуами, пхьуантэхэр псори схьыри жыхуиІа дыдэм и деж хуэзггэуващ.

– Кыысхуэггэггэу, щІалэ, апхуэдизыр уи закыуэ птезггэхуэну сыхэтакыым... – жиІа щхьэкІэ, хуэздакыым:

– Аууей! Узытепсэлгьыхьын хэлгкыым. Апхуэдэ Іэджэ махуэм кыызоІэт сэ! – жысІэри, зыфІэзмыггэІуэхуу си бэлгтор щыстІэггэжаш.

Хыджэбзыр гуапгэу кыысщыгуфІыкІащ, иужькІэ, «зэ умыпІащІэт» жиІэри бжэщхьэІум ебэкыуащ, бжэри кыыхуищІыжаш.

«Зихуапгэу кыыщІэкІыжыну хьунщ, – согупсыс сэ. – Сыт иджы ар кыызэрыдэхьэхьунур? Кино жысІэн хьэмэ театр жысІэн?..»

СынокІукІ-сыкыокІукІри сыщытщ. Нэхь иныІуэ зыкыищІауэ кыес уэсыр си нэкІу кыызэщІэплгэм гуапгэу кыолусэ. Хыджэбзыр кыыщІэкІыжыркыым. «Ярэби, кыыщІэмыкІыжыххэну пІэрэ, нтІэ, мы пщашэр?» – щыжысІэ дыдэм бжэр кыыІуехри кыыщІокІ, зэкІуэщІышыхьа гуэри иІыггщ.

– Кыысхуэггэггэу, тхьэм щхьэкІэ, телефоным сиггэггуващ. Ар сщІатэмэ, щІыІэм ухэзмыггэггэу...

– Іуэхукыым ахэр, умыгузавэ, – жызоІэ.

– Упсгэу, щІалэ! Нобэ икыукІэ укыыздгІэпыкыуащ. Иджы зыгуэркІэ сынолггэІунуши, сыкыэбггэщІгэхьункыым...

– Уэ жыпІауэ сэ сымыщІэн мы дунейм тет!

– НтІэ, мис уи «нащхьэуэ дахэшхуэр», сІых, шампанскэщ, ростовскэщ, нэхьыфІ дыдэм щыщщ, ныщхьэбэ уи Іэнэм тебггэуванщ.

Сэ сызэрыщыгуггэмрэ Іуэхур кыызэрыщІидзымрэ шурэ лгэсрэ я зэхуакут! Хэт кыысщІэнэкІэнуми хуитщ, ауэ, пэжыр жыпІэнумэ, гущІыхьэ сщыхьуат пщашэм кыызжиІар: моуэ зы фІыгггэуэшхуэ гуэр упаггашлггэурэ екІуэкІыурэ, мис иджы и чэзур кыэсаш щыжыпІэ дыдэм

и деж – уи нэжыгъым кыыхуээу ІэштІым зэрамыщІэж уІуагъэплъэжам нэхъей!

Дауэ хъуми, зэ зыкъэсщІэжри: «Хъэуэ, – жысІащ быдэу, – абы фІэкІа Іуэхутхъэбзэ имыщІэу адыгэлІыр къэкІуэкІакъым».

– Упсэу, – жи хъыджэбзым, – си фІэщ мэхъу уэ нэсу узэрыадыгэлІыр. Уэ нобэ цІыхугъэ бдэслъэгъуащ. Абы сэ иджыпсту уасэ хуэзгъэуу аракъым. Ныщхъэбэ узыбгъэдэсыну гуфІэгъуэ Іэнэм си цІэкІи зы бжъэ щыпІэтыну аращ мыбы кыкІыр, аркъудейщ.

«Хъэуэм» сыщыхутемыкІым, езыми кІыхълІыхъ зэрызимыщІыну спахигъэкІыу пиупщІащ:

– НтІэ, фІыкІэ! Сэ лэжыгъэ кыисполлъэ. ИльэсыщІэ къэблэгъар угъурлы пхуэхъуну!

Сегупсысыну сыхущІыхъатэкъым, кыщызжъэдэхуам:

– Нэхъ кІасэІуэу, уи лэжыгъэр щыбухым, сыкыІухъэ хъун?

Пщашэр ткІийуэ кызоплъри: «А жыхуэпІэр игъащІэкІэ мыхъунщ. ФІыкІэ», – щІохъэж, бжэри кыыхуещІыж.

Сытыт кысхуэнэжыр? Зыкъэзгъазэу сыкыІукІыжыну аратэкъэ?

Абы сыздегупсысым, бжэр «хъушт» жиІэу кыІуехыжри: «Хъуну-мэ, зы дакъыкъэ закъуэкІэ умыпІэщІэжыт».

Сэ сыпІэщІэну си гущхыи къэкІыртэкъым.

– Уэ ущІалэ хъарзыни хуэдэщ, цІыхугъи пхэлъщ, насыпи пхуэфашщэщ. Ауэ, хуит сыкъэпщІмэ, зы чэнджэщ уэстынут. Мы зэрыхъзэрийм ухэлъадэу уэ пхуэфэщэн хъыджэбз иджыпсту кыыхэбгъуэтэну гугъуш. Абы нэхърэ – унэм кІуэж. КІуэжи, уи нэр уфІыщІауэ, зы сыхъэт ныкъуэ хуэдизкІэ егупсысыжи къэщІэж: ильэсым къриубыдэу умыщІэххэу узрихъэлІауэ щыта хъыджэбзхэм ящыщу дэтхэнэра кызээрщІуплъэу зи нитІыр уафэхъуэпскІыу къэлыдар? Мис ар къэлыыхъуэ, къэгъуэти, аращ укъэзымыгъэпщІэжыну.

Ти, сыкыІуокІыж, тІэкІуи си дыхъэшхын къэкІуауэ. Чэнджэщ!

Вэлодэ ет апхуэдэ чэнджэщхэр! Абы нэхъ хущІыхъэгъуэ иІэ хъунщ, – сыхъэт ныкъуэкІэ и нэр уфІыщІауэ щысыну, – нэгъуэщІ мыхъуми, дяпэкІэ кыкІэрымыхуу къэкІуэнщ. Е, хэт ищІэрэ, и нэр иуфІыщІ-кыгъэплъэжу джэгуурэ армырауэ пІэрэ ар нобэ зылъэхъар? «Ильэсым къриубыдэу...» УкъэщІэрейщ уэ пщашэ цІыкІур: сэ сщІэжрэ ильэсым къриубыдэу хъыджэбз дапщэ срихъэлІами, ари сымыщІэххэу! Щэ хъурэ, мин хъурэ? Мынэхъ тыншу пІэрэт а къомыр зы клуб гуэрым е нэхъыфІыжыр стадионым щызэхуэпщасу уахэдэну! Ауэ, Іуэхушхуэракъэ, нобэ зыми хущІыхъэркъым. Псоми къажыхъ, хэт бээрым, хэти тыкуэным мэпІащІэ. Аргуэрыжъти, уи щхъэ закъуэ-уи лъакъуитІу укысхуэнащ.

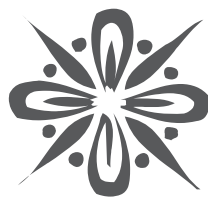
Апхуэдэу сыхъущІэурэ унэм сыкъэсыжаш. СыкыщІэкІуэжари сыт – нэгъуэщІ мыхъуми, зызымплъыхъу, зытезмыгъэууэ? Сыт иджы си закъуэ пэш нэщІым щІэсщІыхъыну? Хъунщ, нтІэ, сыкыщысыжакІэ, сыщІыхъэжынщ. НетІэ, зыгуэр Іейуэ кысхуэныкъуэ нэхъей, сыпІащІэу сыщІэжат. Иджы шей сефэнщ. ТІэкІу зысІэжъэнщи, аргуэрыжъщ, сыщІэкІыжмэ мэхъу.

СыщІохъэж, си вакъэр лызох, си бэльтор щызохри, япэ сызрихъэлІэ шэнтщхъэгъуэм сытотІысхъэ. Мыбдеж тІэкІу зыщызгъэпсэхумэ щхъэ мыхъурэ, жысІэу сигу къокІ. СымыщІэжурэ си нэри зэтызопІэ... Ауэ зэт, хэт ищІэрэ?.. АрщхъэкІэ зыри си нэгъу кысхущІэмыгъэхъэурэ

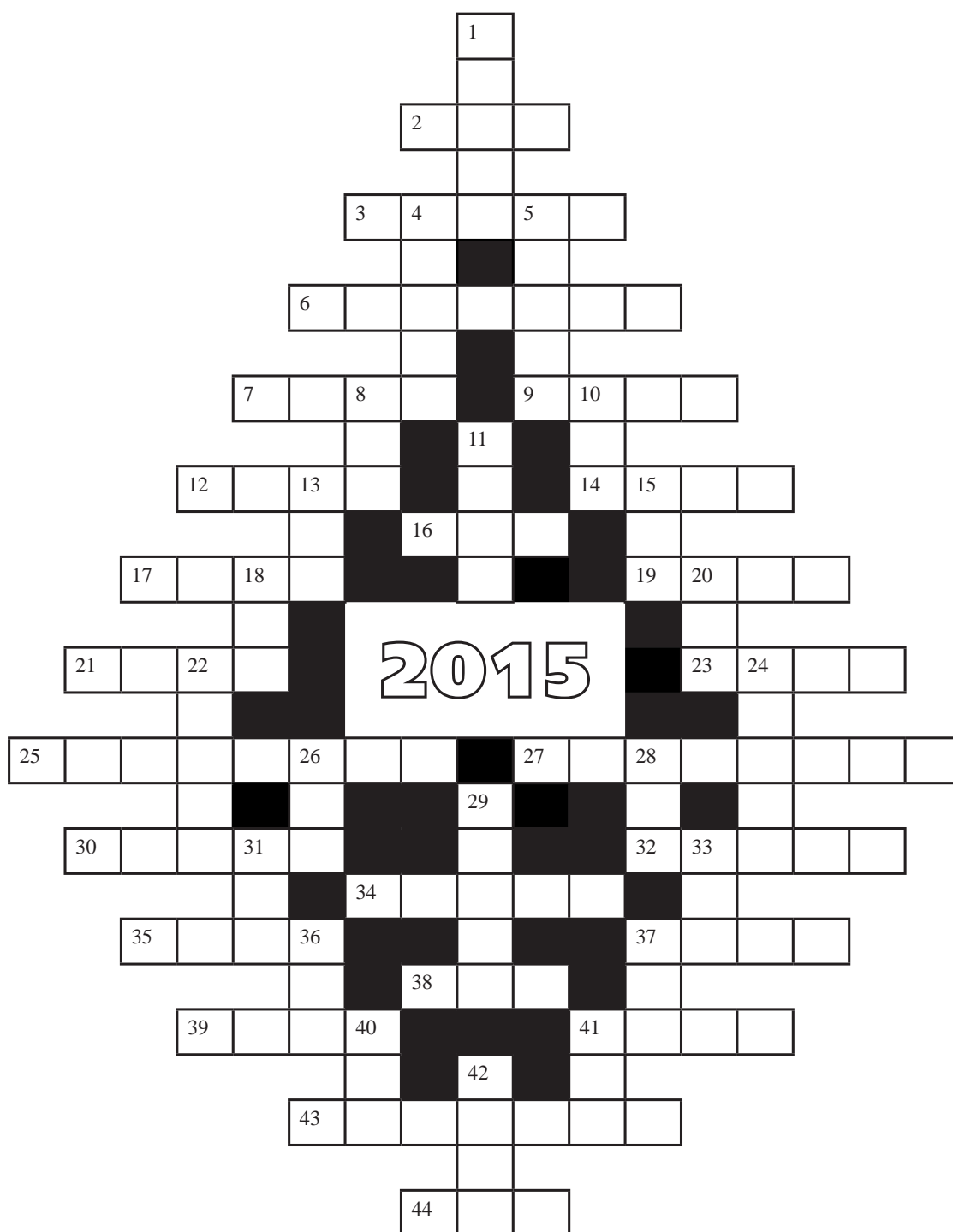
дакыккэ зытІуци докІ. ИтІанэ... Уа, а нобэрей хыджэбзым зы кІэщІушыгэ гуэр хэмылбу пІэрэ?.. Ар апхуэдэу щымытмэ, сыт мы слъагыхэр? Зыккым икІи тІуккым. Арккым, апхуэдиз хыджэбзри дэнэ щысІыхурэ? Мес, зым и Іупэр зэтож. Адрейри кысхуогуфІэ. Зэт!.. Зым щІэмычэу кыотрегъэзэж, псоми ящІыІу кьоху а зыр! Тэмэм! Мис иджы къэзгыэтащ! Хьэуэ, хьэуэ, ар Дзадзунэтэккым икІи ФатІимэтэккым, ар нэгъуэщІт... Зыми ещхьтэккым ар кызырэзыплъ щІыкІэр. Абы и ІупитІ зэтежри и дзэ хужь сатыр дахитІри зыми хуэмыдэжт. И нэ кьуэлэнитІым гуапагъэу кыщІихыр-щэ! Уэт кьэплъэнэф! Дэнэ альбандэм здэщылар мы си нитІыр? Си нитІым сыт я лажьэр: гурмышлэмэ, нэр плъэрккым, жи, дэнэ сэ сыздэщылар?

Сыккыщолъэт, зызохуэпэжри – гьуэгу сытоувэ.

Автобуси троллейбуси сыпэмыплъэу, пэжыр жыпІэмэ, сызэрыхуэныккыуащи щымыІэу, сыкІуэрт сэ, хьуаскІэр кыспихыуи кыщІэкІынт.. Ярэби, нетІэрей хыджэбз дэгъуэшхуэр кызыхьэлІатэмэ, иджыпсту дауэ дызэІэпыкІыну пІэрэт дэ тІур? Тынш дыдэу: «Чао, сэ сопІащІэ. Си ныбжьэгъуфІ Мурид и псалъэм кыкІыр сэ кыщызгурыІуар иджыпсту. Уэраккым Бетховен и сонатэр!» – жысІэнти зэфІэкІат. Ауэ... зэт... хьэуэ... ари хьурккым: а пщашэм и фІыщІэр дэнэ пхьыну? Ар мыхьуатэмэ, хэт ищІэрэт сэ илъэсыщІэр кызырэизгъэхьэну щІыкІэр? Хыджэбз сымысІыхум сыхуэзащ, сыкІэрыхьыжьэри – зы чэнджэщ телъыджэлажьэ кыпысхащ. А чэнджэщым тегу си Іуэхур ежьэри – илъэсыщІэри махуэ схуэхьуащ, си насыпми абы кыдыгъэзащ. Ауэ ар нэгъуэщІ хыбарщи, абы иджыпсту дыхыхьэнккым. Мы кьезгъэжбар и кІэм нэзгъэсынщи, ар нэхь кьозэгъ. Сэ кьэсІуэтэжар нэхь зыфІэгъэщІэгъуэнынур щІалэ зи кьэшэгъуэхэр арауэ кыщІэкІынщи, абы ящыщ дэтхэнэ зыми сехьуэхьунут мыпхуэдэу: «Сэ жысІар уи фІэщ хьуамэ – уэри еплъ, – тхьэм кьуигъэхьулІэ!»

ПСАЛЪЭЗЭБЛЭДЭ

ЕкIуэIуу: **2.** Дызыыхыхэ ильэсыр зей псэуцхэ. Пашэуи цытц, жьакIэшхуи зэрехэ, ауэ жьантIэм ягьэтIысыркъым. **3.** Адыгэхэм яцIэу цыта мэш лэужьыгьуэ. **6.** ЦIыр зэравэ мэкъумэш Iэмэпсымэ. **7.** Гуэгушымрэ пIастэмрэ я гьусэу ильэсыцIэ Iэнэм кьытрагьэувэ шхыныгьуэ. **9.** Адыгэш жэр. **12.** ЗекIуэ и ... лажьэркъым (*псалъэжь*). **14.**

ИлъэсыщІэ елкэр нэхъыбэу кызыхащІыкІ жыг лӕужыгъуэ. **16.** Унагъуэм кыщагъэсэбэп хъэпшып. **17.** КІуэ пэтми ... зымыкІу (*кӕуажэхъ*). **19.** Іэщӕу кыагъэсэбэп сӕ лӕужыгъуэ, и лъэныкыуитІымкІи дзӕ иІӕу. **21.** Щымахуэм щатІагъӕ щыгъын хуабӕ дыта. **23.** ЩоджӕнщІыкІу Алий и «Мадинӕ» поэмэм хэт лыхъужь. **25.** СССР-м и цыхубӕ артист, дуней псом щыцІӕрыІуэ дирижӕр. **27.** Къӕбӕрдей литературэм и классик. **30.** ИлъэсыщІӕмкІӕ Іыхъыхэм... **32.** Іэщ хъушӕ зӕхэт. **34.** КІыщокъуэ Алим и иужьрей роман. **35.** ХъӕгъуӕлІыгъуэ Іӕнӕм и нэхъыжъым лъагъӕс лы Іыхъӕ. **37.** Къӕбӕрдейхэм илъэсыщІӕ Іӕнӕм кытрагъӕувӕ шхыныгъуэ. **38.** Къӕбӕрдей-Балъкъӕрым и цыхубӕ артист, «Кабардинка» ансамблым илъӕс куӕдкІӕ и пшынауӕу щыта. **39.** Пшхыну ІӕфІ дыдӕщ, зепхъӕну Іей дыдӕщ. **41.** Лъӕпкъ куӕдым я ІуӕрыІуатӕм хэт лы Іуц гушыІӕрей. **43.** Социалист Лӕжыгъӕм и Лыхъужьу цыхуищ кызыдӕкІа адыгӕ кыажӕ. **44.** УӕрӕджыІакІуӕ цӕрыІуӕ.

Къехыу: **1.** Жалӕр ..., дызыыхыӕ илъӕсым пенсӕм хӕхъуӕнуц. **4.** Зыгуӕрхӕр зӕрызӕкІӕрашхӕ, зӕрызӕкІӕрагъапщІӕ. **5.** Ирӕпсӕу адыгӕр, Іуащхъӕмахуӕ ... **8.** Псыр ... хӕлхъӕжщ. **10.** ІуӕрыІуатӕм хэт шы лъӕрызехъӕ. **11.** Къудащ Рае и «Псей цыкІур мӕзым кыщыкІащ» усӕр адыгӕбзӕкІӕ зӕзыдзӕкІа. **13.** Джылахъстӕнейхэм илъӕсыщІӕ Іӕнӕм нӕхъыбӕу кытрагъӕувӕ шхыныгъуэ. **15.** Алыхъми ... жиІащ. **18.** НӕхъыфІу дыпсӕуну ... хъуащ. **20.** Псы кызыдӕж къуӕ, бгы зӕхуаку. **22.** Куӕд зи гум изыубыдӕф. **24.** Къӕбӕрдей-Балъкъӕрым и цыхубӕ артист Ульбашев ... **26.** Атӕлыкътым ипІ сабий. **28.** Лъагъуныгъӕр, си псӕ, ар мыкӕндес ... (*уӕрӕдым щыщщ*). **29.** ТІур мӕдаІуӕ, тІур ... (*кӕуажэхъ*). **31.** Куӕд, куӕд дыдӕ. **33.** Анӕ шыпхъу ... пальӕщ (*псалъӕжъ*). **36.** Дӕбӕчрӕ Лъӕпцрӕ я ІӕщІагъӕр. **37.** Адӕжъ щІӕин. **40.** Сабийр зрапІыкІ. **41.** Іӕщхӕр щыхъуакІуӕ, абы хухӕха щІыпІӕ. **42.** «Кабардинка» ансамблым и къӕфакІуӕ пажӕу щыта адыгӕ цыхубз.

Зӕхъылыгъуӕр **УӔРЫШ Нурхъӕлийщ**

Етхуанӕ кыдӕкІыгъуӕм тета псалъӕзӕблӕдзым и жӕуапхӕр

ЕкІуӕкІыу: **4.** ПщыІӕ. **7.** ПкІауӕ. **10.** УнӕІут. **11.** Хъӕкыщыкыу. **13.** Кургъуокъуӕ. **14.** Ныбаблӕ. **15.** Бланӕ. **16.** Хъӕбӕз. **17.** Пхъужь. **18.** Гуащӕнӕ. **21.** Дамыгъӕ. **24.** Гъуджӕ. **25.** Берычӕт. **26.** Ибӕ. **27.** Анӕмӕт. **29.** Псыкуӕд. **30.** Бгы. **31.** Гурышӕ. **34.** Пщыпхъу. **39.** Хъуӕрыбзӕ. **40.** Хъунгъалӕ. **41.** Жанхъуӕт. **42.** Хӕхӕс. **44.** «ЛыщІӕж». **45.** Хъӕнцӕ.

Къехыу: **1.** Пӕу. **2.** Пхъӕлӕнтхъуӕ. **3.** Тет. **5.** Щхъӕпс. **6.** Іӕщхъӕл. **8.** КІӕгъуасӕ. **9.** Уӕкыулӕ. **12.** Къуанан. **13.** Куӕсӕ. **19.** Арджӕн. **20.** Набдзӕ. **22.** Альтес. **23.** Гъыбзӕ. **28.** «Бгырысхӕр». **32.** Редадӕ. **33.** Шыхъуӕ. **35.** Щхъӕж. **36.** Пхъуантӕ. **37.** Къанлы. **38.** Бжъӕхуц. **42.** Хӕку. **43.** Сӕхъу.

ІУАЩХЪЭМАХУЭ
(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредители:

Государственный комитет Кабардино-Балкарской Республики по печати и массовым коммуникациям (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5), общественная организация «Союз писателей КБР» (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, офис 501).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Адам Готов,
Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов,
Афлик Оразаев, Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова,
Муаед Хаупшев (ответственный секретарь)

Корректор – **Марина Жекамухова**
Компьютерный набор и верстка – **Зарета Князева**

Свидетельство о регистрации
Управление Роскомнадзора по КБР
ПИ № ТУ07-00087 от 31.10.2013 г.
Подписной индекс: 73296

Подписано к печати 09.12.14. Формат 70x108^{1/16}.
Бумага офсетная №1. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,7.
Уч-изд. л. 12,0. Тираж 2746 экз. Заказ № 234
Цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5

Отпечатано ООО «Тетраграф»
360051, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных диапозитивов